

# Ο ΠΟΛΙΤΗΣ



Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιούλιος-Αύγουστος 2005 • τεύχος 135 • € 5

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ  
Μηνιαία Έπιθεώρηση  
Ιούλιος - Αύγουστος 2005  
τεύχος 135 • 5 €

#### ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

##### Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €  
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €  
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €  
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

##### Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

##### Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

##### Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης  
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος  
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού  
401740-48 (παρακαλούμε να  
αναγράφεται τό όνομα του  
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή  
στή διεύθυνση του περιοδικού  
Γιά τούς συνδρομητές του  
έξωτερικού:  
IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324  
0174 048  
SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

#### ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης  
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472  
Κωδικός: 1572  
τηλ. 210-6470079 &  
fax: 210-6470696  
e-mail: poliths@otenet.gr  
Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.  
Άγαθίου 3,  
Άθήνα

## Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Αποτελέσματα  
των Γενικών Έξετάσεων:  
κατά μάνα κατά κύρη .....4  
Άννέζα Ριβάρη, Έλλάς Έλλήνων Φιλοσόφων .....7

Βαγγέλης Κεχριώτης, Μνήμη Στέφανου Γερασίμου  
(1942-2005) .....8

Άριστειδης Μπαλάς, Σχετικά μέ τίς χρήσεις  
τής έπιστημονικής γλώσσας .....14

Νίκος Σκιαδόπουλος, Ό Φουκώ και ή θλίψη  
του πολιτικού .....19

Βαγγέλης Άγγελής, Νεολαία και  
κινηματογραφική προπαγάνδα στό καθεστώς  
τής 4ης Αύγουστου .....26

Βασίλης Ντάλλης, Αναφορές και σχόλια πάνω  
στά μπλουζ και τή τζάζ .....35

Δημήτρης Άρθανιτάκης, Ό ιστορικός μέσα  
sé νέα περιβάλλοντα .....39

Tim Flannery, Τό τέλος του παιχνιδιού .....42

Γεράσιμος Κακολύρης, Michel Foucault

Τρία κείμενα για τόν Νίτσε .....46

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις .....49



Έξώφυλλο: Μ. Μαρσώ (Φεστιβάλ Άθηνών)



## Ἀποτελέσματα τῶν Γενικῶν Ἐξετάσεων: κατά μάνα κατά κύρη

Δέν συνέβησαν σπουδαῖα πράγματα — ἢ νομίζουμε ὅτι δέν συνέβησαν — αὐτό τό καλοκαίρι, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνο τό ἔργο κυπριακό ἀεροπλάνο πού ἔπεσε ἀκυβέρνητο καί σκότωσε στίς πλαγιές τοῦ Γραμματικοῦ 121 ἀνθρώπους. Κύπριοι καί Ἕλληνες ἀνατριχιάσαμε, ὅλος ὁ κόσμος τούς πόνεσε αὐτούς τούς ἀδικοχαμένους καί ἀγανακτήσαμε μέ τίς πτήσεις «χαμηλοῦ κόστους».

Δέν εἶχαμε, λοιπόν, συμβάντα μεγάλα καί τρανταχτά· οἱ ἐφημερίδες καί τά κανάλια τραβοῦσαν ἀπ' τά μαλλιά τήν ἐπικαιρότητα γιά νά γεμίσουν τίς σελίδες καί τίς ὥρες. Οἱ ἄπειρες καλλιτεχνικές ἐκδηλώσεις τό καλοκαίρι εἶναι σάν τά αὐγουστοπούλια: ἔρχονται τόν Ἰούλιο, χαλᾶνε τόν κόσμο μέ τά τιτιβίσματά τους καί φεύγουν μαζί μέ τόν Αὐγουστο. Δέν ἔρχονται πιά τά αὐγουστοπούλια, τά τράβηξαν ἄλλοι οὐρανοί. Καί ἐν πάσῃ περιπτώσει τά θέατρα τῶν «Βράχων», ἢ Ἐπίδαυρος, τό Ἡρώδιο ἢ οἱ ρόκ μουσικές πού κουβαλήθηκαν ἀπ' τά πέρατα τοῦ κόσμου καί οἱ πολιτιστικές «ἀναβιώσεις» εἶναι συνηθισμένα πράγματα. Γίνονταν κάθε χρόνο καί θά γίνονται, ὅπως ὠρμάζουν τά καρπούζια, πότε μάρες πότε ἡδύτατα, δέν χάλασε ὁ κόσμος.

Ὑπάρχει ὅμως μιά ἄλλη δραστηριότητα τῆς κοινωνίας ὀλόκληρης, ἀγχώδης καί πολυδάπανη, πού ἀπασχολεῖ ὅλα σχεδόν τά νοικοκυριά, τά ἀπασχολεῖ πολύ καί κορυφώνεται δραματικά μέ τό τέλος τοῦ Αὐγούστου: οἱ ἐξετάσεις γιά τά ΑΕΙ καί τά ΤΕΙ πού θά δείξουν πῶς καί ποιό θά κερδίσουν τό λαχνό τῆς πρόσβασης στό ποθούμενο ἀνώτερο ἢ ἀνώτατο σχολεῖο, ἀπό τό ὁποῖο θά πάρει ὁ σπουδαστής πτυχίο, καί τό ὁποῖο πτυχίο θά τόν ὀδηγήσει στό ἐπάγγελμα καί τήν κοινωνική καταξίωση. Κρίσιμα ζητήματα δηλαδή γιά κάθε νέο καί νέα, ἀφοῦ τό μέλλον του ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτό τό ἐπεισόδιο. Ἔχουν γραφεῖ ἄπειρα πράγματα γιά τό ζήτημα τῶν ἐξετάσεων, καί τοῦτο τό περιοδικό, διά γραφίδος μου συνήθως, δέν πῆγε πίσω. Στό προηγούμενο κιόλας τεῦχος γιά τό ἴδιο ζήτημα ἔγραφα («Τό ἐπίπεδο πέφτει»).

Τό φαινόμενο, πού θέλω νά σχολιάσω μέσα ἀπό τά ἀποτελέσματα δείχνει μιά πλευρά τῆς ὀνομαζόμενης κοινωνικῆς κινητικότητας. Διότι ὅλα αὐτά τά ἀνακοινωθέντα περί βάσεων πού, ἀνάλογα, ἀλλοῦ ἔπεσαν κι ἀλλοῦ ἀνέβηκαν, ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα μέ τά μόρια καί τούς βαθμούς ἀνά πανεπιστημιακό τμήμα καί τμήμα ΤΕΙ, νάί μέν περιγράφουν τήν προσωπική μοῖρα τοῦ κάθε ὑποψηφίου καί ὑποψήφιας, δείχνουν ἐπίσης κατά πού «ρέει» ἀλλά καί κατά πού προορίζεται ἡ νέα γενιά. Ἡ μορφωμένη τουλάχιστον.

Τό κύριο κριτήριο, μέ βάση τό ὁποῖο γίνεται ἡ ἐπιλογή τμήματος καί ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἐντύπωση πού ἔχει ὁ ὑποψήφιος ὅτι ἂν σπουδάσει τό συγκεκριμένο ἀντικείμενο πού ἐπιλέγει θά βρεῖ, μετά τήν ἀποφοίτησή του, εὐκολότερα δουλειά. Αὐτή ἡ προσωπική-οἰκογενειακή ἐπιλογή εἶναι ἡ οὐσιαστική, αὐτή ἀποφασίζει. Μετά ἔρχονται καί ἄλλες προσδοκίες, ὅπως γιά παράδειγμα τό ἐνδιαφέρον τοῦ ὑποψηφίου, ἴσως καί ἡ κλίση του, γιά τήν τάδε ἢ δεῖνα ἐπι-



στήμη, τεχνική ἢ μάθηση. Οὔτε ἡ ἔδρα τῆς σχολῆς εἶναι ἄσχετη: οἱ πολλοὶ ἐπιδιώκουν σχολή μέ ἔδρα τήν πόλη τους ἢ στήν περιφέρειά τους καθ' ὅσον φτηνότερη ἢ φοίτηση. Ὑπάρχουν, βέβαια καί ἐκεῖνοι πού, ἀκριβῶς, θέλουν ν' ἀποφύγουν τήν πόλη τους, δηλαδή τό σπίτι τους καί τό οικογενειακό περιβάλλον. Τέλος, ὑπάρχουν πολλοί πού στό μηχανογραφικό σταυρώνουν μέ βάση τό κριτήριο τῆς εἰκαζόμενης εὐκολίας καί ὅ,τι βγεῖ ἢ πού ἐλάχιστα γνωρίζουν γιά τό ἀντικείμενο πού ἐπέλεξαν νά σπουδάσουν.

Ἔχουμε, λοιπόν, καί λέμε, κατ' ἀρχάς, γιά τίς ἐμπεδωμένες ἐπιλογές, ἐπαναλαμβανόμενες, μέ τήν ἴδια ζήτηση, ἐδῶ καί πολλά χρόνια.

Α. Ἱατρικές σχολές: Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ἰωάννινα, Κρήτη, Λάρισα. Εἶναι οἱ σχολές μέ τή μεγαλύτερη ζήτηση, καί ἀπό μακριά σέ σχέση μέ ἄλλες σχολές. Ὁ κατώτερος βαθμός εἰσαγωγῆς στήν Ἱατρική Λάρισας (18.81), ὁ ἀνώτερος Ἱατρική Ἀθήνας (19.12). Εἶναι σαφές. Τό ἱατρικό ἐπάγγελμα, ἔρχεται πρῶτο. Ὅμως, μέ βάση τόν μεγάλο ἀνταγωνισμό πού προκαλεῖ ἡ ὑψηλή ζήτηση ὁ «γιατρός» κοστίζει. Ὅπωςδήποτε δύο τρία χρόνια φροντιστήριο καί μεγάλη προσωπική προσπάθεια, ἀλλιῶς δέν ἔρχονται τά δεκαετηθία. Ἄν προσθέσει κανεῖς καί τήν πολύχρονη φοίτηση οὐ παντός πλεῖν εἰς Κόρινθον. Πρέπει ν' ἀντέχει τό σπίτι (μεσοαστικά καί ἄνω στρώματα συνήθως) γιά νά σπουδάσει γιατρό.

- Μέ μικρές διαφοροποιήσεις στίς ἐπιδόσεις, λίγο πιο κάτω, ἔρχονται οἱ μηχανικοί, καί κυρίως τό ΕΜΠ. Ἰδιες οἱ προϋποθέσεις στά ἐπαγγέλματα τῶν μηχανικῶν, ὅπως στούς γιατρούς.

- Τήν τρίτη κατηγορία, στό ἐπίπεδο τῶν μηχανικῶν ἢ σχεδόν στό ἴδιο ἐπίπεδο βαθμολογίας, καταλαμβάνουν οἱ νομικοί. Δικηγόρος, δικαστής, συμβολαιογράφος, δημόσιο διεθνές δίκαιο (Ε.Ε.) καί τά συναφή ἔχουν πάντα σταθερή πέραση-ζήτηση. Οἱ βαθμοί εἰσαγωγῆς περί τό 18, λίγο πιο κάτω οἱ ἐπαρχιακές Σχολές.

Πρῶτο, λοιπόν, συμπέρασμα: γιατροί, μηχανικοί, δικηγόροι συγκεντρώνουν τήν ἀφρόκρεμα τῆς ζήτησης, τίς μεγάλες ἐπιδόσεις, τά ἀσφαλῆ καί μέ μεγάλο κύρος ἐπαγγέλματα. Ἐνα σωρό «μεταρρυθμίσεις», ἀλλαγές καί ἐμφάνιση νέων ἐπαγγελμάτων, δέν προσέβαλαν αὐτές τίς τρεῖς «παραδοσιακές» ομάδες πού κρατοῦν τήν πρώτη θέση ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἔτσι ἦταν, ἔτσι εἶναι, μοιάζει δέ νά διατηρεῖται ἡ ἴδια κατάσταση καί στό μέλλον. Ἀπ' αὐτές τίς τρεῖς ομάδες προκύπτει, κυρίως, ἡ ἀναπαραγωγή τῶν ἀνώτερων ἀστικῶν στρωμάτων. Δέν τίς δημιουργεῖ βέβαια τό πτυχίο, «ἀπλῶς» τίς προσεπικυρώνει.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι πέρυσι καί φέτος στήν πρωτοπορία τῆς ζήτησης καί τῶν ὑψηλῶν βαθμολογιῶν προστέθηκαν οἱ σχολές ἀξιωματικῶν (ὄλων τῶν σωμάτων) καί οἱ σχολές ἀξιωματικῶν τῆς ἀστυνομίας. Φυσικό εἶναι. Τό κράτος συνεχῶς αὐξάνει τόν ὄγκο τῶν σωμάτων ἀσφαλείας καί ἀξιωματικῶν — οἱ ἀντίστοιχες σχολές ἐξασφαλίζουν σίγουρη ἀπασχόληση καί μάλιστα προνομιακή. Ὅλοι οἱ κλάδοι στήν Ἑλλάδα ἔχουν σχετική ἢ μεγάλη ἀνεργία, ὄχι ὅμως τά σώματα ἀσφαλείας.

Β. Μετά ἀπό τίς ομάδες ἐπαγγελμάτων ὑψηλῆς ζήτησης ἔρχονται μαθηματικοί, φυσικοί, ΜΜΕ (Ἀθήνας), χημικοί, σχολές ψυχολογίας, παιδαγωγικῶν, οικονομικῶν, ἠλεκτρονικῶν, βιο-



λογίας (Ἀθήνας, πολύ ψηλά, 18.041), Ἀγγλικῆς Φιλολογίας (Ἀθήνα 14.67, Θεσ/κη 14.64), Φιλολογία (μόνο στό παν/μιο Ἀθηνῶν καί Θεσ/κης), δασολόγοι, γεωπόνοι. Ἐδῶ οἱ βαθμοὶ εἰσαγωγῆς κυμαίνονται μεταξύ 14 καί 17. Δίνουν διέξοδο σέ ἐπαγγέλματα καθηγητῶν, κυρίως, μέσης καί δημοτικῆς ἐκπαίδευσης, ἔχουν ὅμως καί ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἀπολήξεις (ἠλεκτρονικά, ἐπιστημονική ἔρευνα, βιομηχανία). Ἡ μικροαστική καί μεσοαστική συνθήκη τῶν γονιῶν ἐξασφαλίζει τήν ἀναπαραγωγή της στό ἴδιο ἐπίπεδο χάρη στά παραπάνω ἐπιστημονικά πεδία. Οὐδέν νεότερον· ἔτσι ἦταν καί παλιότερα, κάπως πρός τά κάτω οἱ τάσεις τώρα.

Γ. Μετά ἔρχεται μιά πληθώρα ἐπιστημονικῶν ἀντικειμένων, παραδοσιακῶν καί νεόκοπων, ὅπου οἱ βαθμοὶ πρόσβασης κυμαίνονται μεταξύ 10 καί 13: κοινωνιολογία, πολιτική ἐπιστήμη-θεωρία, θεατρικές σπουδές, κοινωνική ἀνθρωπολογία, γεωγραφία, ἱστορία-ἀρχαιολογία, κινηματογράφος, μουσικολογία, βαλκανικές σπουδές, φιλοσοφία, ὀρισμένες φιλολογικῆς σχολές (Καλαμάτα 13.1, Ρέθυμνο 13.08, Θράκη 13.04).

Σ' αὐτά τά σπουδαῖα ἀντικείμενα ἀνθρωπιστικῶν καί κοινωνικῶν σπουδῶν ἡ ἀπαξίωση εἶναι σαφής. Ὀλοένα καί λιγότεροι ὑποψήφιοι, μικρότερη ἢ προετοιμασία, χαμηλότερο τό ἐπίπεδο. Διότι οἱ ἐπαγγελματικές διέξοδοι μᾶλλον ζοφερές. Κάποιοι θά περάσουν μέ βάσανα στή δημοσία διοίκηση, κάποιοι στήν ἐκπαίδευση — ὁ ὠρομίσθιος εἶναι τό μέλλον τῆς πρώτης, τουλάχιστον, δεκαετίας. Μαζί μέ τήν προηγούμενη ομάδα τά ἐπαγγέλματα αὐτά εἶναι ὁ βασικός κορμός τῆς δημοσιούπαλληλίας καί τῆς γραφειοκρατίας τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα.

Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ὅλες οἱ σχολές Γερμανικῆς, Γαλλικῆς, Ἰταλικῆς, Ἰσπανικῆς Φιλολογίας καθώς καί διερμηνέων ἔχουν πέσει κάτω ἀπό τή βάση. Μόνη διέξοδος τά φροντιστήρια ξένων γλωσσῶν. Πῶς νά πάει κάποιος στή Γαλλική Φιλολογία ὅταν, γιά τόν ἐπόμενο χρόνο, ἀπό δύο ὧρες γαλλικῶν τήν ἐβδομάδα περικόπτεται ἡ μία ὥστε νά δοθεῖ στά ἀρχαία Ἑλληνικά;

Δ. Ὑστερα ἔρχεται ἕνα ἄλλο μάγμα σχολῶν μέ βαθμὸ εἰσαγωγῆς κάτω ἀπό τή βάση. Πρόκειται γιά σχολές πού φτιάχτηκαν μέ τό τίποτε, στό πουθενά, μέ προσωπικό κυρίως διδάσκοντες τοῦ νόμου 407, χωρίς ὑποδομές, μέ σύμμεικτα ἀντικείμενα (λίγο ἀπ' ὅλα). Σταυρώθηκαν καί αὐτές ὡς τρίτη, τέταρτη ἐπίλογή καί ἐπειδή δέν ὑπῆρχαν οἱ σοβαρές προϋποθέσεις κατάρτισης τῶν ὑποψηφίων γιά ἀνώτερα ἐπίπεδα περιμάζεψαν ὅ,τι περίσσεψε. Μαζί μέ τούς εἰσελθόντες στά ΤΕΙ μέ βαθμὸ κάτω ἀπό τή βάση οἱ σχολές αὐτές συγκεντρώνουν περίπου 16.000 νέους. Ἡ, λένε τά ἀποτελέσματα, τά μικροαστικά ἐπαγγέλματα μεταξύ σφύρας καί ἄκμονος.

Αὐτά, χονδρικῶς, μέ τά ΑΕΙ. Ὅσο γιά τά ΤΕΙ, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς ἐλάχιστα, ὅπως Γραφικῶν Τεχνῶν, Ἰχθυολογίας, Νοσηλευτῶν, Δασοπονίας, ἡ κατάστασή τους ἀπό πλευρᾶς προσωπικοῦ, ὑποδομῆς καί μαθησιακῶν ἀντικειμένων εἶναι τέτοια πού περισυλλέγουν τό κατώτατο ἐπίπεδο τῶν ἀποφοίτων. Ἀπόφοιτοι θά περιφέρονται μεταξύ ἀνεργίας, ἀνασφάλειας ἢ ἐνός ἑῶλου ἐπαγγελματισμοῦ.

Δέν εἶναι οὐσιώδεις οἱ ἀλλαγές ἐδῶ καί 40 χρόνια (ἐκτός τοῦ ὅτι, σχεδόν σέ ὅλες τίς σχολές ὑπάρχει ἐξίσωση ἀγοριῶν καί κοριτσιῶν). Τό μέλλον, ἀκόμα κι ἂν τό συνοδεύει ἕνα πανεπιστημιακό δίπλωμα, προδιαγράφεται «κατά μάνα κατά κύρη». Ὑπάρχουν βέβαια σ' αὐτή τήν



κλίμακα τῆς κοινωνικῆς κινητικότητος, κι ἐκεῖνοι οἱ λίγοι πού ξεφεύγουν πρὸς τὰ πάνω, γιὰ νὰ δικαιολογοῦνται τὰ περί «ἀνοιχτῆς κοινωνίας» καὶ «ἴσων εὐκαιριῶν». Πολλοὶ περισσότεροι, ὅμως, εἶναι ὅσοι ξεφεύγουν πρὸς τὰ κάτω, οἱ ἀπότακτοι.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

## Ἑλλάς Ἑλλήνων Φιλοσόφων

Ὅχι δὲν πρόκειται γιὰ κάποιο ξεχασμένο σύνθημα τοῦ Παττακοῦ. Ἀλλά, ἐπειδὴ ὡς γνωστόν ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἡ χώρα πού γέννησε καὶ καλλιέργησε τὴ φιλοσοφία ὅσο καμιὰ ἄλλη χώρα, ἐπειδὴ ἐμεῖς εἴμεθα κατευθείαν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων κι ὅ,τι ἐκεῖνοι ἐδημιούργησαν εἶναι ἐθνικὴ παράδοσή μας καὶ κληρονομιά μας, γιὰ ὅλους αὐτούς τούς λόγους, ἰδίως ἀπὸ τότε πού τό πρωτοεῖπε ὁ μακαρίτης Ἀνδρέας Παπανδρέου, οἱ Νεοέλληνες, κυρίως καλλιτέχνες, πολιτικοί κι ἄλλα δημόσια πρόσωπα, ἔχουν ὁ καθένας τὴ δική του «φιλοσοφία». Τό ἀκοῦμε συχνά αὐτό. Οἱ φιλόσοφοί μας ὅμως δὲν μπαίνουν στὸν κόπο νὰ μᾶς ποῦν ποιά φιλοσοφία πρεσβεύουν —ἀν εἶναι προσωκρατικοί, πλατωνικοί, στωικοί, ἐπικούρειοι, σπινοζικοί, ἐγελιανιστές, ὑπαρξιστές, νιτσεϊκοί, ὀρθολογιστές, ἱρασιοναλιστές, πραγματιστές ἢ ὅ,τι ἄλλο ἀπὸ τὰ τόσα καὶ τόσα φιλοσοφικά συστήματα πού καλλιέργησε τό ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ἀρκοῦνται νὰ βαφτίζουν προσωπική «φιλοσοφία» τὴν ὅποια ἀποψή τους, τὴ γνώμη τους ἢ τό σκοπὸ τους.

Καλὸ παράδειγμα, τό ἐσχάτως λεχθέν, διὰ στόματος τοῦ κ. Τατούλη, ὑφυπουργοῦ πολιτισμοῦ:

«... τό νέο Δ.Σ. τοῦ Φεστιβάλ Ἀθηνῶν ἔχει μιά ἐντελῶς διαφορετικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴ φιλοσοφία πού ὑπῆρχε μέχρι τώρα».

Ποιά ἦταν ἡ προηγούμενη φιλοσοφία, ποιά ἡ σημερινή καὶ τί ἀνάμεσό τους; Ἄγνωστον. Μᾶλλον εἶναι μιά κοινοτοπία πού ἐπενδύεται μιά βαρύγδουπη καὶ σπουδαιοφανὴ ὀρολογία, ἕνας τρόπος τοῦ λέγειν. Καὶ ἔτσι ἡ «φιλοσοφία» τοῦ ἐκάστοτε νέου φιλοσόφου δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι κάτι τό βαθύ, τό πλατύ, τό σπουδαῖο, τό ριζοσπαστικό ὅσο καὶ ριζικά διαφορετικό ἀπὸ τὰ τετριμμένα τῶν ἄλλων. Ἄν ἐπιπλέον πάρουμε ὑπόψη τὴν ἀποψη τοῦ Ι. Κάντ ὅτι κάθε φιλοσοφία εἶναι μιά «θέση μάχης» (ἐναντίον ἄλλων φιλοσοφικῶν συστημάτων) τότε καταλαβαίνει ὁ καθεὶς ὅτι ὁ κ. Τατούλης γιὰ παράδειγμα, φιλοσοφικῶς ἐννοεῖται, μάχεται γιὰ πολὺ σπουδαῖα πράγματα. Ἴσως. Δὲν ἦταν ὁ Γκράμσι πού ἔλεγε ὅτι κάθε ἄνθρωπος εἶναι φιλόσοφος;

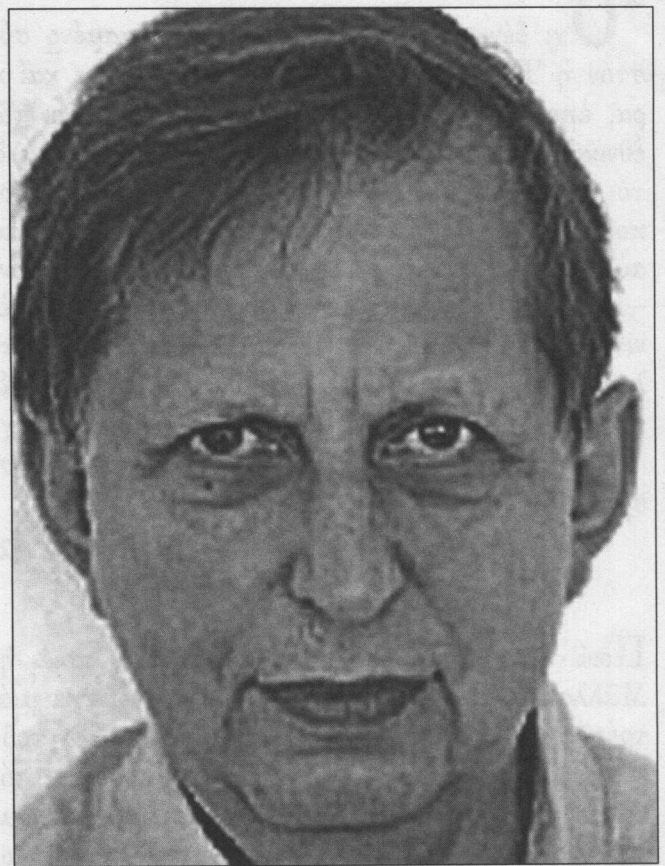
Ἀλλά δὲν μᾶς λέει κιόλας ὁ ὑπουργὸς ποιά εἶναι ἡ φιλοσοφία του γιὰ νὰ μὴν τοῦ κολλᾶνε διάφορες ἄσχετες καὶ ὑποβολιμαῖες ἐτικέτες, ὅπως —πού καταγγέλλεται τόσο συχνά— ὅτι ἀπὸ τὰ διάφορα «φιλοσοφικά» πόστα τοῦ ὑπουργείου του διώχνει τούς παλιούς γιὰ νὰ βάλει τους δικούς του;

Ἀννέζα Ριβάρη

# ΜΝΗΜΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ (1942-2005)

του Βαγγέλη Κεχειώτη

**Χ**άθηκε ένας μεγάλος ιστορικός, ένας Ρωμιός που αγάπησε βαθιά την Πόλη. Η είδηση του ξαφνικού θανάτου του Στέφανου Γερασίμου την Τετάρτη 20 Ιουλίου μας συγκλόνησε όλους, τόσο εκείνους που δούλεψαν μαζί του όσο κι εκείνους που είχαν απλώς την ευκαιρία να τον γνωρίσουν από κοντά. Ο Στέφανος Γερασίμου γεννήθηκε στα 1942 στην Πόλη. Μεγάλωσε σε μία οικογένεια που του ενέπνευσε την αγάπη για την τέχνη. Τόσο ο πατέρας του Κώστας όσο και η μητέρα του Αθηνά Κωνσταντινίδου-Γερασίμου, γνωστή ζωγράφος, λογοτέχνης και ήθοποιός, έδειξαν το δρόμο στα παιδιά τους Στέφανο και Μαριάννα. Απόφοιτος του Ζωγραφείου Γυμνασίου, ο νεαρός Στέφανος, στα 1966, ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο τμήμα αρχιτεκτονικής της Κρατικής Ακαδημίας Καλών Τεχνών, στην Άγκυρα. Στη συνέχεια, βρέθηκε στο Παρίσι όπου γράφτηκε στο Institut d'Urbanisme, απ' όπου και πήρε το δίπλωμα πολεοδομίας, λίγα χρόνια αργότερα. Αποφασίζει τότε να στραφεί στην ιστορία και την κοινωνιολογία και στα 1973 ολοκληρώνει στη Σορβόνη τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Η Τουρκία υπό συνθήκες υπανάπτυξης*. Η διατριβή εκδόθηκε αργότερα σε τρεις τόμους και αποτελεί έκτοτε σημείο αναφοράς για κάθε κοινωνικό επιστήμονα στην Τουρκία. Μεταξύ 1980-85 επιμελήθηκε, για τις εκδόσεις François Maspero/La Découverte, την έκδοση κειμένων περιηγητών που αναφέρονται στις περιοχές της σημερινής Τουρκίας. Το έργο εκδόθηκε τελικώς σε 12 τόμους. Αποτέλεσμα της δραστηριότητας αυτής υπήρξε η δεύτερη διατριβή την οποία ο Γερασίμου κατέθεσε με τίτλο *Οι περιηγητές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*. Στα 1989, διορίστηκε καθηγητής στο τμήμα Πολεοδομίας στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού. Στο διάστημα 1994-99, διετέλεσε διευθυντής του Γαλλικού Ίνστιτούτου Ανατολικών Σπουδών στην Πόλη, που συντονίζει στην Τουρκία τη γαλλική έρευ-



νητική δραστηριότητα για κάθε ιστορική περίοδο. Έως το θάνατό του, υπήρξε καθηγητής στο Paris VIII. Εξέδωσε πολλά έργα που αφορούν μεγάλη ευρύτητα θεμάτων τόσο στα γαλλικά όσο και στα τουρκικά. Εκτός από όσα ήδη σημειώσαμε, αξίζει ακόμη να αναφέρουμε τα *Μύθοι της Κωνσταντινούπολης και της Αγίας Σοφίας* (1995), *Εθνότητες και σύνορα, Βαλκά-*

να, Καύκασος και Μέση Ανατολή (1995), Ισταμπούλ: η Πόλη των Αυτοκρατοριών (2000), Οι Τουρκο-σοβιετικές σχέσεις κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας 1917-1923 (2000), ενώ πρόσφατα είχε επιμεληθεί στα αγγλικά έναν τόμο με τίτλο Κοινωνία πολιτών και εθνικισμός στην Τουρκία (2001). Το τελευταίο του έργο ήταν τα Γραπτά των σουλτάνων, ή κουζίνα του οθωμανικού ανακτόρου, τον 15ο και τον 16ο αι. (2004).

Ανάμεσα στα σχόλια που έγιναν για τον Γερασίμου και το έργο του στην εφημερίδα Ραντικάλ, την επομένη του θανάτου του, ξεχωρίζουμε τα παρακάτω: 'Ο Αχμέτ Ίνσέλ, πολιτικός επιστήμονας, στο πανεπιστήμιο Γαλατάσαραι, σημειώνει: «Όλοι μας ωφεληθήκαμε από τον τρόπο του να προσεγγίζει κάθε θέμα, εξαιρετικά σχολαστικός, χωρίς να του ξεφεύγει καμιά λεπτομέρεια, αποφεύγοντας οποιαδήποτε από τις κυρίαρχες προκαταλήψεις, ασχολούνταν με κάθε θέμα επιδεικνύοντας τό ίδιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έλπιζαμε πως θα μπορούσαμε να υπολογίζουμε σε αυτόν ακόμη για πολύ καιρό». 'Ο Μουράτ Μπελγκέ, καθηγητής λογοτεχνίας, στο πανεπιστήμιο Μπιλγκί, αναφέρει: «Τόσο η Ελλάδα, όσο και η Τουρκία, έχασαν ένα σημαντικό ιστορικό. 'Ως Ρωμύς της Πόλης, ο Στεφάν, και ταυτόχρονα ως πολίτης του κόσμου... τό γεγονός ότι βρισκόταν σε πολύ ιδιαίτερη θέση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, κατόρθωσε στα γραπτά του να τό αξιοποιήσει ως πλεονέκτημα... Ήταν από τους λίγους ανθρώπους που προσπάθησαν να σταθούν αντικειμενικά αλλά ταυτόχρονα με αγάπη απέναντι στους δύο αυτούς κόσμους». 'Ο Ίλμπερ Όρταϊλί, ιστορικός, στο πανεπιστήμιο Μπιλκέντ, τονίζει: «Ήξερε οθωμανικά. Επιπλέον, αποτελούσε μοναδική περίπτωση στην εθνοθηρησκευτική κοινότητα όπου ανήκε, γιατί εκτός από σύγχρονα ελληνικά ήξερε και την ελληνική κοινή. Έτσι μπορούσε να μελετήσει δυζαντινά κείμενα. Επομένως ήταν ο μόνος που μπορούσε να αποτιμήσει την δυζαντινο-οθωμανική κληρονομιά με άπροκατάλυτο τρόπο».

Οι παραπάνω διαπιστώσεις προέρχονται από ανθρώπους που πέρα από τους πανεπιστημιακούς τους τίτλους αποτελούν σημαντικές φυσιογνωμίες της τουρκικής διανοησης. Υπάρχει όμως μία πλευρά του Γερασίμου που δεν τονίζεται στις αποτιμήσεις αυτές. Είναι η σχέση του με τους φοιτητές του. Είναι πολλοί αυτοί από μās τους νεότερους που θά τον θυμούνται ως δασκαλο και πολλοί εκείνοι που αισθάνονται πως ο ξαφνικός θάνατός του τους στέρησε την ευκαιρία να συνεργαστούν μαζί του. 'Ας μου επιτραπεί ένας προσωπικός τόνος εδώ, καθώς, αν και δεν ήταν ποτέ επισήμως καθηγητής μου, είχα την ευκαιρία, και στην Πόλη και στο Παρίσι, να συζητήσω αρκετές φορές μαζί του για τή δουλειά μου. Μέ είχαν εντυπωσιάσει τόσο η ευρυμάθειά του, η γενναιοδωρία με την οποία διέθετε τό χρόνο του όσο και τό αγνό ενδιαφέρον του

για κάθε ιστορικό πρόβλημα που μπορεί να μην ήταν εκείνη τή στιγμή στά άμεσα ενδιαφέροντά του. 'Ωστόσο, θά μου μείνει αξέχαστη ή έκπληξη που δοκίμασα όταν με προσκάλεσε να δουλέψω στο προσωπικό του αρχείο, αποτελούμενο από δέκα χιλιάδες καρτέλες, σε πολλές διαφορετικές γλώσσες που άφορούσαν την περίοδο 1914-1923, προϊόν τής ερευνητικής δουλειάς που είχε κάνει σε διάφορα αρχεία του κόσμου. Δούλεψα κάποιες μέρες, ήταν καλοκαίρι του 2001, και είχαμε άποχαιρετιστεί με τήν προοπτική όταν ξαναβρεθώ εκεί να ξαναπεράσω. Ήταν ή τελευταία φορά που τον είδα.

Οι περισσότεροι φίλοι του και συνάδελφοι τον είδαν για τελευταία φορά πριν από μερικές εβδομάδες στις συζητήσεις για τό συνέδριο με θέμα «Οι Άρμενιοί στην τελευταία περίοδο τής 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», που είχε αναλάβει να διοργανώσει τό Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου σε συνεργασία με τό πανεπιστήμιο Μπιλγκί και Σαμπάντζι, και που τελικώς αναβλήθηκε. Κατάλαβα από διάφορες συζητήσεις πως, στην ένταση που ακολούθησε τήν αναβολή του συνεδρίου, ήταν από εκείνους που διατύπωσαν τις πιο εποικοδομητικές απόψεις. Είναι και αυτός ένας από τους λόγους που ή απώλειά του αυτή τή στιγμή που τό «άρμενικό» συζητιέται και χρειάζονται συγκροτημένες απόψεις για να στηρίξουν τό διάλογο, που ή απουσία του φαντάζει τόσο δραματική. Ένα σημείο που αποτελούσε πάντοτε τήν ιδιαιτερότητα, τή δυσκολία αλλά και τό μεγαλείο του Γερασίμου ήταν ο τρόπος που ήξερε να ισορροπεί ανάμεσα στις διαφορετικές πτυχές τής ταυτότητάς του. Πριν από μερικά χρόνια, όταν πρωτογνώρισα τον Γερασίμου, σε μία συνάντηση που είχε οργανώσει ένα πανεπιστήμιο στην Πόλη και ένα ίδρυμα στην Θεσσαλονίκη, δημιουργήθηκε θέμα μεταξύ των οργανωτών για τό αν θά έπρεπε, στα έξοδα τής συνάντησης, ο Γερασίμου να ένταχθεί στους συμμετέχοντες από τήν Ελλάδα ή από τήν Τουρκία. Τό ζήτημα προκάλεσε απλώς τό μειδίαμα όσων τό άκούσαμε. Πριν από λίγες μέρες, όμως, σε ένα από τά σχόλια κάτω από τήν είδηση του θανάτου του στην εφημερίδα Σαμπάχ, στο Διαδίκτυο, διάβασα κάτι που μόνο μειδίαμα δεν μπορούσε να προκαλέσει. Αναρωτιόταν λοιπόν κάποιος πως γίνεται πάντα να ασχολούνται μόνο ξένοι με τήν οθωμανική ιστορία και οι Τούρκοι να είναι αναγκασμένοι να μαθαίνουν από αυτούς. Ένα τέτοιο σχόλιο, όσο περιθωριακό κι αν είναι, εκτός από τό ότι αποτυπώνει τήν κρίση ταυτότητας αυτής τής χώρας, δημιουργεί ερωτηματικά για τό χώρο και τή δυνατότητα διαπραγματεύσης που διαθέτει κάποιος όταν κινείται μεταξύ διαφορετικών κοινωνιών, εθνών και ομάδων. 'Ο Γερασίμου τά ήξερε όλα αυτά. Από τό μνήμα του στο Παρίσι θά μās θυμίζει πάντα αυτά που θέλουμε να θυμόμαστε, αλλά και αυτά που προτιμούμε να ξεχνάμε.



# ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ ΑΛΛΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

του Κώστα Χριστοδουλίδη

**Ω**ρα 9 παρά 10 τό πρωί, σέ κάποιο άγγλικό πανεπιστήμιο. Έξω από τό άμφιθέατρο είναι μαζεμένοι περίπου 100 φοιτητές. Οί πόρτες άνοιγουν. Οί φοιτητές έχουν μαζί τους τόν άριθμό πού τους δόθηκε για τίς συγκεκριμένες εξετάσεις και κάθονται στό θρανίο πού έχει τόν άριθμό αυτό. Έχουν μαζί τους μαρκαδόρους, μολύβια και ένα άπλό κομπιουτεράκι. Τά κινητά τηλέφωνα είναι κλειστά. Μπροστά σέ κάθε φοιτητή βρίσκεται τό τεύχος τών φύλλων στό όποια θά γράψει τίς άπαντήσεις του. Συμπληρώνει τά στοιχεία του στό εξώφυλλο. Στίς 9 άκριβώς, ό επιτηρητής λέει «μπορείτε ν' αρχίσετε». Οί φοιτητές άνοιγουν τόν κλειστό φάκελο πού βρίσκεται μπροστά τους, βγάζουν από μέσα τά θέματα, και ή εξέταση αρχίζει. Για τίς επόμενες 3 ώρες κανείς δέν μιλάει, και οί επιτηρητές άπλώς περιφέρονται άνάμεσα στό θρανία. Στίς 12 άκριβώς, ό υπεύθυνος επιτηρητής λέει «σταματήστε νά γράφετε παρακαλώ» («Stop writing please» ή «Pens down please» για τούς άγγλομαθείς). Οί επιτηρητές μαζεύουν τά τεύχη τών άπαντήσεων και οί φοιτητές άποχωρούν.

Παρακαλείται ό άναγνώστης νά σημειώσει ότι στήν παράγραφο πού προηγήθηκε δέν άναφέρθηκαν κανάδες, φωνές, άλληλοκατηγορίες για φασισμό, δωσιλογισμό, συνεργασία μέ χούντες, τό ξένο κεφάλαιο και πολυεθνικές, χτυπήματα τραπεζιών, ύστεριες ή καρδιακές προσβολές. Άκρωσ άνιαρά πράγματα δηλαδή.

Πάμε άνατολικότερα τώρα, πολύ άνατολικότερα. Έθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Άς εξετάσουμε μία χαρακτηριστική περίπτωση. Ό διδάσκων έχει πάρει μερικές ήμέρες πριν από τίς εξετάσεις τόν κατάλογο τών σπουδαστών πού οφείλουν τό μάθημά του και διαπιστώνει ότι σέ αυτόν βρίσκονται τά όνόματα 462 σπουδαστών. Τά τέσσερα άμφιθέατρα πού του έχουν δοθεί έχουν συνολική χωρητικότητα 230 σπουδαστών για εξετάσεις. Και ή Γραμματεία της Σχολής τό ξέρει αυτό, αλλά δέν μπορεί νά δώσει περισσότερες αίθουσες, γιατί δέν έχει. Οί εξετάσεις βλέπετε είναι τόσο πολλές και οί εξεταζόμενοι σχεδόν άπειροι. Ό διδάσκων βασίζεται στήν (μέχρι τώρα) καλή του τύχη, ή προσέλευση στήν εξέταση νά μήν είναι μεγαλύτερη από 50%.

Ό διδάσκων φροντίζει νά τοιχοκολλήσει πριν από τήν εξέταση μία άλφαθητική κατανομή τών εξεταζόμενων στό άμφιθέατρο, ελπίζοντας: (α) ότι ή στατιστική δέν θά του παίξει κανένα πολύ άτιμο παιχνίδι, πράγμα πού συνήθως δέν κάνει —άλλά όχι πάντοτε, διαφορετικά τί διάλογο στατιστική θά ήταν;— και (β) ότι οί σπουδαστές θά τηρήσουν τήν κατανομή.

Αυτό τό δεύτερο ποτέ δέν γίνεται. Γιατί; Υπάρχουν δύο άπόψεις:

1. Η μία άποψη ύποστηρίζει πώς ή άπαίτηση νά πάνε οί σπουδαστές σέ συγκεκριμένες αίθουσες μέ άλφαθητική κατανομή είναι προσβλητική, γιατί θεωρεί έξ αρχής ύποπτους τούς σπουδαστές ότι κάθονται εκεί πού κάθονται μέ κακές προθέσεις. Οί ύποστηρικτές αυτής της άποψης δέν θεωρούν άπαραίτητο νά απέχουν οί εξεταζόμενοι μία λογική άπόσταση ό ένας από τόν άλλο. Μπορώ μόνο νά ύποθέσω πώς, συνεπείς στίς αρχές τους, άρνούνται επίσης νά επιδείξουν εισιτήριο κατά τήν είσοδό τους σέ σινεμά ή σέ γήπεδο, γιατί αυτό τους μειώνει έπειδή τούς καθιστά ύποπτους νά μπουν τσάμπα.

2. Η άλλη άποψη θέλει τήν έπιτυχία στίς εξετάσεις νά εξαρτάται μερικές φορές και από τό ποιός ή ποιά κάθεται δίπλα, μπρός ή πίσω σου, μέσω μιας διεργασίας πού κανείς δέν θέλει νά συζητήσει. Όφείλω νά πω πώς, έχοντας έντυπωσιαστεί από τή διασύνη πού έχουν μερικοί φοιτητές νά μπουν πρώτοι σέ μία αίθουσα μόλις τελειώσει ή προηγούμενη εξέταση, υιοθετώ αυτήν τήν άποψη. Τά πονηρά χαμόγελα στό πρόσωπα φοιτητών μία δυό φορές πού τούς άνεφερα τήν παρατήρησή μου έπιβεβαίωσαν τήν άποψη μου αυτή. Έντάξει, ίσως είμαι τελικά πολύ φιλύποπτος άνθρωπος.

Όποιος και νά είναι ό λόγος, τό άποτέλεσμα είναι τό ίδιο. Χάος.

Μπαίνοντας στό μεγάλο άμφιθέατρο, τό 4, ό διδάσκων διαπιστώνει ότι υπάρχουν περίπου 120 φοιτητές εκεί, ενώ ή χωρητικότητά του για εξετάσεις είναι 75. Υπενθύμιση τών αρχικών τών επωνύμων για τό συγκεκριμένο άμφιθέατρο άντιμετωπίζεται μέ άπάθεια από τούς σπουδαστές. Στό κάτω κάτω, έπιτρέπεται ή κατανομή τών σπουδαστών σέ αίθουσες ή, όπως λένε

μερικοί, ὑπάρχει ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου πού τό ἀπαγορεύει; Ὁ ἀναγνώστης δέν πρέπει νά θεωρήσει τίποτα ὡς αὐτονόητο. Ἡ Σύγκλητος ἔχει, κατά καιρούς, πάρει πολλές σουρεαλιστικές ἀποφάσεις κάτω ἀπο τήν πίεση τῶν φοιτητῶν-ψηφοφόρων.

Ὅμως ὑπάρχει χρόνος. Παρόλον ὅτι ἡ ὥρα εἶναι 8:30 καί ἡ ἐξέταση θά ἔπρεπε νά ἀρχίσει, οἱ μισοί ἐπιτηρητές (ἕνα μέλος ΔΕΠ καί ὄλοι οἱ μεταπτυχιακοί) λείπουν. Μιά ἐκκλήση στούς σπουδαστές γιά ἐθελοντές πού θά πᾶνε στό ἀμφιθέατρο 1 ὅπου ὑπάρχουν θέσεις ἀποφέρει μηδενικό ἀποτέλεσμα. Ὁ διδάσκων ἐπιλέγει κάποιες σειρές καί ζητᾶ ἀπό τούς φοιτητές νά πᾶνε σέ ἄλλο ἀμφιθέατρο. Προσπαθεῖ νά ἀφήσει μιὰ κενή σειρά ἀνάμεσα σέ κάθε δύο γεμάτες, τουλάχιστον γιά νά ὑπάρχει πρόσβαση σέ ὄλους τούς ἐξεταζόμενους (βλ. 6 πῶς κάτω). Οἱ φοιτητές φεύγουν, ἐκτός ἀπό μιὰ σειρά. Ὁ διδάσκων ἀτύχησε ἐδῶ. Στή σειρά αὐτή βρίσκεται ἕνας «σκληροπυρηνικός» πού ἔχει διαφορετική ἀντίληψη γιά τό πῶς πρέπει νά γίνονται οἱ ἐξετάσεις. Ἀκολουθεῖ μιὰ μικρή ἀνταλλαγή ἀπόψεων σέ καθόλου φιλικό τόνο, πού δέν λαμβάνει ὑπόψη τό γεγονός ὅτι ὁ σπουδστής εἶναι μόλις 20 ἐτῶν ἀλλά ὁ διδάσκων σέ ἡλικία ἐμφράγματος. Ἡ λύση βρίσκεται τελικά. Ἡ πίσω σειρά πᾶει στό ἀμφιθέατρο 1 καί ἡ ἀντιστεκόμενη σειρά συμφωνεῖ νά μεταφερθεῖ στή θέση τῆς ἀπο(υπο)χωρήσασας σειράς.

Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ ἐξέταση βαίνει πρὸς ἀναβολή ἂν δέν ἔρθουν οἱ ἐπιτηρητές. Κρύος ἰδρώτας περιλούζει τόν διδάσκοντα στή σκέψη πῶς οἱ ὑποψήφιοι διδάκτορες πού λείπουν μπορεῖ νά ἀνήκουν στήν κατηγορία ἐκείνη πού ἔχουν συνειδησιακό πρόβλημα καί ἀρνοῦνται νά κάνουν ἐπιτήρηση. Τό ὅτι δέν βρῆκε μήνυμα στόν τηλεφωνητή του 20 λεπτά πρὶν τήν ἐξέταση πληροφορώντας τον γιά κάτι τέτοιο εἶναι βέβαια ἐνθαρρυντικό. Ὁ διδάσκων τρέχει πρὸς τό κτίριο Φυσικῆς καί χτυπᾶ στή σειρά πόρτες. Βρίσκει μόνο ἕναν μεταπτυχιακό φοιτητή, ὁ ὁποῖος καί προσφέρεται νά βοηθήσει. Εὐτυχῶς, ἐν τῷ μεταξύ καί μέ καθυστέρηση 15 λεπτῶν ἦρθε ἀκόμη ἕνα μέλος ΔΕΠ καί ἄλλοι 2 μεταπτυχιακοί. Ἡ ἐξέταση μπορεῖ νά ἀρχίσει, ἀφοῦ ὁ διδάσκων κάνει μιὰ ταχεία διαδρομή στά 4 ἀμφιθέατρα δίνοντας ἐκφωνήσεις τῶν θεμάτων ἐκεῖ ὅπου δέν εἶχαν ἀρκετές λόγω τῆς ἀσύμμετρης κατανομῆς τῶν ἐξεταζομένων. Ἐπιτέλους στίς 9 ἀρχίζει ἡ ἐξέταση. Μόνο μέ μισή ὥρα καθυστέρηση. Καλο!

Ἄσα! Ἡ ἐπιτήρηση σέ ἐξετάσεις ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου! Ἐκεῖ ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἐρχεται ἀντιμέτωπος μέ τά βασικά μεταφυσικά ἐρωτήματα αὐτῆς τῆς ζωῆς:

1. Πόσες φορές ἐπιτρέπεται νά ὑπάρξει ψιθυριστή συνεννόηση ἀνάμεσα σέ δύο ἐξεταζόμενους; Ἄν οἱ «ἐνοχοί» δώσουν διαβεβαιώσεις ὅτι ἀπλῶς ὁ ἕνας ἔλεγε στόν ἄλλο τί ὥρα εἶναι ἢ πού θά πᾶνε τό βράδυ, γίνεται δεκτό αὐτό ἢ προσμετράει τό συμβάν ὡς παράβαση; Κανείς δέν ἔφυγε πάντως ἀπό ἐξετάσεις ἐπειδή μιλοῦσε μέ ἄλλον, ἐξ ὅσων γνωρίζω. Μήπως ὅμως ὑπάρχει πρόβλημα ἐπικοινωνίας ἐδῶ; Διαφορετικά τί

ἐννοοῦσε ὁ φοιτητής πού εἶχα κάποτε πιάσει νά ἀντιγράψει ἀπό τόν διπλάνο του ὅταν θυμωμένος μοῦ εἶπε «Μᾶς λέτε συνεχῶς νά μάθουμε νά συνεργαζόμαστε καί ὅταν τό κάνουμε στίς ἐξετάσεις μᾶς παίρνετε τό γραπτό»;

2. Μπορεῖ ἕνας ἐπιτηρητής νά ζητήσει νά ἀλλάξει θέση ἕνας ἐξεταζόμενος γιά νά γίνει ἡ ἐνδοσυνεννόηση δυσκολότερη ἢ αὐτό συνιστᾶ παραβίαση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τοῦ ἐξεταζόμενου καί προσβολή τῆς προσωπικότητάς του, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε;

3. Μπορεῖ ἕνας ἐξεταζόμενος νά ζητήσει νά φύγει ἀπό τήν αἴθουσα καί νά πᾶει στήν τουαλέτα, στό ἄλλο ἄκρο τοῦ κτιρίου; Δύσκολο ἐρώτημα. «Λίγη φαντασία χρειάζεται», ὅπως μοῦ εἶπε κάποτε ἕνας σπουδαστής. Τώρα γιάτί ἡ δική μου φαντασία μέ ὀδηγεῖ σέ σκέψεις κακόβουλες, δέν ξέρω. Ὅλο στό κακό πᾶει ὁ νοῦς μου!

4. Μπορεῖ κάποιος ἐξω ἀπό τήν αἴθουσα νά μπει μέσα κατά τή διάρκεια τῶν ἐξετάσεων καί νά δώσει κάτι σέ ἕναν ἐξεταζόμενο; «Ἐλα μωρέ, ἕνα βιβλίο εἶναι.» Καί συνήθως εἶναι, ἀλλά δέν μποροῦσε, «μωρέ», νά περιμένει;

5. Τί γίνεται ἂν ἕνας ἐξεταζόμενος χρησιμοποιεῖ σκονάκι; Ὡς κάτοχος τοῦ μεγαλύτερου ἴσως σκονακίου στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης (70 τόσες μικροσελίδες), τό ὅποιο συνέλαβα πρὸ 10ετίας, μπορῶ νά ἐπιβεβαιώσω τήν ὑπαρξη αὐτῶν τῶν ἐξεταστικῶν βοηθημάτων καί τή χρήση τους ἀκόμη καί ἀπό φοιτητές τοῦ πρώτου τεχνολογικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας. Κάποιοι ἐπιτηρητές –ἐλάχιστοι– ἀποβάλλουν τόν ἐξεταζόμενο. Οἱ περισσότεροι συνάδελφοι ἀπλῶς παίρνουν τό σκονάκι. Ὑπάρχει μιὰ παράξενη ἀνοχή στό φαινόμενο αὐτό. Ὅταν πρὶν χρόνια εἶπα σέ συνάδελφο πῶς ἕνας πού πιάναται μέ σκονάκι σέ ἐξετάσεις ἀγγλικοῦ πανεπιστημίου ὄχι μόνον ἀποβάλλεται ἀπό τό πανεπιστήμιο ἀλλά θά εἶναι τυχερός νά γίνει δεκτός σέ ἄλλο ἀγγλικό πανεπιστήμιο, μοῦ ἀπάντησε «καί τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως γιά κάποιους ἦταν λύση». Δέν εἶδα τόν πλήρη παραλληλισμό, ἀλλά ὑποψιάστηκα ὅτι καί ὁ συνάδελφος εἶχε μᾶλλον κάποτε «κάνει χρήση!» Ἐχομε ἐδῶ μιὰ κλασική περίπτωση τοῦ «ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τόν λίθον βαλέτω», νομίζω.

6. Ἄλλο μεγάλο πρόβλημα εἶναι αὐτό τῶν διευκρινιστικῶν ἐρωτήσεων. Πρόκειται γιά μιὰ ἑλληνική ἀποκλειστικότητα, ἡ ὁποία οὐσιαστικά ἐξουδετερώνει σέ μεγάλο βαθμό τήν ἔννοια τῶν ἐξετάσεων! Ὀφείλεται στήν ἀνασφάλεια τῶν ἐξεταστῶν ἀλλά καί τῶν ἐξεταζομένων, καί ἐνοχοί γιά τήν ὑπαρξη του εἶναι ἀποκλειστικά οἱ διδάσκοντες. Ἀπό ἀνασφάλεια μήπως τά θέματα εἶναι πολύ δύσκολα ἢ ἀσαφῶς διατυπωμένα, οἱ περισσότεροι διδάσκοντες ἐπεξηγοῦν τίς ἐκφωνήσεις, περιφερόμενοι ἀπό αἴθουσα σέ αἴθουσα (λέγεται ὅτι κάποιος καθηγητής, ὅσο ἀπίστευτο καί ἂν ἀκούγεται, φτάνει στό σημεῖο νά ἀναπτύσσει κάθε φορά ἕνα ὁλόκληρο θέμα στόν πίνακα!). Μετά ὅμως ἀκολουθεῖ μιὰ διαδικασία ὅπου οἱ ἐξεταζόμενοι, σέ ὅλη τή

διάρκεια τῆς εξέτασης, θεωροῦν δικαίωμά τους νά κάνουν ἐρωτήσεις στόν διδάσκοντα καί τούς ἐπιτηρητές, προσπαθώντας νά ἀποσπάσουν κάποια μορφῆς βοήθεια στή λύση τῶν θεμάτων. Ὅταν μιά φορά ὁ γράφων ἀρνήθηκε νά ἀπαντήσει σέ διευκρινιστική ἐρώτηση, παραπέμποντας στόν διδάσκοντα τοῦ μαθήματος ὁ ὁποῖος βρισκόταν σέ ἄλλη αἴθουσα, ἄλλος φοιτητής ἀπάντησε στόν ἐρωτῶντα, γιατί, λέει, ἔχουν κατοχυρωθεῖ τό δικαίωμα ὅταν ὁ διδάσκων δέν βρίσκεται στήν αἴθουσα νά δίνουν ὁ ἕνας στόν ἄλλο διευκρινίσεις γιά τά θέματα!

7. Δικαιοῦται ὁ διδάσκων νά κάνει ἐλεγκο φοιτητικῶν ταυτοτήτων γιά νά βεβαιωθεῖ ὅτι οἱ ἐξεταζόμενοι εἶναι αὐτοί πού λένε ὅτι εἶναι καί ὄχι ἄλλοι πού γράφουν γι' αὐτούς; Ὅχι βέβαια! Κι ἄς εἶναι γνωστό ὅτι πράγματι ἔρχονται κάποιοι καί γράφουν γιά ἄλλους. Μιά περίπτωση πρῖν 2-3 χρόνια πού ὁδήγησε στή «σύλληψη» κάποιου πού ἔγραφε γιά ἄλλον δέν ὁδήγησε πουθενά φυσικά. Καί δέν πρέπει νά εἶναι τό μόνο συμβάν. Ὑπάρχει πεδῖον δόξης λαμπρόν ἐδῶ, καί πηγὴ ἐσόδων γιά κάποια ἀπό τά πανεπιστημιακά φροντιστήρια.

8. Τί κάνει ἕνας διδάσκων, ἂν, ἔχοντας μοιράσει τά θέματα, ἀντιμετωπίσει μιά ομάδα φοιτητῶν πού ἀποφασίζουν ἐπὶ τόπου ὅτι τά θέματα αὐτά εἶναι γιά ἐξετάσεις μέ ἀνοιχτά βιβλία καί ὄχι μέ κλειστά, ὅπως αὐτός προγραμματίσει; Μπορεῖ νά ὑποχωρήσει καί νά χαρακτηριστεῖ δημοκρατικός, ἢ μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ. Ὅταν πάντως ἔγινε αὐτό, σέ μιά σχολή τοῦ ΕΜΠ, ὁ διδάσκων κατάφερε νά καταφύγει μετά βίας στό αὐτοκίνητό του, τό ὁποῖο περικύκλωσαν οἱ φοιτητές οἱ ὁποῖοι καί ἄρχισαν νά τό ταρακουνοῦν σέ μιά προσπάθεια νά τόν πείσουν ὅτι εἶχαν δίκαιο. Εἶμαι σέ θέση νά γνωρίζω ὅτι αὐτός ὁ συγκεκριμένος δέν πείσθηκε. Γιά ἄλλες περιπτώσεις δέν μπορῶ νά εἶμαι σίγουρος.

9. Προκύπτει τό ἐρώτημα: ὑπάρχει μηχανισμός μέσα στό ἴδρυμα πού νά ἀντιμετωπίζει παραβάσεις, ἔστω καί τίς πολὺ σοβαρές μόνο, κατά τή διάρκεια τῶν ἐξετάσεων; Φυσικά καί δέν ὑπάρχει. Στό ΕΜΠ τουλάχιστον. Ὁ καθένας μπορεῖ νά κάνει ὅ,τι θέλει στίς ἐξετάσεις, σίγουρος ὅτι δέν θά ὑπάρξει καμιά ἐπίπτωση ἢ ὅτι δέν θά κληθεῖ νά λογοδοτήσει. Ὅπως καί ὅπουδήποτε ἄλλοῦ μέσα στό ἴδρυμα, καί ὅποτεδήποτε, ἐξάλλου.

Φαίνεται ὅμως πῶς αὐτά τά προβλήματα ἔχουν ἤδη λυθεῖ γιά τούς περισσότερους σπουδαστές καί γιά μερικούς τουλάχιστον διδάσκοντες τοῦ ιδρύματος. Διαφορετικά πῶς ἐρμηνεύεται τό παρακάτω κείμενο πού περιέχεται σέ ἐγγραφο-καταγγελία-προειδοποίηση πρὸς τούς διδάσκοντες τοῦ τότε Γενικοῦ Τμήματος πού θυροκολλήθηκε (!) στίς 26 Μαρτίου 1998 στή Γραμματεία τοῦ τμήματος, ἀνυπόγραφο μὲν ἀλλά μέ σφραγίδα φοιτητικοῦ συλλόγου σχολῆς τοῦ ΕΜΠ;

«Πρέπει οἱ καθηγητές μας, ἀπ' ὅπου καί ἂν προέρχονται, νά καταλάβουν ὅτι οἱ ἐξετάσεις στή σχολή μας, μετά τή συνεχή ἀγωνιστική παρέμβα-

ση τοῦ συλλόγου φοιτητῶν, γίνονται μέ τούς πιό εὐνοϊκοὺς ὅρους γιά ἐμᾶς τούς φοιτητές. Αὐτό σημαίνει ἐλαστικότερες ἐπιτηρήσεις, ὄχι ἀλφαριθμητικές κατανομές, ὄχι ἐπίδειξη πάσου, ἐπαναληπτικές ἐξετάσεις σέ περιπτώσεις μαζικῶν κοψιμάτων, ἀντίσταση σέ ὅποιαδήποτε κίνηση τούς ἀπαξιώνει καί τούς θεωρεῖ ἐκ τῶν προτέρων ὑποπτους ἀντιγραφῆς καί προσπαθεῖ νά ἐπιβάλλει τή καθηγητικὴ αὐθαιρεσία καί τή φοιτητικὴ πειθαρχία ὡς τό μοναδικό "νόμο" μέσα στό Πολυτεχνεῖο.»

Στόν σύλλογο αὐτό ἀνήκαν καί οἱ λεβέντες πού κινήθηκαν τόν συνάδελφο στό αὐτοκίνητό του. Προφανῶς οἱ «εὐνοϊκοὶ ὅροι γιά τούς φοιτητές» περιλαμβάνουν καί τήν ἀλλαγὴ τῶν κανόνων κατά τό δοκοῦν καί ἐπιτόπου. Κεκτημένα δικαίωματα θεωροῦνται λοιπόν αὐτά. Τῶν φοιτητῶν, ἐννοεῖται. Οἱ διδάσκοντες καί οἱ λοιποὶ ἐργαζόμενοι δέν ἔχουν ἀντίστοιχα δικαιώματα νά ἐργάζονται κάτω ἀπὸ στοιχειώδεις συνθήκες ἀξιοπρέπειας. Καί οὔτε ἡ Σύγκλητος τοῦ Ἰδρύματος οὔτε ὁ Σύλλογος τῶν διδασκόντων φαίνονται νά θεωροῦν ὅτι ὑπάρχει πρόβλημα.

Ἐπιστρέφουμε στό διδάσκοντά μας. Ἡ ὥρα γιά τήν εξέταση τελειώνει, αὐτό ἀναγγέλλεται, καί οἱ ἐπιτηρητές ἀρχίζουν μιά προσπάθεια νά μαζέψουν τά τελευταία γραπτά, καθῶς κάποιοι σπουδαστές ἐπιμένουν νά γράφουν. Ἐν τῷ μεταξύ οἱ σπουδαστές γιά τήν ἐπόμενη εξέταση εἰσβάλλουν τρέχοντας μέσα στήν αἴθουσα γιά νά «κιάσουν» καλὴ θέση. Πολλὰ μποροῦν νά συμβοῦν σέ αὐτά τά κρίσιμα 2-3 λεπτά. Κάποιοι κακόβουλοι ἄνθρωποι φτάνουν στό σημεῖο νά ὑποστηρίζουν ὅτι μέχρι καί γραπτά πού γράφτηκαν ἐκτός αἴθουσας παραδίνονται μέσα σ' αὐτό τό χάος.

Ἀκολουθεῖ ἡ διόρθωση τῶν γραπτῶν. Ἄν τά θέματα εἶχαν ἐπιλεγεῖ καταλλήλως γιά τό ὅλοένα καί κατερχόμενο ἐπίπεδο σπουδῶν, καί ἂν οἱ σπουδαστές εἶχαν τίς 3-4 ἡμέρες πού συνήθως συνολικά ἀφιερῶνουν (οἱ περισσότεροι) γιά τή μελέτη τοῦ μαθήματος, τά ποσοστά ἐπιτυχίας ξεπερνοῦν τό 50% καί ὅλοι θεωροῦν ὅτι δέν ὑπάρχει πρόβλημα. Ἄν ὅμως τά ποσοστά εἶναι μικρότερα, ἀποκλειστικός ὑπεύθυνος εἶναι ὁ διδάσκων. Τό ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι οἱ «φοιτητές δέν εἶναι βλάκες». Ἄν, ὅπως ὁ γράφων, ἀνήκετε στήν κατηγορία ἐκείνων πού δέν πιστεύει ὅτι αὐτό εἶναι τό μέγεθος πού μετρίεται στίς ἐξετάσεις, ἀπορρίπτετε τό ἐπιχείρημα αὐτό. Ἄν ὄχι, ὅμως, τί κάνετε; Ἀπαιτεῖτε νά γίνει κανονικοποίηση, ἢ νά ἐπαναληφθοῦν οἱ ἐξετάσεις. Αὐτό ἀπαιτοῦν κάποιες φοιτητικὲς παρατάξεις. Ἡ κανονικοποίηση σημαίνει ὅτι οἱ βαθμοὶ 4 καί 3 πρέπει νά μετασχηματιστοῦν σέ 5, μέχρι τό ποσοστὸ ἐπιτυχίας νά ξεπεράσει τό 50%. Ὅσο ἀπίστευτο καί ἂν ἀκούγεται, ὑπάρχουν (λίγοι ἴσως) συνάδελφοι πού τό κάνουν. Οἱ μαθηματικὲς δυνατότητες πού προσφέρονται ἂν γίνει δεκτὴ αὐτὴ ἢ λύση εἶναι διασκεδαστικὲς τουλάχιστον, μέ δεδομένο ὅτι στὰ ἑλληνικά πανεπιστήμια ὁ σπουδαστὴς μπορεῖ νά ἐξεταστεῖ σέ ἕνα μάθημα ὅσες φορές θέλει, μέχρι νά τό περάσει.

Τὰ προβλήματα αὐτά εἶναι βέβαια παλιά. Ἀπλῶς τώρα ἔχουν ὀξυνθεῖ. Ὁ γράφων παρακολουθεῖ τὴν κατάσταση νὰ χειροτερεύει συνεχῶς γιὰ 25 τώρα χρόνια. Ἡ μαζικὴ αὐξηση τῶν εἰσαγομένων στὰ ΑΕΙ ἔχει ὀδηγήσει σὲ μεγαλύτερο ποσοστὸ σπουδαστῶν πού δὲν μποροῦν νὰ ἀντεπεξέλθουν στὶς ἀπαιτήσεις σοβαρῶν σπουδῶν καὶ καταφεύγουν σὲ «συνδικαλιστικά» καὶ ἄλλα μέσα γιὰ τὴν ἀπόκτηση πτυχίου. Τί μπορεῖ νὰ γίνε; Ἀκοῦστε μιά λύση φοιτητικῆς παράταξης τοῦ ΕΜΠ:

Στὶς εξετάσεις νὰ μὴ δίνεται βαθμὸς, ἀλλὰ «πέρασε» ἢ «κόπηκε». Ἡ, ἀκόμη καλύτερα, οἱ εξετάσεις νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ «ὀμαδικές» ἐργασίες.

Δουλεύουν δηλαδή δυό-τρεῖς καὶ παίρνομε ὅλο πτυχίο μὲ βαθμὸ «Περάσαμε». Δὲν εἰπώθηκε, ἀλλὰ ὑποθέτω ὅτι τὰ ἴδια θὰ ἰσχύουν φυσικά καὶ στὶς εξετάσεις γιὰ τὴν εἰσαγωγή στὰ ΑΕΙ γιὰ νὰ μὴν κατηγοροῦμαστε ὅτι ὅλα αὐτά τὰ προοδευτικά τὰ θυμόμαστε ἀφοῦ ἀποκλείσαμε κάποιους ἄλλους σὲ ἀντιδραστικῆς εξετάσεις ἔχοντας παπαγαλίσει καλύτερα μερικὲς ἀράδες στὰ Θρησκευτικά καὶ τὴν Ἱστορία.

Γιατί ὅμως ὅλα αὐτά; Ἀκοῦστε γιατί, σύμφωνα μὲ πρόσφατη γνωμοδότηση φοιτητικῆς παράταξης τοῦ ΕΜΠ:

«Ὅσον ἀφορᾷ στὸν τρόπο εξέτασης, αὐτὸς ἔχει ὡς ἀπώτερο στόχο τὴν ἐγγάραξη ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν –ιδεολογικῶν καὶ ὄχι μόνο– στοὺς φοιτητὲς-μελλοντικούς ἐργαζόμενους (π.χ. πειθαρχία, προσαρμοστικότητα σὲ ὅποιοδήποτε συνθήκες, ἀποδοχὴ παρατυπιῶν ἀπὸ μέρους τοῦ καθηγητῆ-αὐθεντία κ.ἄ.). Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ὑπάρχει μιά ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μεταξὺ πανεπιστημιακοῦ καὶ ἐργασιακοῦ χώρου ἀφοῦ ἡ ὑπακοή στὸν καθηγητῆ εἶναι πειθαρχία στὸν αὐριανὸ διευθυντῆ, ὁ βαθμὸς πού θὰ πάρεις ἀντιστοιχεῖ στὸ μισθό, ὁ ἀτομικὸς (sic!) τρόπος εξέτασης στὸν ἀνταγωνισμό μὲ τοὺς ὑπόλοιπους ἀνέργους γιὰ μιά θέση ἐργασίας...»

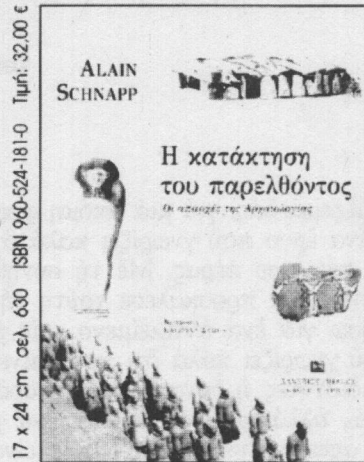
Αὐτὸ ἦταν! Ἄν ἰσχύει κάτι τέτοιο, ἐγὼ προσωπικά ἀρνοῦμαι νὰ ἐξετάσω ξανά σπουδαστῆ στό μέλλον. Μιά ὑπεύθυνη δήλωση ἐκ μέρους τοῦ ὅτι θεωρεῖ πὼς ἔχει ἐπιτύχει ἓνα ἐπίπεδο γνώσης στό μάθημά μου πού ἀντιστοιχεῖ σὲ κάποιο βαθμὸ, ἔστω X, θὰ μοῦ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ κάνω δεκτὸ καὶ νὰ προσυπογράψω τὸ βαθμὸ. Ἡ καλύτερα ὅτι «πέρασε». Ἐξάλλου, μὲ πιάσει δουλειὰ σὲ κάποια ἐπιχείρηση, ὡς ἀμειβόμενος μηχανικὸς, εἶναι αὐτονόητο πὼς τὸ πρῶτο πράγμα πού θὰ κάνει εἶναι αὐτὸ πού ἔχουν ἤδη κάνει τόσοι καὶ τόσοι προκάτοχοί του φοιτητὲς πού ὑποστήριζαν παρόμοιες ἀπόψεις: θὰ ἀπαιτηθεῖ δηλαδή τὴν πλήρη ἐξίσωση τῶν μισθῶν ὅλων τῶν ἐργαζομένων στὴν ἐπιχείρηση καὶ ὄχι μόνον.

Ἡ ἄλλη λύση φυσικά εἶναι νὰ σοβαρευτοῦμε ἐπιτέλους κάποτε. Λέτε;

## ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

Μόλις κυκλοφόρησε



17 x 24 cm σελ. 630 ISBN 960-524-181-0 Τιμή: 32,00 €

ALAIN SCHNAPP

### Η κατάκτηση του παρελθόντος Οι απαρχές της Αρχαιολογίας

Ὅτι εἶχαν υπάρξει ἄνθρωποι πριν ἀπὸ τον Αδάμ ἦταν μιά ἀποκάλυψη που συγκλόνισε τα θεμέλια τῆς δυτικῆς κοινωνίας κατὰ τον 19ο αἰώνα. Δὲν ἀποτέλεσε ὅμως ἐκπληξη γιὰ τους Πέρσες, π.χ., οἱ οποίοι εἶχαν ἐπίγνωση τῆς βαθύρριζης ἱστορίας των προγόνων τους. Το βιβλίο ερευνᾷ τους τρόπους με τοὺς οποίους ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τον 19ο αἰώνα, ἄρχισε νὰ ἀποκτᾷ συνείδηση τοῦ παρελθόντος του. Ἀντίθετα με τὴν πιο διαδεδομένη ἀπόψη, ἡ ἀρχαιολογία δὲν υπῆρξε μιά ἐπινόηση τῆς ἀναγέννησης: ἦταν μιά πρακτικὴ γνωστὴ στους γραφεῖς τῆς Ἀσσυρίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Κίνας, καὶ ἀντικείμενο συζήτησης ἀπὸ τους σοφιστὲς τῆς Ἰωνίας, προτοῦ ἀρχίσει νὰ ασκείται ἀπὸ τους Ρωμαίους ἱστορικούς. Ἡ μελέτη ἐκπλήσσει με τὸ βάθος καὶ τὸ εὖρος τῆς θεματολογίας τῆς. Το κείμενο συνδυάζεται ἐξαιρετικά με τὴν εἰκονογράφηση καὶ τις περιγραφές των ἀρχαίων ἀντικειμένων, ἐνῶ ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἀπὸ τις πρωτογενεῖς πηγές προσφέρουν μιά συναρπαστικὴ ἀμεση ματιὰ στις ἱστορικὲς ἀφηγήσεις. Σύγχρονες ἀπεικονίσεις τῆς ἀρχαίας ζωῆς καθὼς καὶ περιστατικὰ τῆς ἀνακάλυψής τῆς ἀντικατοπτρίζουν τὴ γοητεία τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας.

ΜΑΝΗΣ 5, 106 81, ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 210 3818372, FAX. 210 3301583  
e-mail: pek@physics.uoc.gr • www.cup.gr

# ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Μεταφορές αναγκαῖες πού άποτυγχάνουν αναγκαστικά

τοῦ Ἀριστείδη Μπαλά

**Ο** Βασίλης Κρεμμυδάς, γιά μιά ακόμη φορά, μού ανέθεσε ἕνα ἔργο πού γνωρίζει καλά ὅτι ἀδυνατῶ νά φέρω σέ πέρας. Μέ τή συνηθισμένη του δεβαίως εὐγένεια, μέ προσκάλεσε τούτη τή φορά, ὄχι μόνο νά μιλήσω γιά ἕνα ἀντικείμενο –τίς χρήσεις τῆς γλώσσας– πού γνωρίζει καλά ὅτι ὑπερβαίνει κατά πολύ τίς ὅποιες ιδιότητες ἢ δυνατότητες μπορῶ νόμιμα νά ἐπικαλεστῶ, ἀλλά καί νά τολμήσω νά μιλήσω σέ μιά συνεδρία ἀφιερωμένη στή μνήμη ἐκείνου τοῦ εὐπατρίδη τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ἐκείνου τοῦ πρωτομάστορα τῶν χρήσεων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ἐκείνου τοῦ θαυτάτου γνώστη τῶν σχέσεων μεταξύ γλωσσῶν, τοῦ Νάσου Δετζώρτζη.

Μολαταῦτα, γιά μιά ακόμη φορά, ὑπακούω. Καί ὑπακούω τούτη τή φορά γιά λόγους αὐστηρά προσωπικούς. Θέλω νά πῶ πῶς τό μόνο πού μπορεῖ νά νομιμοποιήσει σήμερα τήν παρουσία μου στό δῆμα εἶναι ἕνα γεγονός πού ὁ Βασίλης Κρεμμυδάς ἀναμφίβολα γνώριζε καί, γνωρίζοντάς το, θέλησε, γιά τούς δικούς του ἀνεξιχνίαστους λόγους, νά τό ἐκμεταλλευτεῖ τοποθετώντας μέ σέ αὐτή τήν ἐξαιρετικά δύσκολη θέση ἐδῶ μπροστά σας: ὁ Βασίλης Κρεμμυδάς ἀναμφίβολα γνώριζε πῶς ὑπῆρξα, ἰδιοτύπως, μαθητής τοῦ Νάσου Δετζώρτζη ἀπό τότε πού ἤμουνα μικρό παιδί καί πρόβλεψε, προβλέποντας γιά μιά ακόμη φορά σωστά, πῶς, ναι, θά ἤθελα νά μιλήσω σέ μιά συνεδρία ἀφιερωμένη σέ ἐκείνον γιά νά πῶ δημόσια, ὑπό τούς ὄρους, ἔστω, τοῦ ἀμείλικτου ἐκείνου ἐκ τῶν ὑστέρων πού ἐπιβάλλει ἡ ἀμετάκλητη ἀπουσία τοῦ Νάσου ἀπό ἐκδηλώσεις σάν τήν παρούσα, αὐτά πού δέν τοῦ εἶπα προσωπικά ποτέ, δηλαδή αὐτά πού αἰσθάνομαι ὅτι τοῦ ὀφείλω, αὐτά πού οἱ ὅποιες δικές μου χρήσεις τῆς γλώσσας ὀφείλουν σέ ἐκείνον.

\* Τό παρόν κείμενο ἀποτελεσε εἰσήγηση στό Συμπόσιο μέ θέμα «χρήσεις τῆς γλώσσας» πού ὀργάνωσε ἡ Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας (ἰδρυτής Σχολή Μωραΐτη) τό φθινόπωρο τοῦ 2004. Παρουσιάστηκε σέ εἰδική συνεδρία ἀφιερωμένη στή μνήμη τοῦ Νάσου Δετζώρτζη.

Ὅστόσο, καθώς δέν εἶμαι τίποτε περισσότερο ἀπό ἀπλός χρήστης τῆς γλώσσας, δέν νομιμοποιῶμαι νά μιλήσω γιά τό ἔργο τοῦ Νάσου Δετζώρτζη. Καί καθώς δέν εἶναι πρέπον σᾶς ἀπασχολήσω μέ μένα τόν ἴδιο, ὀφείλω νά μῖν πῶ πολλά γιά τήν προσωπική μου σχέση μαζί του. Ἄς μού ἐπιτραπεῖ μόνον νά ἀνακαλέσω γιά μιά στιγμή τό ἄρωμα τῆς κοινῆς μας πατρίδας, τῆς Κέρκυρας, πού ἔφερε πάντα ὁ Νάσος στίς οικογενειακές συγκεντρώσεις ὅταν ἤμουνα ακόμη παιδί καί τήν ἀμέριστη προσοχή μέ τήν ὁποία παρακολουθοῦσα ὅσα ἐκείνος ἔλεγε καί ὅσα ἐκείνος ἔκρινε. Ἄς μού ἐπιτραπεῖ, ακόμη, νά ἀναπολήσω ἐδῶ μπροστά σας τίς μεστές στιγμές πού εἶχα τήν τύχη νά περάσω ἀργότερα μαζί μέ τόν Νάσο Δετζώρτζη καί τήν ἄλλη μεγάλη φίλη, τή Μαρίκα Στρομπούλη-Ἀποστολοπούλου, στιγμές πού μού ἔμαθαν, ἀνάμεσα σέ μύρια ὅσα, τό τί σήμαινε καί γιά τούς δύο τό ὅτι ἦταν μαθητές τοῦ Συκοντρή. Καί ἄς μού ἐπιτραπεῖ, τέλος, νά ἐξομολογηθῶ ὅτι ὁ «Ἀριστειδάκης», ὅπως μέ ἀποκαλοῦσε πάντοτε ὁ Νάσος, ἔμαθε ἀπευθείας ἀπό ἐκείνον τό τί σημαίνει προσοχή στή σημασία τῶν λέξεων, τό τί σημαίνει προσοχή στή σύνταξη τῶν προτάσεων, ἀλλά καί τό τί σημαίνει ἀντίσταση στίς λανθασμένες χρήσεις τῆς γλώσσας, ὅπως αὐτές ἐπιβάλλονται ἀνευδοίαστα ἀπό τό εἶδος δημόσιου λόγου πού μᾶς κατακλύζει. Ἐνα μικρό παράδειγμα ἀρκεῖ. Ἄφου, σέ μιά ἀπό τίς πολλές ἐξομλήσεις γιά τή σωτηρία τοῦ *Πολίτη*, εἶχα γράψει τόν Νάσο συνδρομητή στό περιοδικό, ἐκείνος διάβασε ἐκεῖ κάτι δικό μου. Θυμᾶμαι πολύ ἔντονα πῶς ὅταν τόν ξαναεἶδα, ἀμέσως μετά τά εὐγενικά του λόγια, πρόσθεσε, σχεδόν θυμωμένος, πῶς τό «στή συνέχεια» πού κάπου χρησιμοποιοῦσα δέν σημαίνει ἀπολύτως τίποτε. Καί στήν ἀφελή δική μου ἀπορία γιά τό τί λέμε τότε, μού ἀπάντησε, περισσότερο θυμωμένος, «μά τί κακό ἔχει, ἄς ποῦμε, τό κατόπιν;» Περιττό νά σᾶς πῶ πῶς ἀπό τότε, ὄχι μόνο ἔπαψα νά χρησιμοποιοῦν τόν βαρβαρισμό πού μού ἐπεσήμανε ὁ Νάσος, ἀλλά καί πῶς ἄρχισα νά προσέχω πολύ περισσότερο τό τί γράφω: ὁ Νάσος ἦταν πλέον συνδρομητής τοῦ *Πολίτη*, διάβαζε τά πάντα καί ἦταν αὐστηρός. Ἐπιπλέον, ἀπό



Μάξγουελ

τή μεριά μου είχα πιά διαβάσει τις μεταφράσεις του Μπέκετ πού είχε φιλοτενήσει εκείνος και είχα αρχίσει να κατανοώ, όχι μόνο τό τί σημαίνουν όρθές χρήσεις τής γλώσσας, αλλά και τί νέους κόσμους μπορούν αυτές νά ξεκλειδώσουν γιά τόν αναγνώστη...

Τιμώντας τή μνήμη του Νάσου Δετζώρτζη λοιπόν, θά ήθελα νά σās άπασχολήσω γιά λίγο μέ κάτι από τή δική μου δουλειά πού όντως άπτεται τών χρήσεων τής γλώσσας. Έτσι περιορίζομαι στήν επιστημονική γλώσσα πού λειτουργεί στό πεδίο τής φυσικής γιά νά έπιστημάνω και νά σχολιάσω ένα φαινόμενο: σέ όρισμένες περιπτώσεις, ή επιστημονική γλώσσα τής φυσικής είναι ύποχρεωμένη νά προσφύγει στή χρήση κάποιων μεταφορών ενόσω όμως ύποχρεώνεται νά προσφύγει εκεί, ή ίδια καθίσταται ταυτόχρονα ύποχρεωμένη νά χειριστεί αυτές τις μεταφορές μέ τρόπο ώστε αυτές νά αποτυγχάνουν ως μεταφορές. Όσα έχω νά πώ θά περυστραφούν γύρω από ένα παράδειγμα.

Καί ιδού.

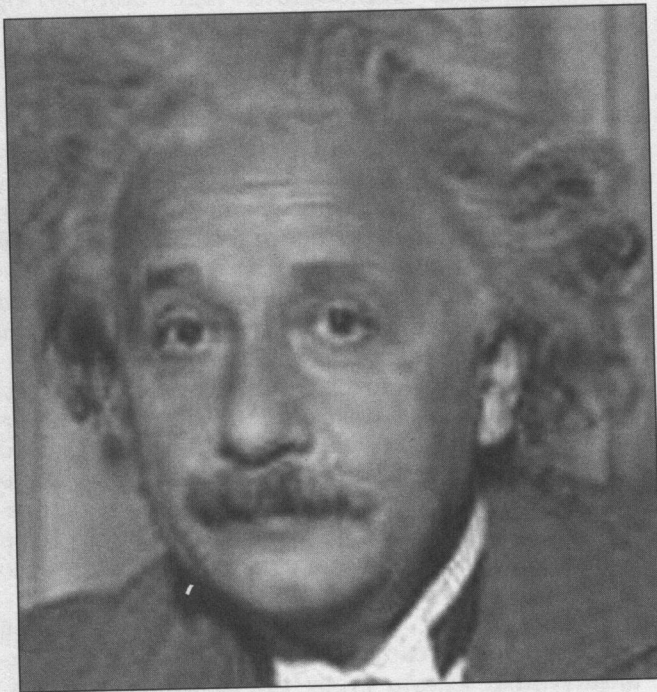
**Η** ήλεκτρομαγνητική θεωρία του Μάξγουελ, πού δημοσιεύθηκε τό 1864, συνιστά ένα από τά μεγάλα επιτεύγματα τής φυσικής γιατί διατύπωσε τις φυσικές αρχές μέ βάση τις όποιες μπορούν νά εξηγηθούν μέ τρόπο έναίο φαινόμενα τόσο διαφορετικά όπως τά ηλεκτρικά, τά μαγνητικά και τά όπτικά. Σημαντικό στοιχείο τής νέας θεωρίας ήταν ή πρόβλεψη τής ύπαρξης ήλεκτρομαγνητικών κυμάτων, ύπαρξη ή όποια επιβεβαιώθηκε λίγο αργότερα από τά πειράματα του Χέρτς. Είναι αυτά τά κύματα πού επιτρέπουν τή λει-

τουργία τής τηλεόρασης, του ασύρματου τηλεφώνου και πολλών άλλων αναπόσπαστων πλέον στοιχείων τής καθημερινότητάς μας.

Άλλά τί είναι αυτά καθ' έαυτά τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα; Κατ' αρχάς είναι, βέβαια, κύματα. Δηλαδή κάποιας μορφής διαταραχή ενός μέσου πού διαδίδεται στό μέσο αυτό. Όλοι γνωρίζουμε, γιά παράδειγμα, τά θαλάσσια κύματα. Άν, ως πούμε, πετάξουμε μία πέτρα στό νερό, τά μόρια του νερού στά όποια προσέκρουσε ή πέτρα διαταράσσονται και αρχίζουν νά κινούνται πάνω κάτω. Άλλά αυτά τά μόρια συνδέονται μέ τά διπλανά τους. Έτσι αρχίζουν νά κινούνται πάνω κάτω και αυτά τά διπλανά, δηλαδή ή αρχική διαταραχή μεταδίδεται από μόριο σέ μόριο. Η συνολική έντύπωση πού άποκομίζουμε είναι ότι κάτι ταξιδεύει. Η έντύπωση είναι σωστή, αλλά πρέπει νά προσέξουμε ότι αυτό πού ταξιδεύει δέν είναι τά ίδια τά μόρια του νερού, πού άπλως άνεβοκατεβαίνουν, παραμένοντας κατά τά άλλα στή θέση τους, αλλά ή διαταραχή πού συνιστά αυτή ή πάνω κάτω κίνηση. Κύμα είναι ακριβώς αυτή ή διαταραχή, όπως διαδίδεται στό αντίστοιχο μέσο, δηλαδή όπως ταξιδεύει εκεί.

Ποιά είναι όμως τό μέσο του όποιου ή διαταραχή συνιστά τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα; Άφού τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα έχουν τήν ικανότητα νά διαδίδονται από τό έσωτερικό ενός ύλικου μέχρι τό διαστρικό ή τό διαγαλαξιακό διάστημα (πώς άλλως θά επικοινωνούσαμε μέ τά διαστημόπλοια πού άγγίζουν πλέον τις παρυφές του ήλιακού μας συστήματος;), τό μέσο αυτό πρέπει νά βρίσκεται παντού και νά διαπερνά τά πάντα. Ένα τέτοιο μέσο είχε όντως προταθεί παλαιότερα και είχε όνομασθεί *αιθέρας*. Ο Μάξγουελ και οι άμεσοι έπίγονοί του άποδέχθηκαν αυτήν τήν ιδέα, θεωρώντας δικαιολογημένα πώς ή ύπαρξη ήλεκτρομαγνητικών κυμάτων όδηγοϋσε αναπόφευκτα στήν επιβεβαίωση τής ύπαρξης του αιθέρα. Τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα και ό αιθέρας, του όποιου τις διαταραχές συνιστούν, δέν μπορούσαν παρά νά είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα.

Όστόσο οι κατοπινές προσπάθειες τών φυσικών νά έντοπίσουν τά χαρακτηριστικά του αιθέρα και νά κατανοήσουν τις ιδιότητές του δέν τελεσφορούσαν γιά μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο αιθέρας φαινόταν νά παρουσιάζει άντιφατικές ιδιότητες, νά διαφεύγει από κάθε προσπάθεια κατανόησής του, νά έμφανίζεται όλο και περισσότερο μυστηριώδης. Σέ αυτό τό πλαίσιο, ό Άϊνστάιν δημοσίευσε τό 1905 τήν έργασία του μέ τίτλο «*Επί τής ήλεκτροδυναμικής τών κινουμένων σωμάτων*», μέσω τής όποιας εισήγαγε τήν περίφημη Ειδική Θεωρία τής Σχετικότητας. Άπλουστεύοντας ριζικά τά πράγματα, μπορούμε νά πούμε ότι ή έργασία αυτή πρότεινε τά εξής: τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα συνεχίζονται μέν νά παραμένουν κύματα, αλλά δέν συνίστανται πλέον στή διάδοση τών διαταραχών κάποιου μέσου. Άυτά άποτελούν εκδήλωση τής ύπαρξης μιάς έντελώς νέας φυσικής όντότητας, διαφορετικής τόσο



Αϊνστάιν

από τά γνωστά μέχρι τότε σωματίδια και από τά γνωστά μέχρι τότε ύλικά μέσα, μιās αυθύπαρκτης οντότητας (οφειλόμενης μολαταῦτα στην κίνηση τῶν ηλεκτρικῶν φορτίων) πού ονομάστηκε *ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο*. Ἐπεται πῶς αἰθέρας δέν χρειάζεται νά ὑπάρχει κατά τή φράση τοῦ Ἀϊνστάιν, αὐτός καθίσταται θεωρητικά «περιττός».

Ἡ θεωρία τοῦ Ἀϊνστάιν ἔλυσε μέν μέ μιὰ μονοκοτυλιά τό πρόβλημα τοῦ αἰθέρα, ἀλλά τό τίμημα φαίνονταν ἐξαιρετικά δυσάσταχο. Ἀφοῦ τά ἠλεκτρομαγνητικά κύματα παρέμεναν κύματα, οἱ φυσικοὶ ἔπρεπε νά ἐξακολουθήσουν νά δέχονται ὅτι αὐτά συνιστοῦν τή διάδοση κάποιων διαταραχῶν. Ἀλλά ἀφοῦ δέν ὑπάρχει αἰθέρας, δηλαδή μέσο τοῦ ὁποίου οἱ διαταραχές νά δεχθοῦν ὅτι τά ἠλεκτρομαγνητικά κύματα εἶναι διαταραχές τοῦ τίποτε πού ὄχι μόνον ὑπάρχουν ὡς τέτοιες ἀλλά και διαδίδονται μέσα στό τίποτε! Καί ὄντως αὐτό τελικά ἀποδέχθηκαν γιατί οἱ μεταγενέστερες ἐπιτυχίες τῆς Θεωρίας τῆς Σχετικότητας τούς ὑποχρέωσαν. Ἀλλά πῶς εἶναι δυνατόν νά γίνει κατανοητή, ὥστε νά γίνει και ἀποδεκτή, ἡ ἔννοια τοῦ ἠλεκτρομαγνητικοῦ πεδίου; Πῶς μπορούμε νά συλλάβουμε τή διαταραχή τοῦ τίποτε πού διαδίδεται ἀπό μόνη τῆς μέσα στό τίποτε; Ποιά διαισθητική εἰκόνα και τί εἶδους εἰκόνα μπορεί νά ἀποδώσει αὐτόν τόν παραλογισμό; Ἡ ἀπάντηση μᾶς παραπέμπει στόν τίτλο τῆς παρούσας εἰσηγήσης. Ἡ μόνη δυνατότητα πού ἔχουμε γιά νά κατανοήσουμε τό ἐπίμαχο ζήτημα εἶναι νά προ-

σφύγουμε σέ μιὰ μεταφορά, ἀλλά σέ μιὰ μεταφορά πού ἀναγκαστικά ἀποτυγχάνει.

Ὁ διάσημος φυσικός Στήβεν Γουάινμπεργκ, βραβεῖο Νόμπελ φυσικῆς και μέγας μάστορας τῆς ἐκλαϊκείας, σέ ἄρθρο του πού ἀπευθυνόταν σέ μή εἰδικούς, προτείνει τήν ἐξῆς μεταφορά: τό ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο μπορεί νά νοηθεῖ σάν τεντωμένη μεμβράνη ἀλλά χωρίς τή μεμβράνη! Καθώς δέ σέ μιὰ τεντωμένη μεμβράνη μπορούν νά διαδοθοῦν κυματικές διαταραχές, τά ἠλεκτρομαγνητικά κύματα μπορούν νά νοηθοῦν ἀντίστοιχα ὡς οἱ κυματικές διαταραχές τῆς ἐν λόγω τεντωμένης μεμβράνης, πού ὡστόσο δέν ὑπάρχει!

Ποιό εἶναι τό ἀκριβές καθεστῶς αὐτῆς τῆς μεταφορᾶς; Κατά τό πρῶτο σκέλος τῆς, αὐτή ὄντως κατορθώνει νά μᾶς μεταδώσει μιὰ οἰκεία εἰκόνα: λίγο πολύ ὄλοι ἔχουμε ἐμπειρία τοῦ τί εἶναι μιὰ τεντωμένη μεμβράνη και τοῦ τί εἶναι οἱ κυματισμοί τῆς. Ἡ ἐπιφάνεια ἐνός ταμπούρλου, γιά παράδειγμα, εἶναι ἀκριβῶς αὐτό. Μέ ἄλλα λόγια, τό πρῶτο σκέλος τῆς μεταφορᾶς ἐπιτυγχάνει νά προσφέρει μιὰ λαβή στή σκέψη μας, νά σχηματίσει στό νοῦ μας μιὰ εἰκόνα γιά τό τί μπορεί νά εἶναι ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο και τί ἠλεκτρομαγνητικό κύμα. Ὡστόσο τό δεύτερο σκέλος τῆς μεταφορᾶς ἀποσύρει ἐντελῶς αὐτήν τήν προσφορά. Ἀφοῦ τό ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο εἶναι σάν τεντωμένη μεμβράνη ἀλλά χωρίς τή μεμβράνη, τό ἴδιο δέν μπορεί καθόλου νά μοιάζει μέ πραγματική μεμβράνη. Κατά συνέπεια, ἡ μεταφορά στό σύνολό τῆς δέν μπορεί κατά κανένα τρόπο νά παραπέμπει σέ αὐτό πού μᾶς ἄφησε νά καταλάβουμε τό πρῶτο σκέλος τῆς και κατά συνέπεια ἀποτυγχάνει. Γιά τήν ἀκρίβεια, ὄχι μόνον ἀποτυγχάνει ἀλλά αὐτοαναιρεῖται και καθὼς αὐτοαναιρεῖται, δέν μπορεί νά ἔχει κᾶν νόημα. Γιατί, βέβαια, σύμφωνα μέ ὄλες λίγο πολύ τίς θεωρίες νοήματος, μιὰ πρόταση πού ἀναφέρεται σέ κάτι πού ἡ ἴδια καθιστᾶ ἀνύπαρκτο εἶναι πρόταση πού δέν μπορεί νά εἶναι οὔτε ἀληθῆς οὔτε ψευδῆς, πρόταση πού στερεῖται παντελῶς νοήματος, πρόταση τοῦ εἶδους «ὁ Πέτρος εἶναι μὲν παντρεμένος, ἀλλά εἶναι ἐργένης».

Μολαταῦτα αὐτό εἶναι τό τίμημα πού καλούμαστε νά πληρώσουμε ἐφόσον θέλουμε νά ἀρχίσουμε νά κατανοοῦμε τί εἶναι ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο και τί ἠλεκτρομαγνητικό κύμα. Γιατί, ἡ ἴδια μεταφορά, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς ἀποτυχίας τῆς, εἶναι σά νά ὁμολογεῖ ῥητά και ἀπερίφραστα ἀπό μόνη τῆς ὅτι οἱ ὄροι τῆς τρέχουσας ἐμπειρίας μας και ἐκεῖνοι τῆς κλασικῆς μηχανικῆς πού ἡ ἴδια ἐπικαλεῖται δέν ἀρκοῦν γιά νά κατανοήσουμε τί εἶναι ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο και τί ἠλεκτρομαγνητικό κύμα. Προκείμενου νά ἐπιτύχει αὐτόν τόν σκοπό, ἡ μεταφορά ὀφείλει, ἄρα, νά ἀποτυγχάνει, και μάλιστα νά ἀποτυγχάνει πλήρως, πέρα ἀπό

1. Weinberg, Stephen (1977), «The Search for Unity: Notes for a History of Quantum Field Theory», *Daedalus*, 107: 17-35.

κάθε δυνατότητα διάσωσης, να αποτυγχάνει ως παντελώς στερούμενη νοήματος. Μέ αυτόν τον τρόπο ωστόσο, ή έγγενης άποτυχία της μεταφοράς αναδεικνύει ή, σωστότερα, *επιτελεί αφ' εαυτής*, την εν λόγω άπρακαμπτη αδυναμία κατανόησης και άρα ή ίδια ή άποτυχία αυτή συνιστά συνθήκη *έπιτυχίας* της. Μέ άλλα λόγια, ή μεταφορά δείχνει πώς, πράγματι, *δέν είναι δυνατόν να κατανοήσουμε* τή νέα όντότητα του ήλεκτρομαγνητικού πεδίου και τά αντίστοιχα ήλεκτρομαγνητικά κύματα μέ βάση όσα γνωρίζουμε ήδη ή όσα έχουμε μάθει μέχρι τώρα. Άκριβέστερα, ή μεταφορά *επιτελεί*, μέ τήν ίδια τήν πράξη της έκφοράς της, τό συγκεκριμένο είδος μή κατανόησης πού ένέχεται εδώ, τό είδος μή κατανόησης στό όποιο όφείλει να άφεθει όποιος θέλει να καταλάβει τί είναι ήλεκτρομαγνητικό πεδίο και τί ήλεκτρομαγνητικό κύμα. Μέ άλλα λόγια, είναι αυτό ακριβώς τό είδος μή κατανόησης πού άποτελεί τό πρώτο βήμα προς τήν ούσιαστική κατανόηση της νέας όντότητας και τών χαρακτηριστικών της.

Μπορούμε ως ένα βαθμό να γενικεύσουμε. Όσα τά παραπάνω άφησαν να έννοηθούν δέν άφορούν μόνο τή Θεωρία της Σχετικότητας και τίς εν πολλοίς άκατανόητες για τους κοινούς θνητούς σύγχρονες φυσικές θεωρίες. Ήδη ο Γαλιλαίος άδυνατούσε να έξηγήσει στους συγχρόνους του τό πώς είναι δυνατόν να περιστρέφεται ή Γη, άφου όλες οι έμπειρίες πού μπορεί να επικαλεστεί ο όποιοσδήποτε συνηγορούν συστηματικά υπέρ της άκινήσιας του πλανήτη μας (πού βέβαια τότε δέν μπορούσε κατά κανένα τρόπο να νοηθεί ως πλανήτη). Άντίστοιχα, ο Νεύτωνας άδυνατούσε να έξηγήσει στους δικούς του συγχρόνους τή δράση από άπόσταση πού ύπονοι ο νόμος της παγκόσμιας έλξης, άφου είναι άδύνατον να συλλάβουμε πώς μπορεί ένα άστέρι να «άναγνωρίζει» στιγμιαία ότι ύπάρχει μακριά του κάποιο άλλο πού τό έλκει ενώ μεταξύ τους δέν μεσολαβεί τίποτε πού μπορεί να μεταδώσει —και μάλιστα άκαριαία— τή σχετική «πληροφορία». Μέ άλλα λόγια, ή ιστορία της φυσικής είναι σχεδόν συνώνυμη μέ τή διατύπωση και έμπέδωση έννοιών και θεωριών πού αντίστρατεύονται ριζικά τίς διαισθήσεις και τίς έποπτείες μας, πού αντίβαίνουν σε όλα εκείνα πού συγκροτούν τίς άμεσες έμπειρίες μας, σε όλα εκείνα πού μπορεί να συλλάβει ο κοινός μας νοός.

Άν είναι έτσι, τότε ένα τέτοιο χάσμα κατανόησης καλύπτεται κάθε φορά από τήν ικανότητα τών αντίστοιχων δασκάλων να βρίσκουν εύφάνταστες μεταφορές<sup>2</sup> πού, αναδεικνύοντας τό εν λόγω χάσμα ως τέτοιο, δηλαδή *επιτελώντας από μόνες τους τό δέον είδος μή κατανόησης*, δείχνουν στους μαθητές τους σε ποιο ακριβώς είδος μή κατανόησης όφείλουν να άφεθούν προκειμένου να άρχίσουν να καταλαβαίνουν. Έτσι αυτές άποτυγχάνουν μέν ως μεταφορές, αλλά, έπιτυγχάνοντας να αναδείξουν συγκεκριμένα τήν αδυναμία κάλυψης του χάσματος από τά μέχρι τότε γνωστά, προβάλλουν τήν ανάγκη να προχωρήσει ή σκέψη σε έντελώς νέα πεδία. Η άλλαγή «παραδείγματος» για τήν όποια μιλά ο Κούν είναι συνώνυμη μέ μία τέτοια με-



Γουάνμπεργκ

τάβαση σε ένα νέο πεδίο σκέψης ενώ οι δυσκολίες πού συναντούν οι έπιστήμονες να έντάξουν τή σκέψη τους στό νέο «παραδείγμα» όφείλονται ακριβώς στό συναφές άπρακάκαμπτο χάσμα κατανόησης.

Όφείλουμε να άναγνωρίσουμε πώς ή ύποχρέωση της γλώσσας της φυσικής να χρησιμοποιεί μεταφορές, από τήν όποια ξεκινήσαμε και όπως τήν άναπτύξαμε μέχρις εδώ, φαίνεται μολταυτα να αντίβαίνει σε μία βασική αρχή πού όφείλει να διέπει τή γλώσσα αυτή. Η επιστημονική γλώσσα είναι και πρέπει να είναι πάντοτε γλώσσα άυστηρή, γλώσσα πού όρίζει μέ τρόπο άκαμπτα μονοσήμαντο όλες τίς έννοιες πού τή συναπαρτίζουν, γλώσσα πού άποκλείει ασάφειες και διφορούμενα, γλώσσα της όποιας ή χρήση είναι και πρέπει να είναι στό μέγιστο δυνατό βαθμό χρήση *κυριολεκτική*. Μπορούμε να διατυπώσουμε αυτήν τήν αρχή και ως έξης: οι έννοιες της φυσικής συγκροτούν *σύστημα* για-

2. Τή λειτουργία τών μεταφορών πού εξετάζουμε εδώ μπορούν να έπιτελέσουν και άλλα σχήματα ή μορφές λόγου. Μία τέτοια μορφή λόγου, ίσως ή περισσότερο διαδεδομένη στό πλαίσιο της επιστημονικής πρακτικής, συνιστούν τά λεγόμενα νοητικά πειράματα. Βλέπε Πάνος Θεόδωρου (2004), «Επιστημονικά και Φιλοσοφικά Νοητικά Πειράματα. Τό Άφρημένο και τό Συγκεκριμένο-Καταστασιακό τών Άντίστοιχων Θεμάτων τους», *Δευκαλίον* 22: 203-232.



τί τό νόημα τῆς καθεμιάς, ὅπως ὀρίζεται στό πλαίσιο τοῦ ἐν λόγω συστήματος, ἐξαρτᾶται κατά τρόπο ἀπολύτως καθοριστικό ἀπό τό νόημα τῶν ἄλλων. Δέν μποροῦμε νά ἐξηγήσουμε, ἄς ποῦμε, τό νόημα τῆς ἔννοιας «μιάζα», ἂν δέν συμπεριλάβουμε στήν ἐξήγηση τίς ἔννοιες «δύναμη» καί «ἐπιτάχυνση». Καί δέν μποροῦμε νά ἐξηγήσουμε τήν ἔννοια «ἐπιτάχυνση», ἂν δέν συμπεριλάβουμε στήν ἐξήγηση τίς ἔννοιες «διάστημα», «χρόνος» καί «ταχύτητα». Εἶναι αὐτές οἱ συστημικές σχέσεις μεταξύ ἔννοιῶν πού δεσμεύουν τό νόημα τῆς καθεμιάς μέ ἐκεῖνον τόν ἀκαμπτο τρόπο πού καθιστᾶ τίς χρήσεις τους χρήσεις μονοσήμαντες καί κατά τοῦτο χρήσεις κυριολεκτικές.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἕνα τέτοιο ἐννοιολογικό σύστημα, γιά νά εἶναι ἀκριβῶς ἐπιστημονικό, δηλαδή γιά νά εἶναι σέ θέση νά περιγράφει καί νά ἐξηγεῖ τά πραγματικά φαινόμενα πού ἐμπίπτουν στήν ἀρμοδιότητά του, ὀφείλει νά εἶναι μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἀγκυρωμένο στόν κόσμο τῆς ἐμπειρίας μας. Καμιά ἐπιστημονική ἔννοια, ὅσοδήποτε τυπική ἢ ἀφηρημένη, ὅσοδήποτε ἀπομακρυσμένη ἀπό τίς διαισθήσεις καί ἐποπτεῖες μας, δέν μπορεῖ νά γίνει κατανοητή καί ἄρα νά λειτουργήσει ὅπως ὀφείλει, ἂν δέν ἐδράζεται κάπως σέ ἐμπειρίες πού ἔχουμε ἢ πού θά μπορούσαμε νά ἀποκτήσουμε, ἔστω μέσω νοητικῶν πειραμάτων ἢ μεταφορῶν σάν αὐτές πού μᾶς ἀπασχόλησαν παραπάνω. Ἄν αὐτό ἰσχύει, τότε τό νόημα μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει δύο διαστάσεις, μιά διάσταση συστημική καί μιά διάσταση ἐμπειρική.<sup>3</sup>

Ἡ σχέση αὐτῶν τῶν δύο διαστάσεων τοῦ νοήματος δέν εἶναι στατική. Ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἐπιστήμης, ἐκτός τῶν ἄλλων, εἰσάγει νέες ἔννοιες, αὐστηρά συνδεδεμένες μέ ἐκεῖνες πού προϋπάρχουν, ἔννοιες πού προσθέτουν τοῦς ἀντίστοιχους συστημικούς ἀρμούς ἐμπλουτίζοντας ἔτσι τή συστημική διάσταση τοῦ νοήματος. Ἡ ἔννοια «δύναμη», γιά παράδειγμα, εἶναι σήμερα συστημικά πολύ πλουσιότερη ἀπό ὅσο ἦταν ὅταν τήν διατύπωσε γιά πρώτη φορά ὁ Νεύτωνας.<sup>4</sup> Αὐτός ὁ ἐμπλουτισμός τῆς συστημικῆς διαστάσεως περιστέλλει ἀντίστοιχα τήν ἐμπειρική διάσταση. Ἡ ἴδια ἔννοια «δύναμη» εἶναι σήμερα περισσότερο «ἀφηρημένη», δηλαδή ἔχει πολύ λιγότερα νά κάνει μέ τίς διαισθήσεις καί ἐποπτεῖες μας ἀπ' ὅσα εἶχε νά κάνει τή στιγμή τῆς εἰσαγωγῆς της. Καί αὐτό τό χαρακτηριστικό τῆς ἐπιστημονικῆς γλώσσας εἶναι ἀκριβῶς αὐτό πού θά περιμέναμε: γιά νά συνιστᾶ ἔκφραση τῆς δέουσας ἐπιστημονικῆς αὐστηρότητας, ἢ συστημική διάσταση ὀφείλει νά τείνει νά περιορίσει στό ἐλάχιστο τήν ἐμπειρική διάσταση. Μόνον ὑπό αὐτόν τόν ὄρο ἢ χρήση τῆς ἔννοιας θά εἶναι πάντοτε ἢ χρήση πού ὑποβάλλει ὁ αὐστηρός ὀρισμός της ἐντός τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος—δηλαδή οἱ σχέσεις της μέ τίς ὑπόλοιπες— καί ἄρα χρήση ἀντίστοιχα κυριολεκτική.

Μολαταῦτα παραμένει ἕνα ἀνυπέρβλητο ὄριο. Ἡ κυριολεκτική χρήση δέν μπορεῖ νά ἐπιτελέσει τόν σκοπό της, δηλαδή νά συμβάλει στήν περιγραφή καί τήν ἐξήγηση τῶν ἀντίστοιχων φυσικῶν φαινομένων, ἂν ἡ ἔν-

νοια δέν γίνεται κατανοητή. Καί γιά νά γίνεται κατανοητή, αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά ἐξακολουθεῖ νά συνδέεται μέ κάποιο τρόπο μέ τίς ἐμπειρίες, τίς ἐποπτεῖες καί τίς διαισθήσεις μας. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστημονική γλώσσα εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἐγκαλεῖ μεταφορές, ὅπως ἰσχυρισθήκαμε ξεκινώντας, ὀφείλεται σέ αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο. Κατά συνέπεια, ἡ κυριολεκτική χρήση δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐξαφανίσει ἢ νά ἀποβάλει ἐξ ὀλοκλήρου τή μεταφορική, ὥστε νά φτάσει στήν ἰδανική ἀπόλυτη καθαρότητα. Φαίνεται πῶς οἱ σχέσεις μεταξύ κυριολεξίας καί μεταφορᾶς εἶναι περισσότερο πολύπλοκες ἀπό ὅσο ὑπονοοῦν οἱ κυρίαρχες ἀντιλήψεις γιά τήν ἐπιστημονική γλώσσα.

Θά μπορούσαμε ἴσως νά προχωρήσουμε ἕνα βῆμα περισσότερο. Ἄν μιά ἐπιστημονική ἔννοια, ὅσοδήποτε αὐστηρά καί μονοσήμαντα ὀρισμένη, δέν μπορεῖ νά γίνει κατανοητή ἂν δέν ἐδράζεται κατά κάποιο τρόπο στίς ἐμπειρίες, τίς διαισθήσεις καί τίς ἐποπτεῖες μας, ἂν, μέ ἄλλα λόγια, ἡ συστημική διάσταση τῆς ἔννοιας δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει χωρίς τή συνδρομή τῆς ἐμπειρικῆς, τότε μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι αὐτή ἡ ἐμπειρική διάσταση ἀποτελεῖ *συνθήκη δυνατότητας* γιά τή λειτουργία τῆς συστημικῆς ἢ, ἰσοδύναμα, πῶς ἢ μεταφορική χρήση συνιστᾶ *συνθήκη δυνατότητας* τῆς ἀντίστοιχης κυριολεκτικῆς. Μπορεῖ ἢ μεταφορική χρήση νά παρουσιάζεται σάν τό παράσιτο πού ὀφείλει νά ἀποβληθεῖ προκειμένου ἢ ἐπιστημονική γλώσσα νά παρουσιάζει τή δέουσα αὐστηρότητα, ἀλλά τοῦτο τό παράσιτο εἶναι περιεργο γιατί συνιστᾶ *συνθήκη δυνατότητας* γιά τή λειτουργία τοῦ ἴδιου τοῦ ξενιστή του.

Ἄν ἡ σχέση μεταξύ κυριολεξίας καί μεταφορᾶς σέ ὅσα ἀφοροῦν τήν αὐστηρή γλώσσα τῆς φυσικῆς εἶναι τόσο διφορούμενη καί τόσο πολύπλοκη, μποροῦμε νά συμπεράνουμε, τελειώνοντας, πῶς ἡ ἐπιστημονική γλώσσα δέν εἶναι τόσο διακριτή ἀπό τή λογοτεχνική καί τόσο ἀπομακρυσμένη ἀπό ἐκεῖνη ὅσο θά ἤθελε ὁ ἐπιστημονισμός καί ἡ τεχνοκρατία τοῦ συρμοῦ. Καί αὐτό τό συμπέρασμα, ἂν εἰσταθεῖ, πιστεύω πῶς θά εὐχαριστοῦσε τόν Νάσο Δετζώρτζη...

Καί σέ ὅ,τι μέ ἀφορᾶ, δέν μένει παρά νά σᾶς εὐχαριστήσω γιά τήν προσοχή σας.

3. Γιά μιά πληρέστερη ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ιδέας, βλέπε Baltas, A. (1990), «Once Again on the Meaning of Physical Concepts», στό Nicolacopoulos, P. (ἐπιμέλεια), *Greek Studies in the Philosophy and History of Science*. Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers: 293-314.

4. Γιά μιά ἐξαιρετική ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ θέματος, βλέπε E.C. Sudarshan καί N. Mukunda (1974), *Classical Dynamics, a Modern Perspective*, John Wiley and Sons, New York.

5. Γιά μιά πληρέστερη ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ιδέας, βλέπε τό δικό μου «Τό πέπλο τῆς Πηνελόπης: ὁ Ντεριντά ὡς φυσικός», στό Α. Μπαλτάς, *Φιλοξενώντας τόν Ζάκ Ντεριντά, στό περιθώριο ἐπιστήμης καί πολιτικῆς*, Ἐκκρεμές: 87-101.

# Ο ΦΟΥΚΩ ΚΑΙ Η ΘΛΙΨΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ

του Νίκου Σκιαδόπουλου

**Φ**αίνεται πώς ο Φουκώ δέν ήθελε νά τόν θυμόμαστε ως έναν «θλιμμένο φιλόσοφο τῶν ἀπαγορεύσεων καί τῆς καταπιεστικῆς ἐξουσίας».<sup>1</sup> Στήν τρέχουσα ἀκαδημαϊκή μας ἀργκό ἐξακολουθεῖ, ἐντούτοις, νά εἶναι ὁ «φιλόσοφος τῆς ἐξουσίας», ὁ «ἱστορικός τῶν ἀσυνεχειῶν» πού τό κύριο μέλημά του εἶναι ἡ κατάδειξη τῶν σχέσεων μεταξύ γνώσης καί ἐξουσίας. Σπάνια, τουλάχιστον στήν Ἑλλάδα, θά ἀποδοθεῖ στό ὕστερο ἔργο του ἡ σημασία πού ἀποδίδεται στό ὑπόλοιπο, ἐλάχιστοι θά διαβάσουν τόν δεύτερο καί τρίτο τόμο τῆς *Ἱστορίας τῆς Σεξουαλικότητας* πού ἀναφέρεται στή *χρήση τῶν ἡδονῶν καί τήν ἐπιμέλεια ἑαυτοῦ* κατά τούς κλασικούς καί ἑλληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους ἀντίστοιχα. Εἶναι μιά ἐποχή γιά τήν ὁποία ὁ Φουκώ προτιμᾷ νά χαρακτηρίζει τόν ἑαυτό του ως «ἱστορικό τῆς σκέψης» ἢ «ἱστορικό τῶν προβληματοποιήσεων», μιά ἐποχή γιά τήν ὁποία δηλώνει πώς ἐκεῖνο πού ἀνέκαθεν τόν ἐνδιέφερε ἦταν τό ζήτημα τοῦ ὑποκειμένου καί τῆς ἀλήθειας.

Ἐνδεχομένως ἓνα πέρασμα ἀπό τήν πολιτική στήν ἠθική, ἀπό τήν ἐξουσία ἐπὶ τῶν ἄλλων στή διακυβέρνηση τοῦ ἑαυτοῦ μας νά μᾶς ξενίζει. Ἐνδεχομένως τά ἔργα πού ἐν ζωῇ ἐξέδωσε νά μῆν φωτίζουν τή διαδρομή αὐτή ἀπό τήν ἐξουσία στό ὑποκείμενο, ἀπό τούς ἄλλους σ' ἐμᾶς. Κι ἐνδεχομένως λίγοι ἀπό ἐμᾶς γνωρίζουν ὅτι τοῦτο τό πέρασμα εἶναι κάθε ἄλλο παρά «ἀσυνεχές» ἢ «ἀσυνεπές»: προϋποθέτει μιά σειρά ἐρευνῶν γύρω ἀπό τήν ἔννοια τῆς ἐξουσίας καί τῆς διακυβέρνησης καί ἓναν ὀλόκληρο στοχασμό γύρω ἀπό τήν πραγματικότητα τοῦ κράτους. Ἡ πρόσφατη ἔκδοση τῶν μαθημάτων του στό Collège de France ἀλλά καί ἡ συλλογή τῶν ἀρθρῶν καί συνεντεύξεων του στό δίτομο *Dits et Écrits* συνιστᾷ τόν ὁδοδείκτη γιά τήν πορεία τῆς σκέψης του, σέ μιά περίοδο πού ἓνα συμβόλαιο μέ τόν ἐκδοτικό του οἶκο δέσμευε τίς δημοσιεύσεις του γιά τέσσερα χρόνια. Καμία «κρίση», λοιπόν, καμία «στροφή».

Ὡστόσο, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἔκδοση τῶν μαθημάτων του βοηθᾷ ὅσο τίποτε ἄλλο στή διαλεύκανση τῆς διαδρομῆς τῆς σκέψης του, οἱ πολώσεις φαίνεται πώς παραμένουν ἀναπόφευκτες: ἡ κληρονομιά τῆς σκέψης του καί τῶν μαθητῶν του ὀδήγησε ἀφ' ἑνός στόν κλάδο τῶν «governmentality studies», σέ μιά οἰκειοποίηση ἀπό πλευρᾶς κοινωνιολογίας ἢ πολιτικῆς φιλοσοφίας τῶν ἀνοιχτῶν ὑποθέσεων ἐργασίας σχετικά μέ ἔννοιες ὅπως ἡ βιοπολιτική, τό ρίσκο, ἡ διακυ-

βέρνηση κ.λπ. καί ἀφ' ἑτέρου σέ μιά συζήτηση φιλολόγων, ἱστορικῶν καί θεωρητικῶν τῶν gay and lesbian σπουδῶν γύρω ἀπό τό ὕστερο ἔργο του γιά τήν σεξουαλικότητα στή ἀρχαία Ἑλλάδα. Κανείς δέν ἀρνεῖται τή σοβαρότητα ἢ τήν ἀναγκαιότητα παρόμοιων ἐργασιῶν. Ὅμως αὐτό πού χάνεται ἐν μέσῳ τῶν πολώσεων –ἐνδεχομένως καί ἐξ αἰτίας τῶν ἀκαδημαϊκῶν «τομέων» πού καλοῦνται νά ὑποδεχτοῦν μιά ὀλόκληρη σκέψη– εἶναι μιά σταδιακή «ἐγκατάλειψη» τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου, μιά ἀπαλλαγή, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Φουκώ ἔλεγε, ὄχι ἀπό τό κράτος ἀλλά ἀπό τή σκέψη γιά τό κράτος, μιά πολιτική, τελικά, στά διακυβεύματά της, ἀποχώρηση ἀπό τή σκέψη μᾶς ἐξουσίας λειτουργικά ἀλλά μὴ ὀλιστικά ἀποπροσωποποιητικῆς, χάριν μᾶς ἐπιστροφῆς σέ ἓναν ἑαυτό πού ἐνδεχομένως νά ἔχει λησμονήσει τίς δυνατότητες τοῦ αὐτεξουσίου του. Στό παρόν ἀρθρο θά προβοῦμε σέ μιά, ἐνδεχομένως ἄχαρη, παρουσίαση δύο ἐκ τῶν τριῶν μαθημάτων τοῦ Φουκώ γύρω ἀπό τήν ἔννοια τῆς ἐξουσίας καί τοῦ κράτους. Δυστυχῶς δέν θά μπορέσουμε νά παρουσιάσουμε τό τρίτο μάθημα, ἀφιερωμένο σέ μιά γενεαλογία τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ. Ἄν καί θά ἦταν δυνατόν νά συρρικνώσουμε τούς ἀφορισμούς μας σέ «στενογραφικοῦ» τύπου διατυπώσεις, προτιμήσαμε νά περιγράψουμε τή σκέψη του βῆμα βῆμα, καθῶς, κατά τή γνώμη μας, ἡ ἀποφυγή τῶν παρεξηγήσεων, τουλάχιστον στήν περίπτωση τοῦ Φουκώ, ἐπέγει περισσότερο ἀπό μιά εὐκολη καί γρήγορη σύνοψη.

**Ο** Φουκώ ἀνοίγει τό μάθημα τοῦ 1976-77<sup>2</sup> μέ μιά σαφή πρόθεση νά προσδιορίσει τό περιεχόμενο ἑνός ὄρου πού μέχρι τότε χρησιμοποιοῦσε μέν, χωρίς ὡστόσο νά τόν ἔχει ἀπασχολήσει θεωρητικά. Πρόκειται, βέβαια, γιά τήν περίφημη *ἐξουσία (pouvoir)*. Μᾶς λέει ὅτι ἀπό τό 1970 –χρονιά ἐκλογῆς του ὡς καθηγητή στό Collège de France– αὐτό πού τόν ἀπασχολεῖ εἶναι τό ἐρώτημα «ποιοὺς κανόνες δικαίου ἐνεργοποιοῦν οἱ σχέσεις ἐξουσίας προκειμένου νά παράγουν λόγους ἀλήθειας;»,<sup>3</sup> ἀλλά προϋπόθεσης τῆς ἐρευνᾶς του, βλέπει

1. Μ. Φουκώ, *Ἐξουσία, Γνώση, Ἠθική*, μετ. Ζήσης Σαρίκας, Ὑψιλον, Ἀθήνα 1987, σ. 72.

2. Μ. Foucault, *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, μετ. Τίτικα Δημητρούλια, ἐκδ. Ψυχογιός, Ἀθήνα 2002.

3. Μ. Foucault, *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 39.

πώς πρόκειται για έναν όρο που χρήζει πολλών διευκρινήσεων. Ανάμεσα στην Σκύλλα μιάς οικονομοκρατικής θεώρησης –φιλελεύθερης ή μαρξιστικής– και την Χάρυβδη της ταύτισής της με την έννοια της καταστολής –Χέγκελ, Φρόιντ, Ράιχ–, διαφαίνεται ένας τρίτος δρόμος για την περιγραφή της εξουσίας: εκείνος του συσχετισμού των δυνάμεων. Καί στην περίπτωση αυτή τό λεξιλόγιο που θά ἄρμοζε για την περιγραφή της θά ἦταν, βέβαια, διανθισμένο από ὄρους πολέμου και σύγκρουσης: θά ἦταν τό λεξιλόγιο τοῦ πολέμου. Μέ μιά ἀντιστροφή τοῦ δόγματος Κλαούσεβιτς θά μπορούσε κανείς νά ἰσχυριστεῖ πλέον πώς «ἡ πολιτική ἐξουσία δέν δάξει τέλος στόν πόλεμο, ἀλλά εἶναι ἡ ἐπικύρωση καί ἡ παράσταση τῆς ἀνισορροπίας τῶν δυνάμεων πού ἐκδηλώθηκε στόν πόλεμο».<sup>4</sup> Οἱ ἀναλύσεις τῶν προηγούμενων ἐτῶν ἐνέπιπταν σαφῶς στό σχῆμα τοῦ πολέμου καί τῆς καταστολῆς –σέ καμία περίπτωση σέ μιά νομικο-δικαιική θεωρία περὶ κυριαρχίας. Ὁ Φουκῶ, λοιπόν, θεωρεῖ πώς τό σχῆμα καταστολῆς-πολέμου χρήζει, ἂν ὄχι πλήρως ἐγκατάλειψης, τουλάχιστον σοβαρῆς ἀναθεώρησης. Διότι, παρά τὰ φαινόμενα, θεωρία πολέμου καί πολιτικό δίκαιο δέν εἶναι τόσο ἀσύμβατα ὅσο νομίζαμε: «ἄραγε ἡ καταστολή δέν εἶναι, σέ τελική ἀνάλυση, ἡ συνέχεια τοῦ πολέμου, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἡ καταπίεση, στήν κλασική θεωρία τοῦ πολιτικοῦ δικαίου, ἦταν ἡ κατάχρηση τῆς κυριαρχίας σέ νομικό ἐπίπεδο;».<sup>5</sup> Τό ἐν λόγω μάθημα, λοιπόν, θά εἶναι ἕνα μάθημα ἀφιερωμένο στόν πόλεμο καί στους στοχαστές ἐκείνους πού περιέγραψαν τήν κοινωνία μέ ὄρους πολέμου, στρατηγικῶν καί τακτικῶν.

Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς θεωρίας τῆς κυριαρχίας δέν εἶναι, γιά τόν Φουκῶ, ποτέ ἀνεξάρτητη τῆς ἴδιας τῆς ιστορικότητάς της, τῶν ιστορικῶν δηλαδή σκοπῶν πού ἀνέλαβε νά ἐξυπηρετήσει: ἐτοῖ ὁ Χόμπς, κακά τὰ ψέματα, σέ καμία περίπτωση δέν ἦταν ἕνας θεωρητικός τοῦ πολέμου, ἀλλά ἕνας θεωρητικός τῆς μοναρχίας. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν Μακιαβέλλι. Ἄν, λοιπόν, ἡ θεωρία τῆς κυριαρχίας εἶναι παρωχημένη, ἂν δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἕνα κριτήριο ἀνάλυσης τῶν σχέσεων ἐξουσίας τέτοιο πού νά ἀνταποκρίνεται στή σύγχρονη σκέψη καί τήν ιστορική της συνθήκη, θά δοῦμε ὅτι καί μέ τόν πόλεμο δέν συμβαίνει κάτι διαφορετικό. Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα ἀπό τόν 16ο καί 17ο αἰ. ἐμφανίζεται μιά διαφορετική «μηχανική τῆς ἐξουσίας» πού δέν μπορεῖ νά θεματοποιηθεῖ ἀπό τή θεωρία τῆς κυριαρχίας: πρόκειται γιά τήν *πειθαρχική ἐξουσία*, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τὰ σώματα καί τίς ἐνέργειές τους καθώς καί τή γῆ καί τὰ προϊόντα της –ἀντικείμενο στό ὁποῖο ἡ θεωρία τῆς κυριαρχίας ἀσκήθηκε, ἀλλά διαφορετικά.<sup>6</sup> Τίς σχέσεις ἐπιβολῆς πού θά κινήσει ἡ πειθαρχική ἐξουσία θά κληθεῖ νά ἀναλύσει ὁ λόγος τοῦ πολέμου.

Σέ ποῖο βαθμό κυριαρχία καί πειθαρχική ἐξουσία εἶναι ἀσύμβατες; Ἡ κυριαρχία συνίσταται σχηματικά σέ τρία πράγματα: σέ ἕνα ἐκ τῶν προτέρων δεδομένο *ὑποκείμενο* (πῶς τό ὑποκείμενο γίνεται ὑπήκοος; *sujet-*

*sujet*) συμπυκνώνει μη-πολιτικές ἐξουσίες καί τίς ἀνάγει σέ ἐξουσίες μόνον ὅταν τούς προσδώσει πολιτική ὀντότητα-ἐνότητα: θεσπίζεται ὄχι ἀπλά κατά τόν νόμο, ἀλλά προϋποθέτοντας μιά *a priori* θεμελιακή νομιμότητα (Φρόιντ, Μάρξ). Νά ἀπό τί θέλει νά ἀπαλλάξει ὁ Φουκῶ τήν έννοια τῆς ἐξουσίας. Τοῦτο θά μπορούσε νά ἐπιτευχθεῖ, λοιπόν, διά τοῦ ἀντίπαλου δέους, ἐκείνου τῶν σχέσεων ἐπιβολῆς. Δέν ἐκκινούμε ἀπό τὰ ὑποκείμενα, ἀλλά ἀπό τή σχέση ἐξουσίας-ἐπιβολῆς, ἀπό τίς ἴδιες τίς πρακτικές της: δέν ἀναζητᾶμε ἐτοῖ μιά κεντρική ἐξουσία ἀπό τήν ὁποία θά μπορούσαν νά πηγάζουν οἱ πρακτικές αὐτές, ἀλλά μελετᾶμε τή συμπλοκή καί τή διαπλοκή τους: καί δέν τίς ἐξετάζουμε ἀπό τήν πλευρά τῆς θεμελιακῆς τους νομιμότητας, ἀλλά ἀπό τήν πλευρά τῶν τεχνικῶν ἐργαλείων πού ἐγγυῶνται τή συνέχισή τους.<sup>7</sup>

Σχεδόν σύγχρονος μέ τήν ἐμφάνιση τῆς πειθαρχικῆς ἐξουσίας εἶναι καί ὁ λόγος τῆς φυλετικῆς ἱστορίας, ὁ ὁποῖος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τόν ἐξ ὑποθέσεως πόλεμο τοῦ Χόμπς, θά μιλήσει γιά τόν πραγματικό πόλεμο τῶν φυλῶν πού μαίνεται ἐντός τῆς ἤδη διαμορφωμένης κοινωνίας. Ἐκφερόμενος ἄλλοτε ἀπό τὰ στόματα Ἑγγλων ἱστορικῶν τοῦ 17ου αἰῶνα πού τάχθηκαν μέ τήν πλευρά τῶν *Levellers* καί τῶν *Diggers* κατά τήν περίοδο τῶν μεγάλων ἀστικῶν ἐπαναστάσεων, καί ἄλλοτε ἀπό Γάλλους ἱστορικούς τοῦ 18ου αἰῶνα ἀπολογητές τῆς ἀριστοκρατίας ἐναντία στήν σύμπραξη τοῦ βασιλιᾶ μέ τήν ἀνερχόμενη ἀστική τάξη,<sup>8</sup> ὁ λόγος τοῦ πολέμου ἔχει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: τήν έννοια τῆς *φυλῆς*, καθώς γιά νά ἔχουμε ἕνα πόλεμο ὁ ὁποῖος μαίνεται ἐν καιρῷ εἰρήνης καί ὁ ὁποῖος συνιστᾶ αὐτήν τήν εἰρήνην πρέπει νά ἔχουμε δύο φυλές ἐντός τῆς κοινωνίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία νά ἐπέχει θέση νικητῆ καί ἡ ἄλλη θέση ἡττημένου. Ἀκολουθεῖ ἡ έννοια τῆς *κατάκτησης* καθώς, ὅταν ἡ μία φυλή ἐρχεται καί κατακτᾶ τήν ἄλλη, τό πρῶτο πράγμα πού κάνει εἶναι νά καταργήσει τό δίκαιό της. Αὐτό πού ἔχει σημασία εἶ-

4. M. Foucault, *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 33.

5. M. Foucault, *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 34.

6. Michel Foucault, *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 53-60. Ἡ θεωρία τῆς κυριαρχίας συνεχίζει, βέβαια, νά ὑπάρχει ὡς ἰδεολογία τοῦ δικαίου καί ὡς ὀργανωτική μορφή τῶν νομοθετικῶν κωδίκων (εἴτε ὡς ὄπλο πλέον ἐναντία στή μοναρχία εἴτε ὡς ἐπικάλυψη πειθαρχικῶν μηχανισμῶν). Ταυτοχρόνως, ὡστόσο, δίκαιο καί κυριαρχία εἶναι δύο λόγοι ἀσύμβατοι πού συχνά ἐρχονται σέ σύγκρουση καθώς ταυτόχρονα ἀλληλεπικαλύπτονται –ἀνάγκη πειθαρχικοῦ δικαίου.

7. M. Foucault, *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 61-64.

8. Τά ἔργα στά ὁποία κατά κύριο λόγο ἀναφέρεται ὁ Φουκῶ εἶναι ἐκεῖνα τῶν ἄγγλων ἱστορικῶν Edward Cocks καί John Lillburne καί τῶν Γάλλων H. De Boullanvilliers, N. Freret καί Joachim comte d' Estaing.

ναί ότι και στίς δύο περιπτώσεις τό δίκαιο πού ἀνατρέπεται (τό σαξονικό ἢ τό γερμανικό ἀντίστοιχα) εἶναι ἕνα πολεμικό δίκαιο, πίσω ἀπό τό ὅποιο ὑπάρχει ὁ πρωταρχικός καί ὁ ιστορικά ἀθροιστικός νόμος, τόν ὅποιον οἱ ιστορικοί προσπαθοῦν νά ἀφυπνίσουν. Ἐφ' ὅσον ἡ κατάκτηση –ἢ καί ἡ κατακτημένη κατάκτηση στήν περίπτωση τῶν Γαλατῶν ἀπό τούς Φράγκους– εἶναι μιά κατάσταση ἐπιβολῆς, τό δίκαιο πού δι' αὐτῆς ἐπιβάλλεται εἶναι μη-δίκαιο. Καί στίς δύο περιπτώσεις ζητούμενο τῶν ιστορικῶν εἶναι ἡ ἔγερση τῆς μνήμης τῆς ἠττημένης φυλῆς –βρισκόμαστε ἤδη ἕνα βῆμα πρὶν τήν ἔννοια τῆς ταξικῆς συνείδησης.<sup>9</sup> Ἡ ἱστορία γίνεται ἔτσι μιά ἀντι-γνώση μέ μεγαλύτερό της ἐχθρό τή νομική γνώση, ἕνα ὄπλο πού ἀποκωδικοποιεῖ τήν κρατική ἐξουσία. Ἡ νέα αὐτή ἱστορία ἔχει ἕνα νέο ὑποκείμενο, τόσο ἱστορικό ὅσο καί ὁμιλοῦν, τό ὅποιο ὀνομάζεται ἔθνος. Τό ἔθνος δέν ὀρίζεται ὡς *imperium* ἢ ὡς κράτος μέ βάση τήν ἐδαφική ἐνότητα, ἀλλά ὡς *société*, ὡς *κοινωνία*. Ὡστόσο, στό παραφρασμένο πετραρχικό ἐρώτημα «Τί ἄλλο περιέχει ἡ ἱστορία ἐκτός ἀπό τό κάλεσμα ἢ τό φόβο τῆς ἐπανάστασης»,<sup>10</sup> ὁ Φουκώ θά προσθέσει ἕνα ἀκόμη: «Καί ἂν ἡ Ρώμη οἰκειωνόταν ἐκ νέου τήν ἐπανάσταση».

Καί πράγματι, τίποτε διαφορετικό δέν συμβαίνει στήν περίπτωση τοῦ λόγου τῆς ἐθνικῆς-φυλετικῆς ἱστορίας, ὅταν, κατά τόν 19ο αἰώνα, ἐνηλικιώνεται: τό κράτος θά ἐπανοικειοποιηθεῖ τόν ἱστορικό λόγο τῆς κατάκτησης, τοῦ πολέμου καί τῆς φυλῆς, ἀναγνωρίζοντας ἀκριβῶς τήν προτεραιότητα τοῦ ἔθνους ἐναντι τοῦ κράτους. Ἀλλά τούτη τή φορᾶ –καί πάλι σέ ἀντίθετους κατά τήν ἱστορική τους συνθήκη ιστορικούς–<sup>11</sup> τό ἔθνος θά ὀριστεῖ ὡς ἡ ὁμάδα τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων πού θά φέρεי πάνω της ὅ,τι μπορεῖ νά καταστήσει ἕνα κράτος ἱστορικά –καί ὄχι ἀπλά νομικά– πραγματικό: τήν ἐκκλησία, τόν στρατό, τή βιοτεχνία, τή γεωργία κ.λπ. Ἔτσι παρατηροῦμε: μιά νέα σχέση καθολικοῦ καί ἰδιαίτερου –πέραν τοῦ αἵματος τῆς φυλῆς– μιά νέα «χρονικότητα», μιά διεκδίκηση στό ὄνομα τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος καί ὄχι πλέον τοῦ ξεχασμένου παρελθόντος –ἡ ἱστορία γίνεται διαλεκτική καθὼς ρωτᾶ «ποῖός εἶναι ὁ φορέας τῆς καθολικότητας ἐπὶ τοῦ παρόντος;». Τό κράτος ἔτσι τίθεται ξανά στό κέντρο καί ἡ ἱστορία παύει νά εἶναι ἀντικρατική. Στό σημεῖο πού εἴμαστε, ὅμως, ὁ Φουκώ θέτει τό ἐξῆς ἐρώτημα: Πῶς κατανοοῦμε πλέον ἕναν ἀγῶνα μέ ὄρους πολιτικούς; Θά χρησιμοποιήσουμε ἄραγε τό λεξιλόγιο τῆς οικονομίας ἢ θά στραφοῦμε σέ ἕνα πολεμικό λεξιλόγιο πού ἐνδεχομένως νά ὑφέρει πίσω ἀπό αὐτούς τούς ὄρους; Ἔτσι ἀπό τόν 19ο αἰώνα κ.έ. θά ἔχουμε μιά ἱστορία ἢ ὁποῖα θά ἀναζητᾶ τήν πάλῃ ἐντός τοῦ θεμελιωμένου στήν κοινωνία κράτους καί ὄχι πλέον στόν πόλεμο, στήν ἀποφασιστική μάχη καί τήν κατάκτηση, ἀλλά στήν ἔννοια τῆς τάξης.

Τό πού πῆγε ἢ σέ τί... ἐκφυλίστηκε ἡ ἔννοια τῆς φυλῆς τό ξέρομε ὅλοι. Ἀπό τόν 19ο αἰώνα κ.έ. προκύπτει μιά νέα μορφή ἐξουσίας καθὼς τό κράτος «βιο-

λογοποιεῖται»: στήν κλασική θεωρία τῆς κυριαρχίας ὁ ἡγεμόνας ἔχει δικαίωμα ζωῆς καί –κυρίως– θανάτου ἐπὶ τοῦ ὑπηκόου του, τοῦ χαρίζεи ζωή ἐπειδὴ ἔχει τό ἀπόλυτο δικαίωμα νά τόν θανατώσει. Ἀπό τόν 19ο αἰώνα κ.έ. τό κράτος μερμνᾶ γιὰ τή ζωή τῶν ὑπηκόων του χαρίζοντάς τους τήν ἀπόλυτη μοναξιά τοῦ θανάτου τους. Ἡ νέα αὐτή «βιο-ἐξουσία», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τήν πειθαρχική, πού ὡς ἀντικείμενό της εἶχε τό σῶμα καί ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια ἦταν ἐξατομικευμένη, ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τόν ἀνθρωπο ὡς ζῶντα ὄργανισμό, τό «ἀνθρώπινο εἶδος» καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο μαζικοποιεῖ καί τυποποιεῖ. Στό πλαίσιο, λοιπόν, αὐτῆς τῆς «βιο-ἐξουσίας» ἡ ἔννοια τῆς φυλῆς ἐπιστρέφει ὑπὸ τό ἔνδυμα τοῦ ρατσισμοῦ, τῆς βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, τῆς ἐνδυνάμωσης τοῦ ὄργανισμοῦ ἐκείνων πού ἀξίζει νά ζήσουν ἐναντι τῶν ἀδυνάμων.<sup>12</sup>

Βλέπουμε, λοιπόν, πῶς μιά ἀνάλυση τῆς ἐξουσίας μέ ὄρους πολέμου δέν εἶναι, βέβαια, ἀδύνατη, ἀλλά θά ἦταν τουλάχιστον παρωχημένη, καθὼς δέν θά μπορούσε νά ἀνταποκριθεῖ ἀφ' ἐνός στήν οἰκειοποίηση τοῦ πολεμικοῦ λεξιλογίου ἀπό τό κράτος, καί ἀφ' ἑτέρου στήν νέα μορφή ἐξουσίας πού, ἀπό τόν 18ο αἰώνα καί ἐξῆς, κάνει τήν ἐμφάνισή της γιὰ νά μερμνήσει γιὰ τήν ζωή καί τήν ἀσφάλεια τοῦ πληθυσμοῦ, τῆ βιο-ἐξουσία. Ταυτοχρόνως, καθὼς στό διάβα τῶν μαθημάτων του *Γιὰ τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας* ἀρχίζει νά προβάλλει τό πρόβλημα τοῦ κράτους, ὁ Φουκώ τάσσεται μέν ἐνάντια σέ μιά ἀνάλυση τῆς ἐξουσίας μέ ὄρους δικαίου, ἀλλά βλέπει πῶς δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει τήν ἀναφορά στό κράτος καί, κατ' ἐπέκτασιν, στήν πολιτική.

Τό μάθημα *Securité, Territoire, Population* συνιστᾶ, μέ μιά πρώτη ματιά, μιά γενεαλογία τῆς βιο-ἐξουσίας καί τῆς βιο-πολιτικῆς. Οἱ τρεῖς πρώτες παραδόσεις εἶναι ἀφιερωμένες στή διαλεύκανσή τους. Γιὰ ἄλλη μιά φορᾶ ἡ βιο-ἐξουσία θά ἀντιπαρατεθεῖ στόν τό λόγο τοῦ δικαίου καί τόν λόγο τῆς πειθαρχίας. Στό παράδειγμα τῆς κλοπῆς<sup>13</sup> ὁ νόμος λέει «οὐ κλέψεις», ἡ πειθαρχία μέσφ παρακολουθήσεων, ρυθμίσεων καί ἐντατι-

9. M. Foucault, *Γιὰ τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 169.

10. M. Foucault, *Γιὰ τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 110. Τό ἐρώτημα τοῦ Πετράρχη ἦταν «Τί ἄλλο περιέχει ἡ ἱστορία ἐκτός ἀπό ἐπαίνους γιὰ τή Ρώμη?».

11. Τά παραδείγματα ἐδῶ εἶναι ὁ F. de Reynaud, *compte de Monlosier* καί ὁ Augustin Thierry.

12. M. Foucault, *Γιὰ τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 294-323.

13. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population* [«Ἀσφάλεια, Περιοχή, Πληθυσμός»], éd. Gallimard-Le Seuil, Ὀκτώβριος 2004, σ. 6 Ἀναφέρονται μεταξύ ἄλλων στήν περίπτωση τῆς ὑγείας τό παράδειγμα τῆς ἀντιμετώπισης τῶν λεπρῶν, στήν περίπτωση τῆς δημόσιας ὑγιεινῆς ἐκεῖνο τῆς εὐλογίας κ.λπ.

κοποιημένων ελέγχων θά προσπαθήσει νά εξαλείψει τό φαινόμενο τῆς κλοπῆς. Ἡ βιο-εξουσία, ἀντίθετα, θά τό ἀποδεχτεῖ ὡς τέτοιο καί θά προσπαθήσει, μέσω στατιστικῶν μετρήσεων, νά τό περιορίσει στο ἔλαχιστο δυνατό ποσοστό. Ἡ ἀποδοχή, ὡστόσο, τοῦ φαινομένου δείχνει πῶς ἡ βιο-εξουσία θέτει ὡς στόχο τῆς τήν ἀσφάλεια ἀπό ἕναν κίνδυνο τόν ὁποῖον ἀποδέχεται ὡς τέτοιο.

Ἡ ἀσφάλεια, λοιπόν, ὡς αἴτημα τῆς βιο-εξουσίας, δέν ἔχει ὡς ἀντικείμενό τῆς τήν περιοχὴ τῆς ἐπικρατείας τοῦ ἡγεμόνα (αἴτημα τῆς κυριαρχίας), οὔτε τόν ἔλεγχο τῶν ἀτόμων καί τῶν δραστηριοτήτων τους μέ στόχο τήν πλήρη ἐξάλειψη φαινομένων ὅπως οἱ λιμοί, οἱ ἐπιδημίες, καί ἐν γένει τό ρίσκο. Ἡ ἀσφάλεια εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἀσφάλεια τοῦ πληθυσμοῦ, καί δὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων. Τό ζητούμενο, πλέον, εἶναι πῶς μπορεῖ νά ἀσκηθεῖ ἡ κυριαρχία ὄχι στήν περιοχὴ, ἀλλά στήν πόλη. Ἔτσι μιά νέα οἰκονομία τῆς ἐξουσίας ἀναπτύσσεται γύρω ἀπό τόν πληθυσμό καί τό αἴτημα τῆς ἀσφάλειάς του, μιά οἰκονομία τῆς ἐξουσίας πού πρῶτα θά χρειαστεῖ νά περάσει ἀπό μιά πειθαρχική μορφή (16ος - ἀρχές 18ου αἰ., πρόκειται γιά τό Ἀστυνομικό Κράτος) γιά νά καταλήξει στήν νεότερη, φιλελεύθερη διακυβέρνηση.

Ἄν τά πρῶτα μαθήματα εἶναι ἀφιερωμένα στή βιο-εξουσία,<sup>14</sup> ἀπό τό τέταρτο μάθημα καί ἐξῆς, ὁ Φουκῶ θά στραφεῖ αἰφνης πρὸς τήν ἔννοια τοῦ κυβερνᾶν, θεωρώντας πῶς εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ πληθυσμοῦ ἐκείνη πού -ρητὰ καί ἄρητα, ἐν τοῖς πράγμασιν ἀλλά καί σέ ἐπίπεδο θεωρίας- ἀνοίγει τό δρόμο γιά τή χρήση τῆς στό πολιτικό πεδίο. Κι αὐτό διότι «δέν κυβερνᾶμε ποτέ ἕνα κράτος, μιά περιοχὴ ἢ μιά πολιτική δομή, ἀλλά ἀνθρώπους, άτομα ἢ συλλογικότητες».<sup>15</sup> Ὅσο ἡ ἐστίαση στήν ἄτα αὐτὴ τέχνη τοῦ κυβερνᾶν γίνεται μέ σκοπὸ τῆ μελέτη τῆς γέννησης τοῦ κράτους. Ὁ Φουκῶ, ἐπιλέγει ἐν τέλει νά προβεῖ σέ μιά γενεαλογία τοῦ σύγχρονου κράτους, ἀλλά γιά ἄλλη μιά φορά δέν θά ἐπιλέξει τόν λόγο τοῦ δικαίου ὡς ἄξονα τῆς ἀνάλυσής του. Θά ξεκινήσει ἀπό τήν ἔννοια τῆς διακυβέρνησης καί τῶν πρακτικῶν τῆς, ἀποφεύγοντας ἔτσι μιά «ὄντολογία τοῦ κράτους» καί τοῦτο γιά νά μπορέσει, κατ' ἀρχάς, νά ἀναλύσει τὴ γέννηση τοῦ νεότερου ἀλλὰ καί τοῦ σύγχρονου κράτους στήν ἱστορική συνθήκη πού τοῦ προσιδιάζει.

Ἔτσι, ὅταν διατυπώνει τήν πρόθεσή του γιά τήν ἀνάληψη μιᾶς ἱστορίας τῆς «διακυβερνητικῆς νοοτροπίας» (*gouvernementalité*),<sup>16</sup> ἔχει στό νοῦ του τρία πράγματα: πρῶτον «τό σύνολο τῶν θεσμῶν, τῶν διαδικασιῶν, τῶν ἀναλύσεων, τῶν ὑπολογισμῶν καί τῶν τακτικῶν πού καθιστοῦν δυνατὴ αὐτὴν τήν ἰδιαίτερη μορφή ἐξουσίας πού ἔχει ὡς κεντρικό τῆς ἄξονα τόν πληθυσμό, ὡς κύρια μορφή γνώσης τήν πολιτική οἰκονομία καί ὡς βασικὴ τῆς τεχνικῆς τούς μηχανισμούς ἀσφαλείας», δεύτερον «τὴν τάση ἐκείνη στήν Δύση πού ἐδῶ καί πάρα πολύ καιρὸ δέν παύει νά μᾶς ὑποδεικνύει τὴν προτεραιότητα τοῦ τύπου ἐκείνου τῆς

ἐξουσίας πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε ὡς «διακυβέρνηση» ἐναντι τῆς πειθαρχικῆς καί τῆς κυριαρχικῆς ἐξουσίας» καί τέλος «τόν τρόπο διὰ τοῦ ὁποῖου τό μεσαιωνικό Κράτος Δικαίου ἀρχίζει, μετατρεπόμενο κατὰ τόν 15ο καί 16ο αἰῶνα σέ Διοικητικό Κράτος, νά ἀποκτᾶ σιγά-σιγά μιά διακυβερνητικὴ νοοτροπία».<sup>17</sup> Καί ὅλα αὐτὰ χάριν μιᾶς ἀπομυθοποίησης τῆς ὑπερεκτιμημένης ἔννοιας τοῦ κράτους. Τό κράτος συνιστᾶ γιά τόν Φουκῶ μιά μυθοποιημένη ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν ὁποία θά ἔπρεπε νά ἀπαλλαγούμε. Γιά ποιούς λόγους θά τό δοῦμε στή συνέχεια.

Πρὶν, λοιπόν, τὴν ἐμφάνιση τῆς ἔννοιας τοῦ πληθυσμοῦ καί τῆς διακυβέρνησης ἀνθρώπων καί πραγμάτων κατὰ τόν 16ο αἰῶνα, ἡ διακυβέρνηση ἦταν ἴδιον τῆς ἐκκλησίας, ἢ καλύτερα τῆς χριστιανικῆς ποιμαντορίας. Συνιστοῦσε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ ἐκκλησία καθοδηγοῦσε τοὺς πιστοὺς τῆς, ἀλλὰ καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία -στό πλαίσιο π.χ. τοῦ μοναστικοῦ βίου- ἐδιοικεῖτο. Ἡ ἔννοια τοῦ κυβερνᾶν, ἢ διακυβέρνηση τῶν ψυχῶν, πού ἔλκει τὴν καταγωγή τῆς ἀπὸ τὴν προ-χριστιανικὴ Ἀνατολή, ἀπέκτησε τὰ ἐξῆς τρία χαρακτηριστικά πού συγκεντρώνονται ὅλα γύρω ἀπὸ τό παράδειγμα τοῦ ποιμένα: τό πεδίο ἀσκήσῆς τῆς εἶναι τό σύνολο τοῦ ποιμνίου -ὅπως ἀργότερα σέ κρατικό ἐπίπεδο ὁ πληθυσμός- ὁ ποιμένας, ὁ ἱερέας καί πνευματικὸς καθοδηγητής, εἶναι ἐκεῖνος πού ἐπαγρυπνᾶ γιά τόν σκοπὸ τούτης τῆς καθοδήγησης: τὴν σωτηρία τῶν ψυχῶν τοῦ ποιμνίου του ἢ ἐπαγρύπνησή του αὐτῆ, ὡστόσο, δέν ἔχει μόνον συλλογικὸ χαρακτηριστῆρα, καθὼς εἶναι ὑπεύθυνος γιά κάθε ἕνα μέλος ξεχωριστὰ: *omnes et singulatim*. Πρόκειται δηλαδή γιά μιά ἐξατομικευμένη καί ἐξαντλητικὴ μορφή ἐξουσίας πού δέν ἀσκεῖται διὰ τοῦ νόμου, ἀλλὰ διὰ τῆς ὑπακοῆς τοῦ ἀτόμου στό ἄτομο, μιᾶς ὑπακοῆς πού δέν ἔχει ὡς στόχο τῆς τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὑπακοή: μιά ἀποκήρυξη τοῦ ἑαυτοῦ μας χάριν τῆς σωτηρίας τῶν οὐρανῶν.<sup>18</sup>

Ἀπὸ τόν 16ο αἰῶνα καί ἐξῆς ἀρχίζει ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στήν *ratio pastoralia* καί στήν *ratio gubernatoria*, ἀρχίζει ἐν ὀλίγοις ἡ ἀναζήτηση τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ ἐπὶ γῆς κυβερνᾶν. Μέχρι τότε, σύμφωνα μέ τρεῖς ἀναλογίες πού ὁ Φουκῶ θά δανειστεῖ ἀπὸ τόν Θωμά τόν Ἀκινάτη, ὁ Ἡγεμόνας κυβερνοῦσε τό βασί-

14. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 3-88.

15. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 126.

16. Ὁ ὅρος *gouvernementalité* δέν ἀπαντᾶ στήν γαλλικὴ. Πρόκειται γιά λεξιπλασία τοῦ Φουκῶ ἀπὸ τίς λέξεις *gouvernement* (διακυβέρνηση) καί *mentalité* (νοοτροπία). Προτιμᾶμε ἐδῶ τὴν περιφραστικὴ μετάφραση «περὶ διακυβέρνησης νοοτροπία» ἢ «διακυβερνητικὴ νοοτροπία» ἀπὸ τοὺς ὅρους «κυβερνησιμότητα» ἢ «κυβερνοοτροπία».

17. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 111-112.

18. Γιά τὰ μαθήματα πού ἀφιερώνει ὁ Φουκῶ στήν ποιμαντορικὴ διακυβέρνηση βλ. ὅ.π., σσ. 119-233.

λειό του πρῶτον κατ' ἀναλογίαν μέ τή διακυβέρνηση τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς φύσης, δεύτερον κατ' ἀναλογίαν μέ τήν ἴδια τή φύση, τόν ὄργανισμὸν καὶ τή ζωική του δύναμη, καὶ τρίτον κατὰ τό παράδειγμα τοῦ πνευματικοῦ καθοδηγητῆ πού φροντίζει, ὄχι γιὰ τή ζωή ἢ τήν ὑγεία, ἀλλά γιὰ τήν αἰώνια σωτηρία τῶν οὐρανῶν.<sup>19</sup> Τοῦτο τό θεολογικο-κοσμολογικό συνεχές θά σπάσει κατὰ τόν 16ο αἰ., ὄχι ὅμως διά μιᾶς ρήξης τῆς σχέσης τοῦ ἡγεμόνα μέ τίς παραπάνω μορφές, ἀλλά ἀντιθέτως διά τῆς ἐντατικοποίησης καὶ ἐπανεκτίμησης τῆς συνάφειάς τους ὡς πρός τήν ἔννοια τῆς διακυβέρνησης. Διότι αὐτό πού ἡ ἀστρονομία τοῦ Κοπέρνικου καὶ τοῦ Κέπλερ καὶ ἡ φυσική τοῦ Γαλιλαίου ὑποδεικνύουν εἶναι πῶς ὁ Θεός δέν κυβερνᾷ, ἀλλά διοικεῖ, καὶ διοικεῖ βάσει ἀκίνητων καὶ ἀπαράλλακτων νόμων. Μέ τήν ἐμφάνιση τῆς κλασικῆς ἐπιστήμης (*épistémè*) δέν ἔχουμε, λοιπόν, πλέον ἕναν κόσμον ἀνοικτό καὶ ὑποταγμένο στήν παρέμβαση τοῦ Θεοῦ, οὔτε ἕναν ἄνθρωπο πού δέν εἶναι φτιαγμένος γιὰ τοῦτον τόν κόσμον. Ὁ κόσμος ἀπο-κυβερνοποιεῖται καὶ τό πρόβλημα τῆς διακυβέρνησης μετατοπίζεται ἀπό τήν πλευρά τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου σ' ἐκείνην τῶν δημοσίων πραγμάτων, τῆς *res publica*.<sup>20</sup> Ἔτσι ζητᾷμε ἀπό τόν ἡγεμόνα νά εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἡγεμόνας, ζητᾷμε κάτι παραπάνω ἀπό τήν κυριαρχία ἢ τήν ποιμαντορική ἐμπνεύσεως διακυβέρνηση: ὅπως ἡ φύση θά ἀποκτήσει τίς ἀρχές (*principia*) τῆς, ἔτσι καὶ ἡ διακυβέρνηση μέ τή σειρά τῆς θά ἀναζητήσει τή δική της λογική, τήν *ratio status*. Ἄν τελικά ἡ φύση διαχωρίζεται ἀπό τήν πολιτεία παραχωρώντας τῆς τὰ σκῆπτρα τῆς διακυβέρνησης, ἀμφότερες ὀφείλουν νά ἀναζητήσουν τή δική τους λογική.

Στήν προσπάθεια νά ἀποδοθεῖ ἕνα περιεχόμενο στήν ἔννοια τῆς *ratio status* ὁ Μακιαβέλι θά ἀποτελέσει τό ἀντι-παράδειγμα, τόσο γιὰ τοὺς πολέμιους τῆς θεωρίας—πού θεωροῦν ὅτι τό μόνο πού περιγράφει εἶναι τὰ καπρίτσια τοῦ ἡγεμόνα— ὅσο καὶ γιὰ τοὺς θιασῶτες τῆς—πού παραδέχονται ὅτι οὐδεμία σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν νέα αὐτή τέχνη τοῦ κυβερνᾶν καὶ στόν ἡγεμόνα. Εἶναι ἐνδιαφέρον πῶς γιὰ ἄλλη μιὰ φορά ὁ Μακιαβέλι ἐμφανίζεται περισσότερο ὡς ἀφορμὴ παρά ὡς εἰσηγητὴς ἀπόψεων τίς ὁποῖες θέλουμε συχνά νά τοῦ ἀποδίδουμε. Στό ἴδιο κλίμα ἐμφανίζεται, μέ ἀρνητικό τρόπο, καὶ ἡ λέξη «πολιτικός»: οἱ πολιτικοί, στὰ κείμενα τῶν πολεμίων τῆς *ratio status*, εἶναι ἐκεῖνοι πού προσπαθοῦν νά συλλάβουν τή λογική πού προσιδιάζει ἀποκλειστικά καὶ μόνον—ἤτοι πέραν τοῦ κοσμο-θεολογικοῦ μοντέλου— στή διακυβέρνηση.<sup>21</sup> Τέλος, πάλι στό ἴδιο πλαίσιο ἀναφορᾶς, τό κράτος ἀρχίζει καὶ γίνεται πρόβλημα. Ὁ Φουκώ δέν ἐννοεῖ, σέ καμία περίπτωση, πῶς δέν ὑπῆρχαν κράτη πρὶν ἀπό τόν 16ο αἰώνα, ἀλλά πῶς εἶναι ἡ πρώτη φορά πού τό κράτος γίνεται ἀντικείμενο μιᾶς ὑπολογισμένης πρακτικῆς. Καὶ εἶναι ὑπ' αὐτὴν τήν ἔννοια πού μποροῦμε νά δοῦμε, μέσα ἀπό τή φιλολογία τῆς *ratio status*, τό σύγχρονο κράτος στὰ σπάρτανά του καὶ νά τό ἀντιμετωπίσουμε πλέον ὡς μιὰ συγκεκριμένη, ἱστορικά ἐντοπι-

σμένη «περιπέτεια τῆς *gouvernementalité*»,<sup>22</sup> κατανοώντας πῶς ἡ διακυβέρνηση δέν εἶναι ἕνα ὄργανο τοῦ κράτους, ἀλλά ἀντιθέτως τό σύγχρονο κράτος εἶναι τό ἀποτέλεμά της.

Πῶς ὀρίζεται, λοιπόν, ἡ *ratio status*; Σύμφωνα μέ τόν Palazzo, ἕναν ἀπό τοὺς πρώτους θεωρητικούς τῆς, ἡ *ratio status* συνιστᾷ τήν τέχνη ἐκείνη πού μέ τοὺς κανόνες τῆς μᾶς ἐπιτρέπει νά ἔχουμε γνώση τῶν μέσων ἐκείνων γιὰ τή διατήρηση τῆς πολιτείας—σάν νά λέγαμε τή συντήρηση μιᾶς κατάστασης (*état*).<sup>23</sup> Βλέπουμε, λοιπόν, μέ μιὰ πρώτη ματιὰ, πῶς τό κράτος εἶναι τό ἴδιο τέλος καὶ σκοπὸς τῆς *ratio status* καί, κατ' ἐπέκταση, τοῦ ἑαυτοῦ του: ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν παύει νά ἀποτελεῖ τό πρότυπο καὶ τόν σκοπὸ μιᾶς πολιτείας. Συνεπῶς, αὐτό πού συνιστᾷ τήν οὐσία τοῦ κράτους εἶναι ἡ ἴδια ἡ λογική (*raison*) του. Δέν πρόκειται, ὅμως, γιὰ ἕναν λόγο πού ἔχει ὡς στόχο τὴν ἐξέλιξη ἢ τή μεταμόρφωση τοῦ κράτους: ἡ *ratio status* ἔχει συντηρητικό χαρακτήρα, τὴν ἐνδιαφέρει ἡ διατήρηση αὐτῆς τῆς φορᾶ ὄχι τῆς ἡγεμονίας, ἀλλά τῆς κατάστασης τῆς πολιτείας. Ἔτσι ἡ ἐφαρμογή της εἶναι συνεχῆ καὶ ὁ χρόνος αὐτῆς τῆς ἐφαρμογῆς ἀόριστος: ὁ ἥλιος τῶν δυναστειῶν καὶ τῶν λόγων περὶ καταγωγῆς τῶν κρατῶν ἀρχίζει νά δύει.<sup>24</sup>

Εἶδαμε προηγουμένως ὅτι ὁ διαχωρισμὸς τῆς *ratio status* ἀπὸ τήν *ratio pastoralis* ὀφείλεται περισσότερο σέ μιὰ ἐντατικοποίηση τῶν θεμάτων τῆς δευτέρας παρᾶ σέ μιὰ εὐθεία ἐναντίωση τῆς μὲν πρὸς τὴν δέ. Ἔτσι, στήν *ratio status*, ἐπανεμφανίζονται ἀτόφια τὰ ζητήματα τῆς σωτηρίας, τῆς ὑπακοῆς καὶ τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ ὑπὸ μιὰ νέα μορφή. Ἡ ἀκροαία ἐπέμβαση στό ὄνομα τῆς σωτηρίας τοῦ κράτους εἶναι τό πραξικόπημα (*coup d' état*), καὶ τοῦτο συμβαίνει καθὼς ἡ *ratio status* δέν θέτει ζητήματα νομιμότητας τῶν παρεμβάσεων γιὰ τὴν στερέωση τῆς πολιτείας. Ὡστόσο σέβεται τοὺς νόμους ἀπὸ τὴ στιγμή πού τοὺς βάζει στό παιχνίδι τῆς διακυβέρνησης. Ὄταν ὅμως οἱ καταστάσεις εἶναι κρίσιμες, τό πραξικόπημα εἶναι ἐκεῖνο πού θά κόψει τόν γόρδιο δεσμό πού κινδυνεύει νά πνίξει μιὰ πολιτεία.<sup>25</sup> Ἐδῶ, ὅμως, ἡ σωτηρία θά εἶναι, ἐν ἀντιθέσει μέ τό ἰδεῶδες τῆς χριστιανικῆς ποιμαντορίας, ἀναγκαστικά ἐπιλεκτική: κάποιον θά σωθοῦν καὶ κάποιον

19. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 238-240.

20. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 240-243.

21. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 251-252.

22. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 253.

23. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 261-264.

24. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 265.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ λόγος τῆς καταγωγῆς γίνεται ἀντικείμενο, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, τῆς πολεμικῆς θεωρήσεως τῆς κοινωνίας ἀπὸ τοὺς πρώτους ἱστορικούς τῶν φυλῶν. Ὁ Φουκώ, ὡστόσο, ἐννοεῖ ἐδῶ τόν λόγο περὶ καταγωγῆς στήν σχέση του μέ τήν θεμελίωση τῶν δυτικῶν μοναρχιῶν.

θά χαθούν. Τό ζήτημα τής υπακοής χάνει τόν «κυριαρχικό» του χαρακτήρα: δέν έχουμε εδώ μιά υπακοή στόν ήγεμόνα, αλλά μιά υπακοή στό κράτος: ό κίνδυνος δέν προκύπτει, όπως στόν Μακιαβέλλι, από τούς σφετεριστές του θρόνου, αλλά από τόν λαό, τούς πολλούς: οί ύπολογισμοί, δέ, πού μέχρι τώρα έπαφίεντο στην *virtù* του Ήγεμόνα, γίνονται τώρα αντικείμενο λελογισμένων πρακτικῶν όπως ή οικονομική σκέψη και ό σχηματισμός τῶν πρώτων τεχνικῶν πρόσβασης στην κοινή γνώμη. Τέλος, όσον αφορά τό ζήτημα τής αλήθειας, δέν αρκεί πλέον ή φρόνηση και ή νομομάθεια του Ήγεμόνα, αλλά αυτό πού έπείγει είναι ή γνώση για τό πῶς έχουν τά πράγματα ήτοι μιά γνώση στατιστική πού δέν πρέπει νά διαρρυσεί στά ύπολοιπα κράτη.<sup>26</sup>

Τό κράτος είναι αυτό πού κατά τόν Φουκώ αποτελεί τή «ρυθμιστική ιδέα» πού κρύβεται πίσω από τόν *per se* διακυβέρνησης λόγο. Καί αν ό στόχος τής *ratio status* είναι ή θεμελίωση και ή στερέωση του κράτους, τουτο σημαίνει πῶς ή επαγρύπνηση για τή διατήρησή του θά πρέπει νά λάβει ύπ' όψη τόσο τίς έσωτερικές όσο και τίς έξωτερικές αναταραχές: ήτοι τίς επαναστάσεις και τόν ανταγωνισμό μεταξύ τῶν κρατῶν. Τό κράτος αρχίζει νά αντιλαμβάνεται τήν έννοια τής ισχύος του, τήν όποία έξαρτά κατά κύριο λόγο από τήν οικονομική του κυριαρχία έναντι τῶν ύπολοίπων. 'Αλλά για νά επιτευχθεί αυτό, όφείλει πάνω άπ' όλα νά έχει μιά άριστη έποπτεία του έσωτερικού του. Οί νέοι μηχανισμοί πού άφορούν τήν έξωτερική θωράκιση τής ισχύος του κράτους είναι ή διπλωματία και τό σώμα του στρατού· ή έσωτερική έποπτεία και ό έλεγχος άνήκει στόν θεσμό τής αστυνομίας.

Οί έξωτερικές σχέσεις τῶν κρατῶν αναδιαμορφώνονται πλέον διά τής ιδέας ενός ευρωπαϊκού ισοζυγίου πού, μετά τόν Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648) και τή Συνθήκη τής Βεσφαλίας (1648), έχει ως στόχο του κανένα κράτος νά μήν πλουτίζει επικίνδυνα εις βάρος τῶν ύπολοίπων. Για πρώτη φορά ή ιδέα τής Ευρώπης κάνει τήν εμφάνισή της ως μιά ένότητα δίχως καθολικότητα, ως μιά δομή πλουραλιστική και μή ιεραρχική πού συνίσταται σέ μιά άριστοκρατία μεταξύ τῶν κρατῶν και στόχο της έχει τήν εϋθραυστη και σχετικά έσχατολογική «αίώνια ειρήνη». Ο «δίκαιος πόλεμος» αντικαθίσταται από τόν «πόλεμο του δικαίου» ενώ ή διπλωματία έχει ως στόχο της νά άμβλύνει τίς διαφορές μεταξύ τῶν κρατῶν βάσει τής ιδέας του ισοζυγίου και όχι πλέον διά του δικαίου τής κατάκτησης.<sup>27</sup>

Η ισχύς του κράτους ένδυναμώνεται έσωθεν διά του θεσμού τής αστυνομίας (*police*).<sup>28</sup> Μέ όργανό της τήν στατιστική, ή αστυνομία άγκαλιάζει όλους σχεδόν τούς τομείς τής κοινωνίας, αποτελώντας ένα μείγμα μοραλισμού και εργασίας. Η αστυνομία όφείλει λοιπόν νά λάβει ύπ' όψη της και νά φροντίσει για τά έξής: τόν αριθμό τῶν ανθρώπων σέ σχέση με τή ζήτηση και τίς δυνατότητες εργασίας: τίς άμεσες βιοτικές τους ανάγκες: τήν υγεία τῶν ανθρώπων και τήν υγιεινή τῶν

πόλεων οϋτως ώστε νά διευκολύνεται ή κυκλοφορία ανθρώπων και άγαθῶν τήν άπασχόλησή τους οϋτως ώστε νά μήν είναι άργόσχολοι, νά δουλεύουν και μάλιστα δηλώνοντας τήν ειδικότητά τους: τή διευκόλυνση τής κυκλοφορίας τῶν προϊόντων (κατασκευή δρόμων και καναλιῶν, εϋνοϊκές και μή ρυθμίσεις για τήν εισαγωγή και έξαγωγή προϊόντων). Ο στόχος τής αστυνομίας είναι ή ζωή, ή επιβίωση αλλά και ή εϋδοκίμηση, πού αποτελεί τόν μεγαλύτερο παράγοντα για τήν ένδυνάμωση του κράτους. 'Ετσι ή αστυνομία είναι ένα με τήν αστικοποίηση τῶν περιοχῶν και τήν εισοδο του ανθρώπου στόν άφηρημένο κόσμο τής άξίας και τής χρηματικῆς αναπαράστασης. Η έξουσία πού προσιδιάζει σ' αυτήν είναι ή πειθαρχική: τό έξατομικευμένο και ένδεδεχές «κοσκίνισμα» του πληθυσμού πού πλέον προβάλλει ως τό κρυμμένο αντικείμενο τῶν ύπολογισμῶν τής *ratio status*. Περιττό νά αναφέρουμε ότι τό αστυνομικό κράτος βαδίζει χέρι-χέρι με τίς παρεμβατικές πολιτικές του μερκαντιλισμού. 'Ετσι, ως άδιάλειπτη παρέμβαση, ή αστυνομία είναι τό συνεχές πραξικόπημα, αλλά δέν παύει νά είναι ένα δήμα μοροστά από τόν νόμο, καθώς οί ρυθμίσεις της έχουν μιά κινητικότητα ξένη στή σφιγηλότητα του πρώτου.

Οί πρακτικές, λοιπόν, του αστυνομικού κράτους (*État de la police*) και του οικονομικού παρεμβατισμού πού τό χαρακτηρίζουν οδηγούν κατά τόν 17ο και 18ο αιώνα σέ έναν μοναδικό τρόπο παρέμβασης, αυτόν τῶν ρυθμίσεων, τῶν διαταγμάτων και τῶν περιορισμῶν. Από τά μέσα του 18ου αιώνα αρχίζει ή κριτική του αστυνομικού κράτους, μιά κριτική πού φέρει νέες άπαντήσεις στά νέα αντικείμενα του πληθυσμού, του έμπορίου, τής κυκλοφορίας κ.λπ., καταλήγοντας σέ μιά νέα περί διακυβέρνησης νοοτροπία. Τό κίνημα πού εκφράζει τήν έν λόγω κριτική είναι εκείνο τῶν Φυσιοκρατῶν, ένα κίνημα άμιγώς οικονομικό. Οί Φυσιοκράτες θά αντιπαραθεθούν, τόσο σέ επίπεδο θεωρίας αλλά κυρίως σέ επίπεδο πρακτικῶν, σημείο πρὸς σημείο με τό αστυνομικό κράτος. Στο ζήτημα τῶν λιμῶν προτείνουν αύξηση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν αντί τής μείωσής τους: πρόκειται για μιά πολιτική πού στρέφεται από τήν πόλη στην έπαρχία και τόν άγροτικό της πληθυσμό, ήτοι από τήν κυκλοφορία στην παραγωγή. Η μείωση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν θά οδηγήσει στην έξα-

25. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 267-269. Έξ οϋ και ό χαρακτήρας τής αναγκαίας παρέμβασης, τής κατάστασης έκτάκτου ανάγκης. 'Ας σημειώσουμε ότι ό Michel Senellart στό βιβλίο του *Μακιαβελισμός και Κρατική Σκοπιμότητα*, μτφρ. Δημήτρης 'Αθανασάκης, 'Εστία, 'Αθήνα, 1997, έντοπίζει τίς ρίζες αυτής τής θεώρησης στόν «Μακιαβελισμό», ήτοι στά θεμέλια πού έθεσε ό Μακιαβέλι για τήν μετέπειτα πολιτική σκέψη.

26. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 265-284.

27. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 305-314.

28. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 320-344.

φάνισή τους και στην εξαχρείωση του αγροτικού πληθυσμού που φέρει την παραγωγή. Η άνοδος των τιμών, αντίθετως, θα βοηθήσει τη γεωργία να συνεχίσει να παράγει, ούτως ώστε τα προϊόντα να αποκτήσουν μόνο τους τη δίκαιη τιμή που αντανακλά τη φυσικότητα της παραγωγής. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ο παρεμβατισμός της αστυνομικής θεώρησης αρχίζει να προβάλλει όχι μόνον ως άχρηστος αλλά και ως καταστροφικός. Στο ζήτημα του πληθυσμού, ή πληθώρα του δέν συνιστά αταξία. Διότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε πτώση των τιμών. Υπάρχει, σύμφωνα με τους Φυσιοκράτες, ένα πληθυσμιακό optimum το οποίο προκύπτει από την ίδια την κατάσταση των πραγμάτων. Τέλος, όσον αφορά τις διακρατικές σχέσεις, οι Φυσιοκράτες θα υποστηρίξουν την ελευθερία του εμπορίου μεταξύ των κρατών, όχι τόσο προς ενίσχυση του ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών, αλλά μεταξύ των ατόμων, καθώς τό συμφέρον είναι κάτι που διαμορφώνεται μόνο του και αυθόρμητως.<sup>29</sup>

Αν οι Φυσιοκράτες εμφανίζονται ως αίρετικοί απέναντι στον λόγο του αστυνομικού κράτους, ο οικονομικός τους λόγος θα προσδώσει νέο περιεχόμενο στη λογική της διακυβέρνησης του κράτους. Χωρίς να ξεφεύγουμε από το πλαίσιο της *ratio status*, βλέπουμε να γεννιέται μία νέα νοοτροπία περί διακυβέρνησης, διαπιστώνουμε ένα πέρασμα από τους «πολιτικούς» στους «οικονομιστές». Πρόκειται για μία μετάδοση με τα έξης χαρακτηριστικά: ο φυσικός χαρακτήρας της παραγωγής, της κυκλοφορίας και της διαμόρφωσης των συμφερόντων αντιπαρατίθεται στον τεχνικό-παρεμβατικό χαρακτήρα του κράτους, γεγονός που προοιωνίζεται την έννοια της *société civile* που θα γίνει απαραίτητο συμπλήρωμα για την έννοια του κράτους ή πολιτική οικονομία, ως επιστημονικός κλάδος πλέον, αρχίζει να μετατρέπεται σε καφαλαιώδους σημασίας παράγοντα για τη διακυβέρνηση του κράτους· τό ζήτημα του πληθυσμού επανατίθεται με διαφορετικούς πλέον όρους, στή σχετικότητά του (σχέση του πληθυσμού με τους μισθούς, τις τιμές και την δυνατότητα εργασίας) αλλά και στην ιδιαιτερότητά του, ήτοι στή φυσικότητα που του προσιδιάζει με τον αυθόρμητο χαρακτήρα της διαμόρφωσης των συμφερόντων. Τούτο τό γεγονός προκαλεί παρεμβάσεις και πρακτικές έντελως διαφορετικού χαρακτήρα, με στόχο τή διευκόλυνση της φυσικότητας που διέπει τήν οικονομία και τόν πληθυσμό. Δέν έχουμε να κάνουμε με τυφλές κρατικές παρεμβάσεις, αλλά με πρακτικές που αφήνουν (*laissez*) τά πράγματα να διανύσουν τή φυσική τους πορεία. Η ελευθερία της παραγωγής και του εμπορίου θα αντισταθμιστεί, έτσι, με μία νέα μέριμνα για τήν ασφάλεια του πληθυσμού. Υπ' αυτήν τήν έννοια ή παλαιά *αστυ-νομία* θα αποκτήσει τό, σχεδόν, σημερινό της αρνητικό νόημα ως όργανο που παρεμβαίνει για τήν αποτροπή των αναταραχών. Αλλά τό σημαντικότερο είναι ότι θα αποσυντεθεί στους τομείς της οικονομίας, του δημοσίου δικαίου που φροντίζει για τήν

προάσπιση των ελευθεριών του πολίτη, και τέλος στή μέριμνα για τόν πληθυσμό. Με τούς Φυσιοκράτες γεννιέται, εν όλιγοις, ένας νέος περί διακυβέρνησης λόγος, ο φιλελευθερισμός, που τό κύριο πρόβλημά του θα εντοπισθεί σε έναν στοχασμό γύρω από τήν ελάχιστη διακυβέρνηση. «Πώς κυβερνά κανείς λιγότερο;» αυτό είναι τό ερώτημα που θα απασχολήσει τόν φιλελευθερισμό από τόν 18ο αιώνα μέχρι και τόν 20ό.<sup>30</sup>

Ός εδω είδαμε ένα πέρασμα αρχικά από μία πολεμική αντίληψη για τήν ανάλυση των σχέσεων εξουσίας, σε μία διακυβερνητική θεώρηση του προβλήματος. Είδαμε ότι τούτο τό αίτημα ανάλυσης δέν μπορεί να διαχωριστεί από τήν ίδια τήν πορεία της ιστορίας, από τήν ίδια τήν ιστορική εφαρμογή των διακυβερνητικών πρακτικών. Είδαμε επίσης ότι υπ' αυτό τό πρίσμα καθίσταται δυνατή μία «μη-οντολογική» γενεαλογία του νεότερου κράτους: τό κράτος προβάλλει ως μία περιπέτεια της *gouvernementalité*. Τό γεγονός αυτό δέν αναιρεί, βέβαια, τήν πραγματικότητα των διακυβερνητικών πρακτικών που τό συνιστούν. Όστόσο ή στροφή προς τήν έννοια της διακυβέρνησης ανοίγει τό δρόμο περισσότερο για έναν στοχασμό γύρω από τις πρακτικές εκείνες που θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν τις αντίστοιχες φιλελεύθερες ή νεο-φιλελεύθερες, παρά σε μία ουτοπιστική ρήξη με τό κράτος ή σε μία άγονη πολεμική με τις εκάστοτε πολιτικές «του»: «Όπως και να χει, αν πράγματι υπάρχει μία σοσιαλιστική νοοτροπία περί διακυβέρνησης, δέν πρόκειται να τή βρούμε στον ίδιο τόν σοσιαλισμό και τά κείμενά του. Δέν πρέπει να τήν συναγάγουμε από αυτά. Πρέπει να τήν εφεύρουμε».<sup>31</sup>

Όλα αυτά λέγονται στο έπόμενο μάθημα του Φουκώ, που είναι αφιερωμένο σε μία γενεαλογία του νεοφιλελευθερισμού. Αν ήχουν ως ύποσχέσεις για ένα μελλοντικό σχέδιο, τούτο δέν θα είναι ρητά μία προσπάθεια να ανευρεθεί ή *gouvernementalité* του σοσιαλισμού, αλλά μία στροφή από τήν διακυβέρνηση των άλλων σ' εκείνη του έαυτού μας και ένας προβληματισμός σχετικά με τό ζήτημα του υποκειμένου και της αλήθειας του. Συνιστά άραγε ο έαυτός μας πολιτική κατηγορία; Υπάρχει, ίσως, μία *gouvernementalité* που του προσιδιάζει; Αν και οι απαντήσεις θα έπρεπε, κατ' ευχήν, να συζητηθούν, μαζί με τό περί φιλελευθερισμού μάθημα, σε μία άλλη δημοσίευση, ο Φουκώ σίγουρα θα μās προέτρεπε να πάψουμε να σκεφτόμαστε τόν έαυτό μας ως «πολιτικό υποκείμενο». Διότι τότε δέν θα θέλαμε μονάχα τά πάντα, ούτε θα είμασταν απλώς έτοιμοι για όλα, αλλά για πράγματα πολύ συγκεκριμένα.

29. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 347-363.

30. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 354-366.

31. M. Φουκώ, *Naissance de la biopolitique*, éd. Gallimard-Le Seuil, Octobre 2004, σ. 95.



# ΝΕΟΛΑΙΑ ΚΑΙ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΣΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 4ης ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ<sup>1</sup>

του Βαγγέλη Ἀγγελῆ

## Φασιστική προπαγάνδα καί 4η Αύγουστου

**Τ**ά τελευταία χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '30 τήν ἐξουσία στήν Εὐρώπη εἶχαν καταλάβει αὐταρχικά καθεστώτα πού χαρακτηρίζονταν ἔντονα ἀπό ἕναν δυναμικό ἀντιφιλελευθερισμό καί ἀπό ἕναν ἀκραῖο ἔθνικισμό. Οἱ κυβερνήσεις αὐτῆς τῆς μορφῆς δέν ἦταν ἀπαραιτήτως ὁμοιογενεῖς ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικά τους, ἀν καί γιά ἕνα διάστημα πολλοί τὰ εἶχαν κατηγοριοποιήσει συνολικά κάτω ἀπό τήν ταμπέλα «φασισμός». Αὐτό συνέβαινε κυρίως λόγω τῆς ρητορείας τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων πού χρησιμοποιοῦσαν τόν ὄρο μέ μιὰ μᾶλλον εὐρεία ἔννοια, ἀλλά καί ἐξαιτίας τῆς συνήθειας νά χρησιμοποιεῖται ἡ συγκεκριμένη λέξη μέ μιὰ ὑβριστική χροιά. Ἀναμφισβήτητο ρόλο ἔπαιξε ἐπίσης ὁ ἡγεμονισμός πού ἀσκοῦσαν στό εὐρωπαϊκό ἀντιφιλελεύθερο πολιτικό φάσμα τὰ δύο μεγάλα καθεστώτα πού ὀρίζονταν ὡς «φασιστικά» (τό ἰταλικό καί τό γερμανικό).

Ἡ μετέπειτα συνολική μελέτη τῶν ἐπιμέρους αὐταρχικῶν πολιτικῶν συστημάτων, πού εἶχαν ἐγκαθιδρυθεῖ τότε στήν Εὐρώπη, ἔδειξε ὅτι οἱ διαφορές ἐκείνων τῶν καθεστώτων ἦταν σημαντικές. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ξεκινήσει μιὰ προσπάθεια κατηγοριοποίησης τῶν δικτατοριῶν καί τῶν κινήματων τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεσοπολέμου σέ μιὰ νέα βάση. Οἱ νέες ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις χρησιμοποιοῦσαν ἔννοιες ὅπως «φασιστικός», «ὀλοκληρωτικός», «αὐταρχικός», «ριζοσπαστική δεξιὰ», «συντηρητική δεξιὰ», «βοναπαρτισμός» κ.λπ. γιά νά περιγράψουν ἐπαρκῶς τὰ καθεστώτα τῆς ἐποχῆς. Ἐννοεῖται πῶς οἱ χαρακτηρισμοί δέν ἦταν κενά ἀκαδημαϊκά σχήματα, ἀλλά εἶχαν τήν πρόθεση νά τονίσουν τίς οὐσιαστικές διαφορές τῶν πολιτικῶν συστημάτων.

Ἡ θέση ὅτι ἡ 4η Αύγουστου ἦταν ἕνα καθεστῶς «φασιστικό» ἔχει διατυπωθεῖ συχνά ἀπό συγγραφεῖς τῆς Ἀριστερᾶς<sup>2</sup>, κυρίως στό παρελθόν, καί γιά τόν ἀπλό ἀριστερό ἀγωνιστή πού ἔδρασε μετά τό 1936 ὁ Μεταξᾶς δέν ἦταν παρά ἕνας «φασίστας». Οἱ ὑστερες συστηματικές μελέτες τοῦ φασιστικοῦ φαινομένου ὁμῶς, μέ τήν ἔννοια πού λίγο πρίν καθορίσαμε, μᾶς

ἀναγκάζουν νά ἐξετάσουμε ὑπό ἄλλους ὄρους τό ζήτημα τί εἶναι φασισμός καί ἐάν ἡ 4η Αύγουστου ἦταν μιὰ φασιστική δικτατορία.

Στίς μέρες μας τείνει νά ὑπάρξει συναίνεση ὡς πρὸς τό γιατί ἡ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ δέν μπορεῖ νά χαρακτηριθεῖ φασιστική. Οἱ ἀντιρρήσεις γιά ἕναν τέτοιο χαρακτηρισμό εἶναι πολλές. Ἐνα ἐπιχείρημα πού προβάλλεται εἶναι ὅτι ἡ 4η Αύγουστου δέν εἶχε ἐξασφαλίσει τή λαϊκή κινήσει «ἀπό τὰ κάτω» ὅπως συνέβαινε μέ τὰ φασιστικά κινήματα τῆς ἐποχῆς<sup>3</sup>. Ἄλλο ἐπιχείρημα ἀφορᾷ τόν τρόπο διακυβέρνησης τῆς δικτατορίας ὁ ὁποῖος δέν περιεῖχε παρά ἐλάχιστα στοιχεῖα ριζοσπαστικοποίησης, σέ ἀντίθεση μέ τήν πολιτική πού ἐφάρμοσαν τὰ φασιστικά καθεστώτα τῆς Εὐρώπης (εἰδικά ἡ Γερμανία). Σέ μεγάλο βαθμό ὁ Μεταξᾶς ἀκολούθησε τήν πολιτική τῶν προκατόχων του σέ πολλούς τομεῖς, ἐνῶ σέ ἀρκετές περιπτώσεις (ὅπως ἡ οἰκονομία) τὰ πρόσωπα πού ἐπιλέχτηκαν ὡς ἐπικεφαλῆς τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ τήν ἐποχή τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καί ἀπλά συνέχισαν τό ἔργο πού εἶχαν ἀπό τότε ξεκινήσει<sup>4</sup>.

Οἱ ἀλλαγές πρὸς τή φασιστική κατεύθυνση δέν ἦταν

1. Το κείμενο πού ἀκολουθεῖ περιέχει ἀποσπάσματα ἀπό τή διδακτορική διατριβή τοῦ Βαγγέλη Ἀγγελῆ μέ τίτλο: *Νεολαία, Προπαγάνδα καί 4η Αύγουστου 1936-1940*. Θά ἐκδοθεῖ, προσεχῶς, ἀπό τίς ἐκδόσεις Βιβλιόραμα.

2. Ἐξαιρέσεις ὑπάρχουν: ἀξιοσημείωτες περιπτώσεις γιά παράδειγμα εἶναι ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς (*Φασισμός καί Δικτατορία: ἡ Κ.Δ. ἀντιμέτωπη στό φασισμό*, Ἀθήνα 1975) καί ὁ Ἀγγελος Ἐλεφάντης (*Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης. ΚΚΕ καί ἀσπισμός στόν Μεσοπόλεμο*, Ὀλκός, Ἀθήνα 1976, γ' ἐκδοση, Θεμέλιο 1999).

3. Βλ. γιά παράδειγμα: Θανάσης Δ. Σφήμας, *Ἡ Ἑλλάδα καί ὁ ἰσπανικός ἐμφύλιος πόλεμος*, Ἀθήνα 2000, σελ. 76. Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1996, σελ. 120-124. Ὁ Griffin κατατάσσει τήν 4η Αύγουστου στά «παρα-φασιστικά» (*para-fascist*) καθεστώτα, αὐτά δηλαδή πού, ἐπιζητώντας τή λαϊκή νομιμοποίηση, υιοθέτησαν ἕνα ἐπαναστατικό ὕψος καί ἀντέγραψαν πολλές ἀπό τίς μεθόδους τοῦ φασισμοῦ καί τοῦ ναζισμοῦ.

4. Γιά τή «συνέχεια» στήν οἰκονομία βλ. Χρήστος Χα-

λοιπόν τόσο εύρειες. Ο κανόνας αυτός είχε δύο εξαιρέσεις – και οι δύο αφορούσαν τις προσπάθειες του καθεστώτος να ασκήσει έλεγχο και επιρροή πάνω στους Έλληνες πολίτες.

Η πρώτη είχε σχέση με τις αστυνομικές μεθόδους, πού ακολουθήσαν τα φασιστικά πρότυπα. Τό ευρύ δίκτυο παρακολούθησης, οι γενικότερες τακτικές τής μεταξικής αστυνομίας, ή πρωτοφανής για τά ελληνικά δεδομένα αποτελεσματικότητά της και ή υπερβολική στήριξη πού παρείχε στον κρατικό μηχανισμό (και αντίστροφα), θυμίζουν έντονα τό ναζιστικό πρότυπο αστυνομίας. Ακόμα και ή «δήλωση μετανοίας» φαίνεται πώς ήταν αντιγραφή ανάλογης μεθόδου πού είχε εφαρμοστεί στή χιτλερική Γερμανία από τό 1933<sup>5</sup>. Η συνεργασία του Μανιαδάκη με τις αστυνομικές υπηρεσίες τής Γερμανίας είχε λάβει επίσημη μορφή. Παρόλο πού ή πρώτη επαφή τών δύο καθεστώτων στό πλαίσιο τής *Antikomintern* δέν ήταν ικανοποιητική, ή συνέχεια απέφερε σημαντικούς καρπούς: αλληλογραφία Μανιαδάκη-Χίμλερ, συμφωνία για κοινή αντιμετώπιση «τῶν μπολσεβικικῶν ραδιοσυγκροτημάτων», ανταλλαγή πληροφοριῶν σχετικῶν με τήν κομμουνιστική δράση και συμμετοχή τής Ελλάδας στό διεθνές αστυνομικό συνέδριο του Βερολίνου. Τά γερμανικά αρχεία μᾶς πληροφοροῦν ταυτόχρονα ότι ή ηγεσία τής αστυνομίας, πού είχε αναλάβει τις πολιτικές υποθέσεις, είχε «φιλογερμανικές διαθέσεις»<sup>6</sup>.

Η δεύτερη εξαίρεση για τήν ὁποία πάλι μπορεί νά γίνει λόγος για μαζική αντιγραφή τών φασιστικῶν μεθόδων, ἄν και αρκετά ἐπιφανειακή, ήταν ή περίπτωση τής προπαγάνδας.



Ώσχετα με τόν χαρακτηρισμό πού θά ἔδινε κάποιος στό καθεστώς Μεταξᾶ, ἄκόμα και ἄν μερικοί χαρακτηρισμοί πού παραπέμπουν σέ εὐρωπαϊκά παραδείγματα («φασιστικός», «όλοκληρωτικός» κ.λπ.) ἀπορρίπτονταν ὡς ἀδόκιμοι για τήν περίπτωση τής 4ης Αυγούστου, γεγονός παραμένει ὅτι τό ἑλληνικό καθεστώς ἀντέγραψε στόν προπαγανδιστικό τομέα τόν ἰταλικό φασισμό, ἄλλά και τόν γερμανικό ναζισμό.

Πραγματικά, αυτό πού ἔχει μείνει περισσότερο στόν λαό ἀπό τή δικτατορία του Μεταξᾶ είναι οἱ τελετές και οἱ φιέστες, ή ΕΟΝ, οἱ «φυρερικές» ἐμφανίσεις του δικτάτορα και γενικά μιᾶ φασιστικῆς αἰσθητικῆς προπαγάνδα. Στό ὕψος αυτό, παρά τις ἀντιρρήσεις του καθεστώτος ὅτι δέν ἀντέγραφε κανέναν (παρά μόνο ἴσως τήν ἀρχαία Ελλάδα), ὁ ὁποιοσδήποτε μπορούσε εὐκολα νά διακρίνει ξενόφερτα δάνεια.

Πέρα ἀπό τις τελετές, τούς φασιστικούς χαιρετισμούς και τήν ΕΟΝ, οἱ Ἕλληνες τής ἐποχῆς μπορούσαν νά δοῦν και μιᾶ διαφορά στό δημόσιο καθημερινό λεξιλόγιο. Οἱ νέες ἀσυνήθιστες λέξεις μπορεί νά ήταν τό «Όλοκληρωτικόν Κράτος» (ὅπως τό ἰταλικό *Stato Totalitario*) ή ὁ «Τρίτος Ἑλληνικός Πολιτισμός»

(πού μπορεί νά θυμίζει σέ κάποιους τό «Τρίτο Ράιχ»). Τό «Νέον Κράτος» ἴσως νά τό είχαν πάρει ἀπό τό ἰταλικό *Stato Nuovo* (ἄν και ἐδῶ πιθανόν τό δάνειο νά ἦρθε ἀπό τήν Πορτογαλία, ἀφού τό σαλαζαρικό *Estado Novo* μεταφράζεται με τόν ἴδιο τρόπο).

Ἀσφαλῶς σέ αυτό τόν μιμητισμό ἔπαιξε ρόλο και ή πολιτική κατάσταση στήν Εὐρώπη. Σέ δύο μεγάλες χώρες είχαν ἐγκατασταθεῖ φασιστικοῦ τύπου καθεστώτα με εὐρεία λαϊκή βάση πού είχαν κερδίσει μιᾶ ἀδιαφιλονίκητη θέση στήν κορυφή τής ἐξουσίας. Η συμβολή τής προπαγάνδας στήν ἐπιτυχία τους ἦταν σημαντική και είχε ἤδη μυθοποιηθεῖ ἀπό πολλούς (ὁ χαρακτηρισμός «Γκαϊμπελς» δημιουργεῖται και σήμερα συνειρμούς). Σχεδόν ὅλες οἱ εὐρωπαϊκές χώρες ἀντελήφθησαν τή χρησιμότητα ἐνός προπαγανδιστικοῦ μηχανισμοῦ τόσο για λόγους ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, ὅσο και για τόν ἐπερχόμενο πόλεμο πού ὅλοι ἔβλεπαν νά πλησιάζει. Τά περισσότερα κράτη ἔσπευσαν νά στήσουν (ή νά ἀναβιώσουν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) τούς δικούς τους ὀργανισμούς προπαγάνδας και μερικά, πού είχαν μιᾶ ἰδεολογική συγγένεια, ἀντέγραψαν ἐκτός ἀπό τό ὀργανωτικό μέρος, και πολλά σημεῖα ἀπό τό ὕψος και τό περιεχόμενο τής φασιστικῆς προπαγάνδας.

Η Ελλάδα ἦταν ἓνα ἀνά τα κράτη. Καί δέν εἶναι τελικά παράξενο ἄν σκεφτεῖ κανεῖς ὅτι στις θέσεις-κλειδιά τής μεταξικῆς προπαγάνδας τοποθετήθηκαν κυρίως γερμανόφιλοι και φασιστικῶν ἀποκλίσεων στελέχη. Ὅσο δύσκολο εἶναι νά μιλήσει κανεῖς για σύμπτωση, ἄλλο τόσο εἶναι νά ἀποδείξει τήν ὑπόθεση τής συνειδητῆς ἐπιλογῆς.<sup>7</sup> Στό κατεξοχὴν ὑπεύθυνο για

τζηωσήφ, *Ἡ Γηραιά Σελήνη: ή βιομηχανία στήν ἑλληνική οἰκονομία 1830-1940*, Ἀθήνα 1993, σελ. 312-313. Κώστας Βεργόπουλος, *Ἐθνισμός και οἰκονομική ἀνάπτυξη: ή Ελλάδα στό μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα 1978, σελ. 27-43 και 81-100. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, «Μορφές οἰκονομικῆς σκέψης στήν Ελλάδα 1936-1940» στό Χ. Φλάσερ/Ν. Σβορώνος, *Ἡ Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία, Κατοχή, Ἀντίσταση*, 6' ἐκδ., Ἀθήνα 1990, σελ. 105 κ.ε.

Για τή «συνέχεια» στήν ἐξωτερική πολιτική βλ. John S. Koliopoulos, «Metaxas and Greek Foreign Relations 1936-1941» στό Robin Higham and Thanos Veremis (ἐπιμ.), *Aspects of Greece 1936-1940: the Metaxas dictatorship*, Ἀθήνα 1993, σελ. 87.

5. Νίκος Ἀλιβιζάτος, *Οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ σέ κρίση 1922-1974: ὄψεις τής ἑλληνικῆς ἐμπειρίας*, γ' ἐκδ., Ἀθήνα 1995, σελ. 422 (σημ. 45).

6. Renate Meissner, «Ἡ ἐθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και ή Ελλάδα κατά τή διάρκεια τής μεταξικῆς δικτατορίας», στό Χ. Φλάσερ/Ν. Σβορώνος, *Ἡ Ελλάδα 1936-1944...*, ὅ.π., σελ. 52-53 και 57 (σημ. 19).

7. ἴσως ἔχει σημασία ἐδῶ νά παρατεθεῖ μιᾶ παρατήρηση του Juan J. Linz, ὁ ὁποῖος ὑπογράμμισε ὅτι πολλές φορές διάφορα μὴ φασιστικά, αὐταρχικά καθεστώτα ἐκείνης τής περιόδου χρησιμοποίησαν τὰ φασιστικῆς ἀπόκλισης στελέχη τους για λειτουργίες ὅπως ή προπαγάνδα, ὁ ἔλεγχ-

θέματα προπαγάνδας Ὑφυπουργεῖο Τύπου καὶ Τουρισμοῦ πάντως, ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ Θ. Νικολοῦδης, γνωστός γερμανόφιλος. Σέ μιὰ ἐπιστολή του μάλιστα πρὸς τὸν Μεταξᾶ τοῦ προτείνει νὰ προχωρήσουν ἀκόμα πρὸς πέρα, νὰ ἐνοποιήσουν σέ ἓνα ὑπουργεῖο ὅλους τοὺς προπαγανδιστικούς ὀργανισμούς καὶ νὰ τοῦ δώσουν ἀνάλογη ὀνομασία: στὴν Εὐρώπη «τά ὑπουργεῖα αὐτὰ ὀνομάζονται [...], Ὑπουργεῖα Λαϊκῆς Ἀγωγῆς»<sup>8</sup>. Ὁ Νικολοῦδης, σέ ταξίδι του στὴ Γερμανία, τὸν Μάρτιο τοῦ 1938, εἶχε ἐπαφές μέ στελέχη καὶ τὸν ὑφυπουργὸ τοῦ γερμανικοῦ Ὑπουργεῖο Προπαγάνδας<sup>9</sup>. Ἐνας ἄλλος ὑπουργός, ἓνας ἐκ τῶν τριῶν πού εἶχαν ἄμεση σχέση μέ τὴν προπαγάνδα (ὁ τρίτος ἦταν ὁ ὑπ. Παιδείας), ὁ ὑφυπουργός Ἐργασίας Ἀρ. Δημητράτος, σύμφωνα μέ τοὺς Ἀγγλους, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους πιστούς φιλογερμανοὺς τῆς κυβέρνησης<sup>10</sup>.

Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ σέ ἄλλα συγγενικά πόστα. Οἱ ὑπεύθυνοι τῆς λογοκρισίας στὸν Τύπο Παλαστρατηγᾶκης καὶ Κονιτόπουλος ἦταν ἐπίσης γερμανόφιλοι – ὁ δεῦτερος ἀπαλλάχθηκε ἀπὸ τὰ καθήκοντά του γιατί, λόγω τοῦ φιλογερμανισμοῦ του, δὲν ἀνταποκρίθηκε στὸ πνεῦμα τῆς οὐδετερότητας πού ζητοῦσε ὁ Μεταξᾶς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ Τύπο, εἰδικὰ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου<sup>11</sup>. Στὴν ΕΟΝ τὴν προπαγάνδα εἶχε ἀναλάβει τὸ Γραφεῖο III καὶ περισσότερο τὸ Τμήμα Β' (Πολιτικῆς Διαπαιδαγωγίσεως). Ὑπεύθυνος τοῦ Γραφείου ἀνέλαβε τελικά μετὰ ἀπὸ διαδοχικὲς ἀλλαγές ὁ Κούμαρος, ὁ γνωστός θεωρητικὸς τῆς 4ης Αὐγούστου, πού ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ ὀλοκληρωτισμὸ<sup>12</sup>. Ἐπικεφαλῆς τοῦ Τμήματος ἦταν ὁ Κυριάκος Καραμάνος. Αὐτὸς ἦταν ἴσως ὁ μόνος πού ἔγραφε προπαγανδιστικά κείμενα γιὰ τὴ νεολαία μέ ἀπροκάλυπτες ἀναφορές στὸ φασισμό καὶ στίς φασιστικὲς θεωρίες<sup>13</sup>.

Ἐδῶ πάντως δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μέ μιὰ ἀόριστη ἐπιρροή πού κατέληξε σέ κάποια συγκυριακὴ ἀντιγραφὴ. Ἦδη ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1936 στελέχη τῆς δικτατορίας ζητοῦσαν, μέσω τῆς ἰταλικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα, κείμενα ἀπὸ τίς ἰταλικὲς ὑπηρεσίες προπαγάνδας καὶ τὴ φασιστικὴ ὀργάνωση νεολαίας Opera Nazionale Balilla<sup>14</sup>. Στὸ ἐπίπεδο τῆς νεολαιίστικης προπαγάνδας ὑπῆρχε καὶ εἰδικὸ τμήμα παρακολούθησης καὶ μελέτης ἀντίστοιχων ὀργανώσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἦταν τὸ Τμήμα Ε' τοῦ Γραφείου III τῆς ΕΟΝ, πού μετὰ ἀπὸ διαταγὴ τοῦ Μεταξᾶ καὶ γιὰ τὴν «εὐχερῆστεραν διεξαγωγὴν τῆς ὑπηρεσίας του» ὑπάχθηκε στὴ νεοϊδρυθεῖσα Α' Διεύθυνση τοῦ ἴδιου Γραφείου. Καθῆκοντα τοῦ τμήματος ἦταν ἡ παρακολούθηση τῶν «ξένων παρεμφερῶν ὀργανώσεων» καὶ τοῦ ξένου Τύπου, ὅπως καὶ ἡ διεθνὴς ἐπικοινωνία<sup>15</sup>.

Καὶ ἐνῶ ποτέ ἢ σχεδόν ποτέ δὲν ὑπῆρχε δημόσια παραδοχὴ γιὰ τὴ μεθοδικότητα τῆς ἀντιγραφῆς, μιὰ προσεκτικὴ ματιὰ στὰ ἐσωτερικά ἔγγραφα τῆς ΕΟΝ (διοικητικά, ἐκθέσεις κ.λπ.) δείχνει μιὰ ἄλλη κατάσταση. Βλέπουμε νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸ «σύστημα Μουσολίνι» στὴν ἐκπαίδευση, γιὰ τὸ πῶς «οἱ Γερμανοί

ἐπηρεασθέντες ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Χίτλερ ἔχουν μεταβληθῆ εἰς μάζαν» καὶ γιὰ ἄλλα παρόμοια<sup>16</sup>.

Ἡ μεταξική δικτατορία, λοιπόν, σέ ὅποιο τυπολογικὸ μοντέλο κι ἂν ἐνταχθεῖ, εἶναι σίγουρο ὅτι ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ προπαγανδιστικὸ παράδειγμα δύο χωρῶν: τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας (χωρὶς, ἐπαναλαμβάνουμε, αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἔκλινε ἰδιαίτερα πρὸς τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο γενικότερο πολιτικοἰδεολογικὸ σύστημα τῶν δύο χωρῶν).

### Κινηματογράφος, προπαγάνδα καὶ 4η Αὐγούστου

Ἐνα στοιχεῖο πού ἀσφαλῶς θέλησε νὰ ἀντιγράψει ἡ 4η Αὐγούστου ἀπὸ τὰ φασιστικά καθεστῶτα ἦταν ἡ

χὸς τῶν μέσων ἐπικοινωνίας κ.λπ. (στό: Antonio Costa Pinto, *Salazar's Dictatorship and European Fascism*, Νέα Ὑόρκη 1995, σελ. 164-165). Οἱ λόγοι πού ὤθησαν σέ αὐτὴ τὴν κίνηση πιθανόν εἶχαν νὰ κάνουν μέ τὴν ἐμφαση τὴν ὁποία ἀπέδιδαν τὰ φασιστικά κινήματα σέ ζητήματα πού σχετίζονταν μέ τὴν προπαγάνδα καὶ τὴν κινητοποίηση τῶν μαζῶν, ἀλλὰ καὶ μέ τὴν προσπάθεια ἐκτόνωσης τῆς δυναμικῆς τῶν ἰδεολογῶν τοῦ φασισμοῦ ἐντὸς τῶν καθεστῶτων αὐτῶν μέ τὴν ἀπόδοση συγκεκριμένων ρόλων στὸ πλαίσιο τῆς κυβερνητικῆς τῶν πολιτικῆς.

8. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (ΓΑΚ), Ἀρχεῖο Μεταξᾶ, φακ. 34, α.ε. 026.

9. Γιὰ τίς συναντήσεις αὐτές, βλ. ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 15/3 καὶ 22/3/1938.

10. Foreign Office (F.O.) 371, 24909-b (312-318). Γιὰ τίς προπαγανδιστικὲς ἀρμοδιότητες τοῦ Ὑφ. Ἐργασίας βλ. τὸ διδακτορικὸ τῆς σημ. 1.

11. F.O. 371, 24922 (51). Ἀφορᾶ τὴν κατάσταση τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου, Μάιος 1940.

12. Γιώργος Κόκκινος, *Ἡ φασίζουσα ἰδεολογία στὴν Ἑλλάδα: ἡ περίπτωση τοῦ περιοδικοῦ Νέον Κράτος (1937-1941)*, Παπαζήσης, Ἀθήνα, χ.χ., σελ. 66.

13. Δές γιὰ παράδειγμα Κ.Μ. Καραμάνος, *Τί θά κάμουμε*, ἐκδ. ΕΟΝ 1940, σελ. 28, ὅπου καὶ ἀναφορές στὸν Gentile καὶ τὸ Che Coseille Fascismo.

14. R. Rainero, «Τὸ πραξικόπημα τοῦ Μεταξᾶ καὶ ἡ ἀπὴχσή του στὴ φασιστικὴ Ἰταλία», στό Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος, *Ἑλλάδα 1936-1944...*, ὅ.π., σελ. 36-37.

15. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο ΕΟΝ, φακ. 13, α.ε. 051 (Μεταξᾶς πρὸς Περιφερειακὲς Διοικήσεις, 8/3/1939) & Κανονισμὸς Ἐσωτερικῆς Ὑπηρεσίας, ἐκδ. ΕΟΝ, 1939, σελ. 21. Δές ἐπίσης καὶ τὴν ὁμιλία τοῦ Κυβερνητικοῦ Ἐπιτρόπου Νεολαίας Κανελλόπουλου στὴ Β' Διάσκεψη τῆς ΕΟΝ, ὅπου θεωρεῖ πῶς ἡ δυσλειτουργία τοῦ Τμήματος λόγω τοῦ πολέμου δὲν εἶναι παρὰ μιὰ «ἐλαφρὰ ζημία», ἀφοῦ ἡ ΕΟΝ λόγω τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτήρα της, δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ἀντιγράψει τίς ξένες ὀργανώσεις (Πρακτικά-Β' Διάσκεψις Περιφερειακῶν Διοικητῶν καὶ Διοικητριῶν ΕΟΝ, ἐκδ. ΕΟΝ 1940, τ. Α', σελ. 272).

16. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο ΕΟΝ, φακ. 13, α.ε. 018 καὶ 019.

εύρύτερη χρήση της τεχνολογίας για προπαγανδιστικούς σκοπούς. Η ναζιστική Γερμανία και η φασιστική Ιταλία είχαν αναπτύξει μία ευρεία σχέση με την τεχνολογία, η οποία μάλιστα έγινε αργότερα αντικείμενο ευρείας θεωρητικής συζήτησης. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης πολλοί μελετητές θεώρησαν το φασισμό ως ένα κίνημα που συνδύαζε με έναν ιδιαίτερο τρόπο τον όρθολογισμό και την πρόοδο της επιστήμης από τη μία, και τον ιρασιοναλισμό βασισμένο σε μυθικά και ρομαντικά στοιχεία από την άλλη<sup>17</sup>.

Η σχέση αυτή είχε διαχυθεί σε πολλούς τομείς όπως ήταν οι έξοπλισμοί και η πολεμική βιομηχανία, τά δημοσία έργα και βέβαια η προπαγάνδα. Τά δύο κράτη εκμεταλλεύθηκαν τά τεχνολογικά επιτεύγματα κυρίως με δύο προπαγανδιστικά μέσα: τό ραδιόφωνο και τόν κινηματογράφο. Στην καθυστερημένη Ελλάδα της δεκαετίας του '30, ή Καθημερινή έγραφε στις 29 Ιανουαρίου του 1938 πώς υπάρχουν «τρεις απαραίτητα ανάγκαι» για τόν εκπολιτισμό της υπαίθρου: οι δρόμοι, τό ραδιόφωνο και ό κινηματογράφος.

Η έμφαση στόν προπαγανδιστικό ρόλο πού απέδιδε τό καθεστώς στόν κινηματογράφο αποτυπώνεται στις εργασίες του Α΄ Κινηματογραφικού Συνεδρίου πού διοργανώθηκε τό Μάη του '38 στήν Αθήνα. Ο εκπρόσωπος του κράτους ύπουργός Κ. Κοτζιάς «καθαρά και ξάστερα έδήλωσε ότι δέν θεωρεί πλέον τόν Κινηματογράφο ως τυχαίαν ιδιωτικήν έπιχείρηση, αλλά ως ένα λειτουργήμα [...]». Παρακάτω σημειώνεται πώς «[...] τό Κράτος [...] απέδωσε μεγάλην σημασίαν εις τόν Κινηματογράφο και εις τήν χρησιμοποίησίν του διά τούς εύγενείς του σκοπούς [...] [Π]ολύ σύντομα αντιλαμβάνομαι ότι θά συγκροτηθή ή μεγάλη ύπηρεσία πού θά εξασφαλίση με τά πλούσια σύνεργά της τήν ταχύτητα και τήν όμοιομορφίαν εις τήν αναδημοσίαν της χώρας»<sup>18</sup>.

Ο κινηματογράφος, ως μία μορφή τεχνολογικής καινοτομίας, συχνά έντυπωσίαζε τό κοινό της έποχής. Ειδικά για τά παιδιά πρέπει νά ήταν ένας έντυπωσιακός πόλος έλξης (τό σόκ του μικρού Τότο στήν ταινία «Σινεμά ό Παράδεισος» αποτυπώνει ιδανικά τό κλίμα πού θά μπορούσε νά δώνει ένα μικρό παιδί τών άρχων της δεκαετίας του '30 όταν στο χωριό του φτάνει ό κινηματογράφος). Πόσο μάλλον σε χώρες όπως ή Ελλάδα της έποχής, πού ήταν ελάχιστα άνεπτυγμένη. Σ' αυτήν τήν Ελλάδα, ακόμα και μία φωτογραφία ήταν κοσμογονία για ένα παιδί:

«Κάποιο περιστατικό πού τότε μου είχε κάνει μεγάλη έντύπωση ήταν ή βάπτιση κάποιου μωρού μέ νονό τήν ΕΟΝ [...] Μετά τήν τελετή όπως και κατά τή διάρκεια αυτής έβγαζε φωτογραφίες ό ένας και μοναδικός τότε φωτογράφος Γεώργιος Παλαιολόγος. Έξόδοις δέ της ΕΟΝ έμοίρασε από μία φωτογραφία στους παρευρισκομένους, μεταξύ αυτών ήμουν και εγώ, γεγονός για τό μικρό μου μυαλό σημαντικότερο – έχω ακόμα τή φωτογραφία»<sup>19</sup>.

Επιπλέον, ή προπαγανδιστική άξία του κινηματογράφου δέν περιορίζεται μόνο στα χρόνια του Μεσοπολέμου, έπειδή τότε ήταν μία καινοτομία. Η έπιρροή της εικόνας σε ένα παιδί, και ειδικά της κινούμενης, έχει γίνει αντικείμενο μελέτης σε διαχρονικό επίπεδο, πέρα από έποχές και καθεστώτα και έχει διαπιστωθεί τό βάθος της επιδραστικότητάς της<sup>20</sup>. Αυτό πού προσπάθησε νά καταδείξει χρόνια αργότερα ή επιστημονική έρευνα ήταν σε θέση νά τό καταλάβουν εμπειρικά και τά στελέχη της 4ης Αυγούστου πού επέμεναν στή χρησιμότητα τών κινηματογραφικών προβολών: «Διότι ό κινηματογράφος αποδίδων ζωηράς και πιστάς τάς εικόνας και σχεδόν ζωντανάς, επιδρά ζωηράς και έντόνως επί της ψυχής του νέου άνθρώπου»<sup>21</sup>.

17. Τό όλο ζήτημα συχνά συνδέεται με τό έρώτημα του κατά πόσον ή έμφαση πού έδινε ό φασισμός στήν τεχνολογία τόν έκανε ένα «μοντέρνο» κίνημα ή όχι. Η άλλη άποψη λέει ότι οι μυθικές και οι αντιδραστικές αναφορές του φασισμού τόν κάνουν ένα βασικά «αντιμοντέρνο» κίνημα. Η μέση λύση, ή οποία συνίσταται στο ότι ό φασισμός ήταν μία ενδιάμεση κατάσταση πού συνδύαζε με έναν περιεργο τρόπο και τό μοντέρνο και τό αντιμοντέρνο, απορρίπτεται από τόν Griffin. Αυτός πιστεύει πώς ό φασισμός, με τήν παλιγενετική και άνανεωτική ρητορεία του, ήταν ένα μοντέρνο κίνημα του οποίου οι αντινεωτερικές αναφορές στο μυθικό παρελθόν γίνονταν μόνο για νά τονίσουν τίς «ύγιεις έποχές» της εθνικής πορείας ως μία παραδειγματική κατάσταση και για νά ύπογραμμίσουν τίς «αιώνιες αλήθειες» του έθνους σε αντιδιαστολή με τή σύγχρονη παρακμή του (Griffin, *The Nature of Fascism*, ό.π., σελ. 47 και 49).

Για τή σχέση επιστήμης και 3ου Ράιχ, βλ. Monika Renneberg & Mark Walker (έπιμ.), *Science, Technology and National Socialism*, Cambridge 1994 (ειδικά τό άρθρο Monika Renneberg, Mark Walker, «Scientists, engineers and National Socialism»). Επίσης, Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: technology, culture and politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge 1990 (και ελληνική έκδοση, σε μετάφραση Παρασκευά Ματάλα, πού κυκλοφορεί από τίς Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης).

Ιδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει και ή ιταλική περίπτωση, λόγω της σχέσης του φουτουρισμού με τήν τεχνολογία, αφού ως γνωστόν τό φουτουριστικό κίνημα βρισκόταν σε άλληλεπίδραση με τόν φασισμό. Για τή σχέση φασισμού-φουτουρισμού βλ. Caroline Tisdall, Angelo Bozzola, *Futurism*, Λονδίνο 1985.

18. έφ. Η Καθημερινή, 30/5/1938.

19. Συνέντευξη: Γιώργος Άγγελής (Κύμη 26/4/2000).

20. Δές για παράδειγμα, W. W. Charters, «Motion Pictures and Youth», στο Bernard Berelson & Morris Janowitz, *Reader in Public Opinion and Communication* (6' έκδ.), Νέα Υόρκη 1966.

21. ΓΑΚ, Άρχείο ΕΟΝ, φάκ. 13, α.ε. 018, σελ. 28 «Εισηγητική Έκθεση του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ίδεολογικής διαφωτίσεως Περιφ. Άρρ. Πρωτεύουσής)».

## Κινηματογράφος καί ΕΟΝ

Οἱ κινηματογραφικοί ὀργανισμοὶ τοῦ καθεστῶτος ἦταν διασπασμένοι στὰ τρία: ἕνας στό Ὑφυπουργεῖο Τύπου, ἕνας στήν ΕΟΝ καί ἕνας στό Ὑπουργεῖο Παιδείας. Καί ἂν αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἕνας παράγοντας πού πιθανόν δημιουργοῦσε ἔλλειψη συντονισμοῦ καί ἀλληλεπικάλυψη ἀρμοδιοτήτων, ἡ ἐμπλοκή τῶν ἰδιωτικῶν ἐταιρειῶν παραγωγῆς θά ἔκανε τά πράγματα ἀκόμα πιο πολύπλοκα.

Ἐξαιτίας τῆς εὐρύτητας τοῦ ἐγχειρήματος, τῶν πεντηχρῶν οικονομικῶν μέσων καί τῆς «πολύπλοκης τεχνικῆς διακλάδωσης τῆς κινηματογραφικῆς βιομηχανίας» πού ἐκτείνεται σέ ἕνα μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων (μουσική, εἰκόνα, τεχνικά μέσα κ.λπ.), τό κράτος δέν θά μποροῦσε νά ἀναλάβει ἀπό τό μηδέν τό στήσιμο μᾶς κινηματογραφικῆς βιομηχανίας<sup>22</sup>. Ἡ παραγωγή «ἐθνικοῦ κινηματογράφου» πού μεταξὺ ἄλλων θά στόχευε στήν ἀνάπτυξη «τοῦ ἐθνικοῦ τῶν πολιτῶν» καί στήν «χαλύδωσιν τοῦ πατριωτικοῦ αἰσθήματος», δέν μποροῦσε νά ἀναληφθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου ἀπό τήν κρατική μηχανή. Γι' αὐτό καί τό καθεστῶς ἐπέλεξε νά ἐμπλέξει καί τίς ἰδιωτικές ἐταιρεῖες παραγωγῆς<sup>23</sup>.

Ὅλες οἱ προπαγανδιστικές ταινίες τῆς 4ης Αὐγούστου, συμπεριλαμβανομένων καί πολλῶν τῆς ΕΟΝ, γίνονταν ὑπό τήν ἐπίβλεψη ὑπουργείων (κυρίως τοῦ Ὑφυπουργεῖου Τύπου καί Τουρισμοῦ) ἀλλά μέ ἰδιωτικά μέσα καί μὴ κρατικό τεχνικό προσωπικό. Τήν παραγωγή ἀναλάμβαναν νά φέρουν εἰς πέρας ἰδιῶτες ὅπως ὁ Φίνος, ἡ «Νόβακ», ἡ Ντάγκ Φίλμ καί οἱ Ἄφοι Δραμαρόπουλοι<sup>24</sup>.

Καί ἡ ἴδια ἡ ΕΟΝ πάντως συνεργαζόταν κατά τόν ἴδιο τρόπο μέ ἰδιωτικούς φορεῖς γιά τή δημιουργία ταινιῶν:

«[...] λόγω τῶν μεγάλων ἐξόδων καί τοῦ ἀδυνατοῦ τῆς προμήθειας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, πρὸς τό παρόν τουλάχιστον, τοιούτων ἰδιοκτητῶν τεχνικῶν μέσων, ἡ προσφυγή εἰς τήν συνεργασίαν μετὰ τῶν ἤδη ὑπαρχόντων ἐν Ἀθήναις κινηματογραφικῶν ἐργαστηρίων μᾶς εἶναι ἐπιβεβλημένη»<sup>25</sup>.

Τά φίλμ πού ἐπέβλεπε ἡ ὀργάνωση καί τὰ ὅποια συνηθῶς τὰ ἀποκαλοῦσαν «ταινίες ἐσωτερικῆς παραγωγῆς ΕΟΝ» δέν ἦταν λίγα. Τά στοιχεῖα πού ἔδινε τό καθεστῶς μιλοῦσαν γιά 13 ταινίες τό 1939 καί 25 τό πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1940<sup>26</sup>. Δέν γνωρίζουμε ἂν αὐτός ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἀκριβής, πάντως ἔχουν διασωθεῖ ἀρκετές ταινίες μέ θέμα τή νεολαία ἢ τήν ΕΟΝ εἰδικά<sup>27</sup>. Ἀπό τόν Σεπτέμβριο τοῦ '40, ἡ Γενική Διεύθυνση Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν τῆς Ὄργανωσης διέθετε καί Γραφεῖο Ἐκμεταλλεύσεως Κινηματογραφικῶν Ταινιῶν<sup>28</sup>.



Οἱ προπαγανδιστικές ταινίες τοῦ καθεστῶτος, πού κυρίως ἦταν ὀλιγόλεπτες καί προβάλλονταν ὡς «ἐπί-

καιρα», δέν διεκδικοῦσαν δάφνες ποιότητας – εἰδικά τόν πρῶτο καιρό. Καί ἦταν φυσικό ἂν λάβουμε ὑπόψη τήν κινηματογραφική ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Γιά παράδειγμα ἡ Ἑλλάδα, ἂν καί ἡ πρώτη ὀμιλοῦσα ταινία παίχτηκε στήν Ἀθήνα τό 1929, δέν εἶχε καταφέρει ὡς τόν πόλεμο νά ἔχει οὐσιαστική παραγωγή ταινιῶν μέ ἦχο. Συνήθως τό πρόβλημα λυνόταν, στήν καλύτερη περίπτωση μέ γυρίσματα σέ στούντιο τοῦ ἐξωτερικοῦ, καί στή χειρότερη μέ πατέντες, ὅπως ἦταν αὐτή τῆς Ντάγκ Φίλμ πού ἐπένδυε τίς παραγωγές τῆς μέ δίσκου γραμμοφῶνου κατά τή διάρκεια τῶν προβολῶν<sup>29</sup>.

Ρίχνοντας μιά ματιά στίς πρῶτες προπαγανδιστικές ταινίες τοῦ καθεστῶτος, εὐκόλα διαπιστώνουμε τόν ἐρασιτεχνισμό πού τίς διέκρινε. Σέ μιά ἀπό αὐτές πού καταγράφει τήν περιοδεία τοῦ Μεταξά καί τοῦ Γεωργίου στήν Πελοπόννησο διακρίνουμε ἕναν ἄνθρωπο νά καταδιώκει μικρά παιδιά γιά νά τά βγάλει ἀπό τό πλάνο<sup>30</sup>. Σέ μιά ἄλλη πού δείχνει ἀθλητικές ἐκδηλώσεις στό Παναθηναϊκό Στάδιο, τά πλάνα εἶναι ἄσχημα καί ὁ φακὸς «ζουμάρει» σέ εἰκόνας πού κάθε ἄλλο παρά ἐντυπωσιάζουν: ἀθλητές ρίχνουν τόν πῆχυ, σχηματισμοὶ χωρὶς ὁμοιομορφία κινήσεων...<sup>31</sup> Σέ μιά τρίτη ταινία μέ θέμα τήν Πρωτομαγιά, παρουσιάζονται πολλοί νά χαμογελοῦν στό φακὸ δείχνοντας πόσο «στημένα» ἦταν τά πλάνα, ἐνῶ στήν ὀμιλία τοῦ Μεταξά ὁ δικτάτορας κατά διαστήματα δέν φαίνεται, ἀφοῦ τόν κρύβει τό μικρόφωνο<sup>32</sup>.

Ὅσο περνᾷ ὁ καιρὸς ὅμως, ἀπό τά μέσα τοῦ '38, ἡ βελτίωση ἀρχίζει καί γίνεται ὀρατή. Στά «ἐπίκαιρα» πού εἶχαν γυριστεῖ τό 1939 καί τό 1940 γιά τόν ἐορτασμό τῆς 25ης Μαρτίου καί περιελάμβαναν ἐκδηλώσεις τῆς ΕΟΝ, παρελάσεις κ.λπ., ὑπάρχουν καλοτραβηγμένα πλάνα πού θυμίζουν κάπως προπαγανδιστικά

22. ἐφ. *Παρασκήνια*, 28/5/1938, σελ. 3.

23. Στό ἴδιο.

24. Δές ἐνδεικτικά τίς πληροφορίες πού δίνει ἡ ἐφ. *Παρασκήνια* γιά τίς παραγωγές τέτοιων προπαγανδιστικῶν φίλμ στά φύλλα μέ ἡμερομηνία 4/6/1938, 18/6/1938, 23/7/1938, 6/8/1938.

25. «Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν εἰσηγήσεων τῶν ἐπιτελικῶν γραφείων», ἐκδ. ΕΟΝ 1939, σελ. 60.

26. «Πρακτικά: Β' Διάσκεψις...», ὁ.π., σελ. 96.

27. Μπορεῖ κάποιος νά τίς δεῖ στό Κινηματογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν (Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ). Οἱ ταινίες πού θά σχολιαστοῦν παρακάτω προέρχονται ἀπὸ ἐκεῖ.

28. ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 13/9/1940, σελ. 4.

29. Γιάννης Σολδάτος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου*, τ. Α', Ἀθήνα 1999 (ἡ' ἐκδ.), σελ. 38 καί Φωτεινὴ Κωνσταντοπούλου (ἐπιμ.), *Κινηματογραφικὸ Ἀρχεῖο*, Ἀθήνα 2000, σελ. 33.

30. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1937-V-1 (232).

31. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1937-V-1 (236).

32. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1937-V-1 (263).

33. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1913-B-1 (280), G-1937-B-1 (281) καί G-1936-B-2 (288).

φίλμ του εξωτερικού<sup>33</sup>. Τό αποκορύφωμα όμως είναι ένα οκτάλεπτο φίλμ του 1938 για την επέτειο της 4ης Αυγούστου<sup>34</sup>. Έντυπωσιακές εικόνες, κινούμενες λήψεις από προπορευόμενο αυτοκίνητο, πλάνα με μυώδη κορμιά και αποτύπωση που θυμίζει έντονα φασιστική κινηματογραφική αισθητική.

Η βελτίωση που εμφανίζεται από τα μέσα του 1938 μπορεί να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες. Μπορούμε να υποθέσουμε πώς η σταδιακά συσσωρευμένη εμπειρία των κινηματογραφιστών, που έως τότε δεν είχαν ειδικευθεί σε τέτοιου είδους ταινίες, ήταν ένας παράγοντας.

Η επένδυση των ταινιών με ήχο ήταν ένας άλλος. Μερικά από τα πρώτα επιτυχημένα πειράματα στην Ελλάδα σε αυτόν τον τομέα έγιναν σε προπαγανδιστικά φίλμ της 4ης Αυγούστου. Χωρίς να έχει την ποιότητα της αντίστοιχης ξένης σύγχρονης παραγωγής, ο Φίνος κατάφερε μιά αξιόλογη επιτυχία για τα ελληνικά δεδομένα με τό φίλμ της «Αθλητικής Έβδομάδος» του 1938:

«Αξιοσημείωτος υπήρξεν ή εκ των υστέρων γενομένη φωνητική και μουσική προσαρμογή κατά τό σύστημα “Ορθοφόν” υπό του κ. Φ. Φίνου. Ο κ. Φίνος, ο οποίος διά την κατασκευήν του φωνοληπτικού του μηχανήματος ειργάσθη επί εξαετίας, παρακολουθών συγχρόνως όλας τας συγχρόνους προόδους εις τό κεφάλαιον της ραδιοηλεκτρικής επιστήμης, κατώρθωσε νά κατασκευάση ένα φωνοληπτικόν μηχανήμα σχεδόν εφάμιλλον των καλύτερων ευρωπαϊκών και αμερικανικών εργοστασίων [...]»<sup>35</sup>.

Τήν ίδια χρονιά βγαίνει και τό «Η Ελλάς του 1938 όμιλεϊ», μιά φιλόδοξη παραγωγή που προβλήθηκε και στο εξωτερικό<sup>36</sup>.

Ο σημαντικότερος λόγος όμως, που συνέτεινε στη βελτίωση των εγχώριων προπαγανδιστικών φίλμ, πρέπει να ήταν ή επιρροή της γερμανικής παραγωγής πάνω στην τοπική «βιομηχανία» (αν μπορεί να ονομαστεί έτσι). Η επιρροή αυτή έδωσε και μιά συγκεκριμένη αισθητική στο ελληνικό προπαγανδιστικό φίλμ της εποχής που είναι φανερό στα ελληνικά επίκαιρα από ένα σημείο και μετά.

Η επίδραση της γερμανικής-ναζιστικής αισθητικής μπορεί να άνηνευθει σε δύο επίπεδα. Τό πρώτο αφορά την άπλή επαφή που πιθανότατα είχαν οι Έλληνες κινηματογραφιστές με τά γερμανικά προπαγανδιστικά φίλμ μέσω της προβολής αυτών στους άθηναικούς κινηματογράφους. Η αίθουσα που προβάλλονταν ήταν κυρίως ή «UFA» στην πλατεία Συντάγματος, ενώ κάποια από αυτά παιζόνταν και στο «Σινεμάκ» («Ρέξ») της οδού Πανεπιστημίου<sup>37</sup>.

Τό δεύτερο και πιο σημαντικό επίπεδο αφορά τίς προσωπικές και ως ένα βαθμό επίσημες επαφές που είχαν ελληνικές αντιπροσωπείες και μεμονωμένα άτομα με σκοπό την απόκτηση τεχνογνωσίας. Θά παρα-

θέσουμε σε αυτό τό σημείο τρία αποσπάσματα από έντυπο της εποχής:

«Ο κ. Δαμασκηνός ως εκπρόσωπος της “Ελληνικής Κινηματογραφικής Ένώσεως” αναχωρεί τήν 20ήν Ιουνίου διά Βερολίνον όπως παραλάβη ένα πλήρες κινηματογραφικό συνεργείον τό όποιον θά χρησιμοποιήση διά την πραγματοποίησην τριών ταινιών τουριστικού και προπαγανδιστικού περιεχομένου. Καί τά τρία σχετικά σενάρια υποβλήθέντα εις τό ύφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού ένεκρίθησαν»<sup>38</sup>.

«Ο Διευθυντής της Έλληνικής Κινηματογραφικής Ένώσεως κ. Δαμασκηνός, αναχωρεί προσεχώς διά Βερολίνον διά νά εκλέξη τας καλύτερας ταινίας της Ούφα τήν όποιαν αντιπροσωπεύει»<sup>39</sup>.

«Πληροφορούμεθα, εκ θετικής πηγής, ότι τό κινηματογραφικόν τμήμα του Υπουργείου Προπαγάνδας της Γερμανίας πρόκειται εν συνεργασία μετά της Διοικήσεως της Έθνικής Νεολαίας νά πραγματοποιήση μίαν προπαγανδιστικήν ταινίαν μεγάλου μήκους. Προς τότο θ' αφιχθή προσεχώς όλόκληρον κινηματογραφικόν συνεργείον, μετά μηχανημάτων φωνοληψίας διά την πραγματοποίησιν της εν λόγω ταινίας»<sup>40</sup>.

Στό πρώτο απόσπασμα φαίνεται καθαρά πώς κάποια φίλμ του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού έγιναν με τή συνεργασία γερμανών κινηματογραφιστών. Τό δεύτερο δείχνει τή σύνδεση ενός σημαντικού παράγοντα από τόν χώρο του ελληνικού κινηματογράφου με τήν UFA. Άς σημειωθεί έδώ πώς ή UFA, μιά κινηματογραφική εταιρεία με σπουδαία και μακρόχρονη ιστορία, είχε μετατραπεί μετά τό 1933 στη μεγαλύτερη παραγωγό προπαγανδιστικών «επίκαιρων» στη Γερμανία<sup>41</sup>. Τό τρίτο απόσπασμα, πιο χαρακτηριστικό από τά προηγούμενα δύο, σίγουρα έχει κάποια δόση αλήθειας αν συνυπολογίσουμε και τή λογοκρισία του καθεστώτος. Πάντως, ακόμα και αν ή συνεργασία της Ε-ΟΝ με τούς γερμανούς κινηματογραφιστές δεν πραγματοποιήθηκε τελικά, τό κείμενο αυτό σε συνδυασμό με τά άλλα δύο καταδεικνύει με σαφήνεια προς ποιά

34. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1936-B-2 (273).

35. έφ. *Παρασκήνια* 18/6/1938.

36. Σολδάτος, ό.π., σελ. 48 [τό επόμενο έτος ο Φίνος θά κάνει και τήν πρώτη του ταινία με συγχρονισμό εικόνας και ήχου, «Τό τραγούδι του χωρισμού» (1939)].

37. Φώτος Λαμπρινός, *Ίσχύς μου ή αγάπη του φακού: τά κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895-1940)*, Αθήνα 2005, σελ. 372.

38. έφ. *Παρασκήνια* 4/6/1938.

39. έφ. *Παρασκήνια* 2/7/1938.

40. έφ. *Παρασκήνια* 6/8/1938.

41. Hilmar Hoffman, *The Triumph of Propaganda: Film and National Socialism 1933-1945*, Oxford 1996. Conan Fischer, *The Rise of the Nazis*, Manchester 1995, σελ. 196.

«κινηματογραφική σχολή» ήταν προσανατολισμένη ή ἐγγύωρα παραγωγή «ἐπικαιρών» καί προπαγανδιστικών φίλμ.

Ἄλλωστε, ἡ ἰταλική κινηματογραφική προπαγανδιστική πολιτική ἦταν ἀρκετά ἀδύναμη ὡς τὸ 1936 καί ἡ παραγωγή τῆς Ἰταλίας φαινόταν περισσότερο στραμμένη πρὸς ψυχαγωγικά δημιουργήματα, προϊόντα κυρίως τῆς Cinecittà, τῆς ἰταλικῆς ἀπάντησης στοῦ Χόλλυγουντ<sup>42</sup>. Ἀναπόφευχτα λοιπόν, ἡ ἕτερη χώρα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦσε συνήθως ἔμπνευση ἢ 4η Αὐγούστου (Γερμανία) εἶχε πῶ ἐπίδραστική καί κυρίαρχη παρουσία στὴν παραγωγή τῶν φίλμ προπαγάνδας. Τὸ ναζιστικὸ κράτος εἶχε ἤδη παραγάγει ὡς ἐκείνη τὴ στιγμή κλασικά προπαγανδιστικά ἀριστουργήματα μὲ τὴ Ρίφενσταλ καί ἄλλους καλλιτέχνες πού εἶχαν ἀποσπάσει τὸν παγκόσμιο θαυμασμό. Ὁ Κοτζίας, θαυμαστής τῆς φαίνεται κι αὐτός, ζήτησε καί πήρε τὴν ταινία τῆς σκηνοθέτιδας γιὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες ἢ ὁποῖα «ἀφίχθη ἀεροπορικῶς κατόπιν παρακλήσεως [...] πρὸς τὸν ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴ τῆς Γερμανίας [...] ἐπ' εὐκαιρία τῆς Ἀθλητικῆς Ἑβδομάδος [...]»<sup>43</sup>.



Ἐκτός τῆς παραγωγῆς ὁμως ὑπῆρχε καί τὸ θέμα τῆς διάθεσης. Ἡ παρακολούθηση ταινιῶν ἀπὸ τὴ νεολαία τῆς ἐποχῆς προσέκρουε σὲ ἐμπόδια ὅπως ἦταν ἡ νοοτροπία ἐκείνων πού ἤθελαν τὸ σινεμά νὰ εἶναι «διαφθορέας τῆς νεολαίας», ἡ ἀνυπαρξία κινηματογράφων σὲ πολλά μέρη τῆς χώρας (ἦταν περίπου 70 καί βρίσκονταν κυρίως στὰ ἀστικά κέντρα)<sup>44</sup> καί βέβαια ἡ φτώχεια. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ καθεστῶς τὴν κατάσταση ἔλαβε τὰ παρακάτω μέτρα:

– Ἐπέτρεπε τὴ δωρεάν εἴσοδο φαλαγγιτῶν στοὺς κινηματογράφους κάτω ἀπὸ προϋποθέσεις (φαλαγγόσημο, ὄριο στοῦ ποσοστὸ εἰσόδου 3%, ὁμαδική εἴσοδος σὲ ἐπετεῖους - γιορτές κ.λπ.)<sup>45</sup>

– Προμηθευόταν ἰδιόκτητες μηχανές προβολῆς γιὰ τοὺς σχηματισμοὺς τῆς καί ἔκανε ὁμαδικές προβολές στὰ στρατόπεδα τῆς Ὀργάνωσης. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἔχει ἡ Ὀργάνωση (ἢ τουλάχιστον ἔτσι νὰ ὑποστηρίζεται) περισσότερες ἀπὸ 100 μηχανές προβολῆς τὸ 1940, καί νὰ ἔχει κάνει ἐν συνόλῳ 462 προβολές τὸ 1939 καί 767 τὸ πρῶτο τρίμηνο τοῦ '40<sup>46</sup>.

– Ἐδινε συγκεκριμένες ὁδηγίες γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ταινιῶν πού θὰ μπορούσε νὰ δεῖ ἡ νεολαία ὥστε αὐτὸ νὰ εἶναι σύμφωνο μὲ τὸ κοινὸ αἶσθημα καί τὶς παραδόσεις. Σύμφωνα μὲ κάποιες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὁδηγίες, οἱ ταινίες μεταξὺ ἄλλων θὰ ἔπρεπε νὰ προβάλουν «πόλεις, τοπεῖα [...] γεωργικὰς ἐργασίας, ἐγκαταστάσεις καί βιομηχανικὰς ἐπιχειρήσεις» καί νὰ προάγουν ἀρετὲς ὅπως αὐτὲς «τοῦ πνεύματος αὐτοθυσίας, τῶν ἡρωϊκῶν πράξεων [...], αἱ ἐμπνεύουσι τὴν ἐνεργητικότητα [...], τὸ θάρρος κ.λπ.»<sup>47</sup>.

Πραγματικά, ἀπὸ τοὺς τίτλους ταινιῶν τῆς ΕΟΝ διαπιστώνεται πῶς, ἐκτός τῶν ταινιῶν πού περιγρά-

φουν ἀποκλειστικά τὴ ζωὴ τῆς Ὀργάνωσης<sup>48</sup>, οἱ ὑπόλοιπες δὲν εἶναι καθόλου μακριὰ ἀπὸ τὶς ἐπιταγὲς πού ἔθεταν αὐτὲς οἱ κινηματογραφικὲς διατάξεις: «Ἡ Κέρκυρά μας» (1940), «Δενδροφύτευσις ἀπὸ τὴν ΕΟΝ (1939)», «Ἡ 15η Διεθνὴς Ἐκθεσις Θεσσαλονίκης» (1940), «Ἡ 25η Μαρτίου» (1939 καί 1940), «Οἱ Πανελλήνιοι Ἀθλητικοὶ Ἀγῶνες» (1938)<sup>49</sup>.

## Κινηματογράφος καί σχολεῖο<sup>50</sup>

Ἡ σχέση πού εἶχε ἀναπτύξει ἡ 4η Αὐγούστου μὲ τὴν τεχνολογία ὡς μέσο ψυχαγωγίας καί κυρίως προπαγάνδας δὲν περιορίσθηκε στὴν ΕΟΝ. Ἐκτός τῶν παραδοσιακῶν μέσων διδασκαλίας (βιβλία), τὰ σχολεῖα εἶχαν εἰσαγάγει, τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, καί τὸν «μορφωτικὸν κινηματογράφον». Αὐτὸς εἶχε θεσπιστεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1935 μὲ Νομοθετικὸν Διάταγμα· δὲν εἶχαν γίνεῖ ὁμως καί πολλὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες κυβερνήσεις ἀφοῦ γρήγορα ἦρθε ἡ δικτατορία. Τὸ καθεστῶς, ἔχοντας ἔτοιμο τὸ νομοθετικὸ πλαίσιο, ἔπρεπε νὰ προμηθευτεῖ ταινίες καί μηχανήματα. Ἔως τὸ 1939 τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας εἶχε ἀγοράσει

42. Philip Morgan, *Italian Fascism 1919-1945*, Λονδίνο 1995, σελ. 115-116· Stanley Payne, *Ἡ ἱστορία τοῦ φασισμού 1914-1945*, Ἀθήνα 2000, σελ. 316, 335· Παῦλος Κόρπης, *Μέσα Ἐπικοινωνίας καί Ἐργαλεῖα Προπαγάνδας στὴν Ἰταλία τοῦ Μουσολίνι (1922-1943)*, Ἡράκλειο 2004, σελ. 68-74.

43. ἐφ. *Παρασκήνια* 11/6/1938.

44. Γιὰ χαρακτηριστικὰ κείμενα ἐποχῆς σχετικὰ μὲ τὴν «κακὴ ἐπίδραση» τοῦ κινηματογράφου στοὺς νέους δὲς Σολδάτος, ὅ.π., σελ. 30. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν κινηματογράφων: *στό ἴδιο*, σελ. 32.

45. Α.Ν. 1510/1938 καί 2284/1940. Ἐπίσης: ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 3/8/1938.

46. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο ΕΟΝ, Φακ. 13, α.ε 018. «Πρακτικά: Β' Διάσκεψις...», ὅ.π., σελ. 92, 96. Ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 7/11/1939, 2/8/1940 καί 7/9/1940. Τὰ μέτρα αὐτὰ (παροχές στὴν τιμὴ εἰσιτηρίων, ὁμαδικές προβολές...) θυμίζουν ἀντίστοιχες ναζιστικὲς μεθόδους προβολῶν γιὰ τὴ νεολαία καί τὸν θεσμὸ τῆς «Ἔρας Προβολῶν γιὰ τὴ Νεολαία» (*Jugendfilmstunden*). Δὲς Hoffmann, ὅ.π., σελ. 101-104.

47. Βασιλικὴ Χωροφυλακή, *Ἐπίσημον Δελτίον Δημοσίας Ἀσφαλείας καί Ἀστυνομίας*, 1937, σελ. 15.

48. Π.χ. «Τὸ Στρατόπεδο Ι. Μεταξῆς» (1938), «Τὸ σινεμά τῆς ΕΟΝ» (1940).

49. Οἱ συγκεκριμένοι τίτλοι εἶναι ἀπὸ: περ. *Νεολαία* 15/6/1940, σελ. 1180 καί 16/10/1940, σελ. 92· «Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν εἰσηγήσεων τῶν ἐπιτελικῶν...», ὅ.π., σελ. 60· Κινηματογραφικὸ Ἀρχεῖο ΥΠ-ΕΞ.

50. Ἐδῶ υἱοθετεῖται μιὰ εὐρεία ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς προπαγάνδας. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, οἱ εκπαιδευτικοὶ μηχανισμοὶ (ιδίως αὐτοὶ τῶν αὐταρχικῶν καί τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων) θεωροῦνται καί αὐτοὶ ὡς μέσα καί φορεῖς προπαγάνδας.

100 μηχανές προβολής και 20 γεννήτριες. Για τις ταινίες το Υπουργείο επέλεγε τη λύση τής απόκτησής τους μέσω διαγωνισμών προς τούς ενδιαφερόμενους οργανισμούς που μπορούσαν να τις προμηθεύσουν. Μερικές από αυτές σίγουρα είχαν καθαρά προπαγανδιστικό περιεχόμενο, αφού τόν Νοέμβριο του 1938 ο «μορφωτικός κινηματογράφος» προμηθεύτηκε ταινίες όπως τήν έορταστική τής 25ης Μαρτίου και τήν ελετειακή τής 4ης Αυγούστου<sup>51</sup>.

Από τά μέσα του 1940, τó Υπουργείο θέλησε να κάνει ένα βήμα παραπάνω ιδρύοντας εργαστήριο λήψης κινηματογραφικών ταινιών και δημιουργώντας Επιτροπές για τή συγγραφή τους<sup>52</sup>.

Ο Μεταξάς έκανε χρήση του κινηματογράφου και στα σχολεία που λειτουργούσαν σέ μειονοτικές περιοχές – και αυτό παρόλο που ή βία είχε κυρίαρχο ρόλο στή μειονοτική πολιτική τής 4ης Αυγούστου σέ σχέση μέ οποιαδήποτε μορφή προπαγάνδας. Τó καθεστώς, όπως μάλλον και οι προηγούμενες κυβερνήσεις, έβλεπε στόν εξελληνισμό τής νεολαίας ένα έχέγγυο πώς οι επόμενες γενιές Σλαβομακεδόνων θά άφομοιωθούν. Γι' αυτό θεωρούσε τó σχολείο ως τόν βασικότερο παράγοντα ένσωμάτωσης τών μειονοτικών πληθυσμών και έδινε βάρος στήν άφομοιωτική του δύναμη (είτε διά τής βίας, είτε διά τής εκπαίδευσης και προπαγάνδας). Σέ πολλές περιπτώσεις λαμβάνονταν μέτρα όπως ήταν ή προμήθεια ραδιοφώνων και μηχανών προβολής που πήγαιναν ειδικά στα σχολεία τών άκριτικών περιοχών τής Μακεδονίας και Θράκης<sup>53</sup>.



Στό σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι τó σχολείο και ή ΕΟΝ είχαν μιά ιδιαίτερη σχέση, ή οποία επηρέασε και τήν κινηματογραφική προπαγάνδα.

Η βασική θέση του καθεστώτος ήταν ότι οι δύο θεσμοί ήταν «άλληλοσυμπληρωματικοί». Η θεωρία τής «άλληλοσυμπλήρωσης» έδραζόταν σέ δύο έπιχειρήματα. Τό πρώτο έλεγε ότι έφόσον μόνο 1 στους 10 νέους προχωρούσε μετά τó Δημοτικό, κάποιος φορέας θά έπρεπε να αναλάβει να συνεχίσει τήν έπιμόρφωση του παιδιού μετά τή διακοπή τής φοίτησής του στήν εκπαίδευση. Τό έργο αυτό θά αναλάμβανε ή ΕΟΝ που θά συμπλήρωνε έτσι τó σχολείο<sup>54</sup>. Τό δεύτερο έπιχείρημα μιλούσε για τόν διαφορετικό ρόλο τών δύο θεσμών στήν έπιμορφωτική διαδικασία. Για τó καθεστώς, τó σχολείο προσέφερε στόν μαθητή γνώσεις μέ έναν συσσωρευτικό τρόπο. Δέν επενέβαινε όμως ιδιαίτερα στό χαρακτήρα του, στήν ιδεολογική του συγκρότηση, στή σωματική του άγωγή και στήν ψυχική του διάπλαση. Τό κενό αυτό θά συμπλήρωνε πάλι ή ΕΟΝ: «Τό σχολείο μορφώνει μέ γνώσεις κατά ύψος, ή ΕΟΝ μορφώνει ψυχικό κόσμο και χαρακτήρα κατά μήκος, ύψος και βάθος. Τό σχολείο φτιάχνει ανθρώπους γραμματισμένους, ή ΕΟΝ δίνει ανθρώπους ικανούς για τή ζωή, για τήν πράξη, για τó σύνολο, για τó Έθνος [...]»<sup>55</sup>.

Μία στοιχειώδης έρευνα για τó ζήτημα όμως θά άποκάλυπτε ότι περισσότερο υπήρχε «άλληλοσύγκρουση» παρά «άλληλοσυμπλήρωση». Στή σύγκρουση αυτή μεταξύ τών δύο, τó σχολείο δγήκε μάλλον χαμένο. Η βασική αίτία ήταν ότι ή ΕΟΝ είχε τή στήριξη τής πολιτικής έξουσίας και ειδικά του προέδρου τής κυβέρνησης που θεωρούσε τήν Όργάνωση δημούργημα του και προσωπικό στοίχημα που έπρεπε να κερδίσει. Η ΕΟΝ έπρεπε να πετύχει και άν τó έμπόδιο κάποιες φορές ήταν τó σχολείο, τότε τó σχολείο έπρεπε να υποχωρήσει.

Για να βρει ή ΕΟΝ χρόνο για τή δραστηριότητά της, έπρεπε να άφαιρέσει τις ώρες του σχολείου από τó πρόγραμμα τής Τετάρτης. Οι χαμένες σχολικές ώρες μοιράστηκαν στίς υπόλοιπες ημέρες διδασκαλίας<sup>56</sup>, δημιουργώντας ένα υπεροφορτωμένο πρόγραμμα.

Τό σχολείο έπρεπε να έπιβαρυνθεί μέ ένα σωρό άρμοδιότητες που δέν είχαν σχέση μέ τή λειτουργία του, και μάλιστα τή δυσκόλευαν. Οι έγκυκλιοι άρχισαν να φτάνουν μέ καταγιτιστικούς ρυθμούς. Έγκυκλιοι που διέταζαν τις εκπαιδευτικές άρχές να διαδώσουν τó περιοδικό *Νεολαία* στους μαθητές, να διαθέσουν τούς σχολικούς χώρους υπέρ τής ΕΟΝ ή να ένισχύσουν τó έργο τής ΕΟΝ μέ όποιονδήποτε άλλο τρόπο<sup>57</sup>. Στό τέλος μπήκε και ένα μάθημα τής ΕΟΝ μέσα στό σχολικό πρόγραμμα: ή «Έθνική και Ηθική Άγωγή». Η σχετική διαταγή του Υπουργείου Παιδείας κάνει σαφές τó πλαίσιο διδασκαλίας του μαθήματος στήν εκπαίδευση: τó πρόγραμμα και τó περιεχόμενο τής «Άγωγής» καταρτιζόταν από τή διοίκηση τής ΕΟΝ άποκλειστικά, ενώ τó μάθημα θά προσέθετε στό σχολικό πρόγραμμα τέσσερις έπιπλέον ώρες μηνιαίως<sup>58</sup>.

Η κατάσταση που περιγράφτηκε είχε άποτυπωθεί και στήν περίπτωση του κινηματογράφου. Ός νεοσύστατος οργανισμός, ή ΕΟΝ δέν διέθετε έξοπλισμό και έμπειρία. Η εύκολη λύση για τó καθεστώς ήταν να

51. έφ. *Η Καθημερινή* 14/11/1938.

52. Πληροφορίες για τόν σχολικό κινηματογράφο στόν Α.Ν. 2338/1940. Επίσης έφ. *Η Καθημερινή* 7/10/1938, 7/11/1938, 30/7/1939, 14/8/1940, 7/10/1940.

53. «Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά», Έκδοσις 4ης Αυγούστου άρ. 35, Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού (Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως), 1940, τ. Γ', σελ. 203.

54. Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Β', Άθήνα 1969, σελ. 167 και 268.

55. περ. *Νεολαία* 1/1/1939, σελ. 400.

56. «Περί τής ύλης εκπαίδευσεως-άπασχολήσεως», έκδ. ΕΟΝ 1939, σελ. 52 (Άπό έγκύκλιο του Υπ. Παιδείας).

57. Για μερικές τέτοιες έγκυκλίους, στό ίδιο, σελ. 45-46. Περ. *Νεολαία*, 18/11/1939, σελ. 218. Επίσης, στό Παύλος Πετριδης (έπιμ.), «ΕΟΝ, ή Φασιστική Νεολαία Μεταξά», Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 227.

58. ΓΑΚ, Άρχείο ΕΟΝ, φάκ. 27, α.ε. 012.



άντλει ύποδομή από τό σχολείο. Ἡ τακτική αὐτή εἶχε γίνει θεσμός καί ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο:

«Ἐπί τοῦ παρόντος καί μέχρις ἀποκτίσεως ἰδικῶν των μηχανημάτων, δύνανται οἱ διάφοροι σχηματισμοί τῆς ΕΟΝ νά ψυχαγωγούν καί νά διδάσκουν τούς Φαλαγγίτας καί Σκαπανεῖς ἀπό ἀπόψεως κινηματογράφου, ἐάν χρησιμοποιήσουν τά μηχανήματα καί τὰς ταινίας κινηματογράφου τῶν σχολείων τῶν πόλεων των [...] Ἡ προβολή τῶν ταινιῶν πρέπει νά γίνεται εἰς τὰς αἰθούσας τῶν Σχολείων ἢ εἰς ἰδιωτικές κινηματογραφικές αἰθούσας [...]»<sup>59</sup>.

Μέ ἐνδιαφέρον, λοιπόν, διαβάζουμε τήν πληροφορία ὅτι γιά τήν κινηματογραφική προπαγάνδα τῆς ΕΟΝ χρησιμοποιήθηκαν 75 κινηματογραφικά μηχανήματα καί 300 ταινίες τοῦ σχολικοῦ κινηματογράφου καί μόλις 5 μηχανήματα καί 16 ταινίες τῆς ἴδιας τῆς Ὄργανωσης!<sup>60</sup>



Ἡ ξαφνική καί τεραστίων διαστάσεων ἐπιτυχία τοῦ ἰταλικοῦ φασισμοῦ καί τοῦ γερμανικοῦ ναζισμοῦ ὤθησε τίς κοντινές ἰδεολογικά (καί ὄχι μόνο) χῶρες νά ἀντιγράψουν τό παράδειμά τους. Τίς περισσότερες φορές ἡ ἀντιγραφή κατέληγε σέ φιάσκο. Πολλές κυβερνήσεις δέν ἤλεγχαν ἰδιαίτερα ἐάν καί κατά πόσο οἱ τακτικές τῶν δύο χωρῶν τοῦ Ἄξονα ταίριαζαν στίς συνθήκες τῶν δικῶν τους κοινωνιῶν.

Ακριβῶς αὐτή ἦταν καί ἡ περίπτωση τῆς 4ης Αὐγούστου. Ἡ τεχνητή εἰσαγωγή στήν ἐλληνική πραγματικότητα μεθόδων καί μέσων πού ἔρχονταν ἀπό τό ἐξωτερικό ἀποδείχθηκε ἀρκετές φορές λανθασμένη. Ἡ εὐρεία χρήση τεχνολογικῶν μέσων, πού συνηθίζονταν σέ αὐτές τίς χῶρες –εἰδικά στή Γερμανία–, δέν μπορούσε νά ἐφαρμοσθεῖ στήν Ἑλλάδα. Ἡ τουλάχιστον δέν μπορούσε νά ἐφαρμοσθεῖ χωρὶς μιά προεργασία χρόνων. Ἡ δικτατορία προσπάθησε ὄχι μόνο νά χρησιμοποιήσει τήν τεχνολογία ὡς μέσο προπαγάνδας (πράγμα σχετικά λογικό), ἀλλά, ὅπως οἱ φασιστικές χῶρες, νά βασίσει μεγάλο μέρος τῆς προπαγανδιστικῆς τῆς προσπάθειας σέ αὐτήν.

Ἡ Ἑλλάδα ἦταν μία χώρα πού, ὅπως εἶδαμε, εἶχε λίγες κινηματογραφικές αἰθούσες οἱ ὁποῖες βρισκόνταν κυρίως στά μεγάλα ἀστικά κέντρα. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ἀπό τίς 71 αἰθούσες οἱ 19 βρισκόνταν στήν Ἀθήνα καί τόν Πειραιᾶ, οἱ 7 στή Θεσσαλονίκη καί οἱ ὑπόλοιπες σέ μεγάλες πόλεις τῆς χώρας ὅπως τό Ἡράκλειο καί ὁ Βόλος. Μετρημένες στά δάχτυλα τοῦ ἐνός χεριοῦ ἦταν οἱ αἰθούσες πού βρισκόνταν σέ μικρότερες πόλεις, ὅπως οἱ Γαργαλιάνοι καί ὁ Τύρναβος<sup>61</sup>. Ὅμως, μέ βάση τήν ἀπογραφή τοῦ 1940, ὁ ἀστικός πληθυσμός τῆς Ἑλλάδας ἀντιστοιχοῦσε μόνο στό 32% τοῦ συνόλου, μέ τόν ἀγροτικό πληθυσμό νά φτάνει στό 52,6% καί τόν ἡμιαστικό νά ἀγγίζει τό 15,4%<sup>62</sup>. Αὐτό σήμαινε ὅτι ἡ κινηματογραφική προπαγανδιστική

παρὰγωγή τοῦ καθεστῶτος δέν θά ἀφοροῦσε στό μεγαλύτερο μέρος τῶν κατοίκων τῆς χώρας.

Ἡ συνειδητοποίηση, ἴσως, αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ὤθησε τό καθεστῶς νά λάβει πρὸς τό τέλος κάποια ἀποσπασματικά μέτρα γιά νά βελτιώσει τά πράγματα. Διαβάζουμε γιά παράδειγμα, στήν *Καθημερινή* τῆς 25ης Ἰανουαρίου 1940, ὅτι ἡ κυβέρνηση ἔβαλε ἀγρότες καί μέλη τῆς ΕΟΝ ἀπό ἀγροτικές περιοχές τῆς Θεσσαλίας, πάνω σέ συρμούς τοῦ ΟΣΕ (τότε ΣΕΚ) γιά νά τούς μεταφέρει στό Βόλο ὅπου θά παρακολουθοῦσαν σέ αἰθούσες τῆς πόλης τίς ταινίες τοῦ Ὑφυπουργείου Τύπου καί Τουρισμοῦ.

Ἡ χαμηλή κινηματογραφική ὑπόδομή τῆς χώρας ἦταν γενικότερα ἓνα πρόβλημα γιά μία κυβέρνηση πού εἶχε ξοδέψει κόπο καί χρήμα γιά νά στηρίξει τόν προπαγανδιστικό κινηματογράφο. Εἶναι σχεδόν γελοῖο νά διαβάσει κανεὶς σέ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς ὅτι τό Τμήμα Μορφωτικοῦ Κινηματογράφου προμηθεύεται ἑκατοντάδες ταινίες τῆ στιγμῆ πού λίγες γραμμές παραπάνω γράφεται ὅτι σχεδιάζεται ἡ ἀγορά γεννητριῶν γιά τά σχολεῖα σέ περιοχές οἱ ὁποῖες δέν ἔχουν ἠλεκτρικό ρεῦμα<sup>63</sup>. Οἱ περισσότερες περιοχές τῆς Ἑλλάδας ἄλλωστε δέν εἶχαν ἠλεκτρικό ρεῦμα. Τό καθεστῶς μάλον διαζόταν νά ὑλοποιήσει προγράμματα πού δέν εἶχαν ἀμεση ἐφαρμογή στήν πραγματικότητα τῆς καθυστερημένης Ἑλλάδας.

Ἡ οικονομική καθυστέρηση, ὅμως, δέν ἐντοπιζόταν μόνο στήν περιφέρεια. Διαβάζουμε, γιά παράδειγμα, σέ σχετική ἐκθεση τῆς ΕΟΝ ὅτι οἱ προβολές γιά τήν Ὄργανωση ἦταν οὐσιαστικά ἀχρηστες γιά μεγάλο ποσοστό τῶν μελῶν, ἀφοῦ τά περισσότερα παιδιά πού ἔμεναν σέ συνοικίες περιοχῆς πρωτευούσης (Νέα Λιόσια, Νέα Ἐρυθραία κ.λπ.) δέν εἶχαν χρήματα γιά τά μεταφορικά ναῦλα ὥστε νά μποροῦν νά κατέβουν στοὺς κινηματογράφους ὅπου παίζονταν τά ἔργα<sup>64</sup>.

Ὅπως φαίνεται, ἡ διάχυση τῆς τεχνολογίας στή μεσοπολεμική Ἑλλάδα, καί μάλιστα σέ ἓναν τομέα ὅπως ἡ προπαγάνδα πού λίγο εἶχε δοκιμαστεῖ στή χώρα, συνάντησε δυσκολίες στήν πραγματοποίησή της. Ἐξάλλου, λίγο ἀργότερα ἦρθε ὁ πόλεμος καί τό σύγχρονο προπαγανδιστικό ὄνειρο τοῦ Μεταξᾶ ἔμεινε στά χαρτιά.

59. «Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν εἰσηγήσεων τῶν ἐπιτελικῶν γραφείων...», ἐκδ. ΕΟΝ 1939, σελ. 103.

60. περ. *Φαλαγγίτικη Ἐπιθεώρησης*, τ. 2, Ἰούλιος-Αὐγούστος-Σεπτέμβριος 1940, σελ. 52.

61. Σολδάτος, ὁ.π., σελ. 32.

62. Ἐθνική Στατιστική Ὑπηρεσία Ἑλλάδος [ΕΣΥΕ (ΓΣΥΕ)], «Στατιστική Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος», 1955, σελ. 15 (στοιχεῖα ἀπογραφῆς 1940).

63. ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 7/10/1940.

64. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο ΕΟΝ, Φακ. 6, α.ε. 322-370 (δές τά «Βιβλία Κινηματογράφου» πού περιλαμβάνονται στό *Φάκελο*).

# ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ ΠΑΝΩ ΣΤΑ ΜΠΛΟΥΖ ΚΑΙ ΤΗ ΤΖΑΖ

του Βασίλη Ντάλλη

**Τ**ά μπλούζ και η τζάζ, είτε ως απλά μουσικά και εν γένει εκφραστικά και σχετικώς πρόσφατα ρεύματα, είτε ως πιο σύνθετα φαινόμενα, δρώμενα, κώδικες, ή ακόμα και πίνακες με ταλαντούμενα και αλληλοσχετιζόμενα στοιχεία και σημεία, αναπαριστούν και υποδεικνύουν έντυπωσιακά και με καλή προσέγγιση, έναν ιδιαίτερο και ιδιότυπο ψυχισμό, ιστορία, πολυπολιτισμική κατάθεση, ουσία και φυσικά άκρως ενδιαφέρουσες προεκτάσεις και αλήθειες μίας εν δυνάμει πραγματικότητας και διαδικασίας...

Η δύναμη και οι αξίες αυτών των αληθειών συνθέτουν και περιγράφουν πράγματι ένα τέτοιο ιδιάζον, γοητευτικό και σχετικά «μοντέρνο» μουσικό (και όχι μόνο) γεγονός. Μιά πράξη, μία έκφραση που ολοκληρώνεται και σηματοδοτείται σε ότι όριζουμε ως γλώσσα και ύφος, χρώμα και ψυχισμό, πάθος, άκραία εκστατικότητα και παροξυσμός πολλές φορές, ιδιαίτεροι ρυθμοί και χοροί, οργανοχρησία και τραγούδι. Ένα κράμα αφρικανικής κληρονομιάς με ευρωπαϊκά ρυθμικά, μελωδικά και μοντέρνα-σύγχρονα αρμονικά στοιχεία, αλλά σίγουρα και με ένα νέο τρόπο και ύφος ερμηνείας και απόδοσης, που καμιά φορά ταυτίζεται και με τον τρόπο ζωής του κάθε μπλουζίστα και μουσικού της τζάζ (συνήθως αυτοδίδακτου).

Είναι λογικό και αποδεκτό επιστημονικά ότι γεγονός, ιδιαίτερα χωροταξικά μορφώματα, έργα και ανθρώπινες υλικές και πνευματικές κατακτήσεις, να κατευθύνουν και να οριοθετούν αντίστοιχες εκδηλώσεις της τέχνης. Τρανό παράδειγμα ή δημιουργία, διάρθρωση και ανάπτυξη του σιδηροδρόμου σε ένα άπειρο και αφιλόξενο, αρχικά τουλάχιστον, χώρο που λέγεται Αμερική. Μιά Αμερική ορισμένη αλλά και περιορισμένη στις πρωτόγνωρες για την ανθρωπότητα διαστάσεις της και χωροταξικές διευθύνσεις της, με τις ανπτυσσόμενες φάρμες, πόλεις ενός συγχρόνως ανερχόμενου καπιταλισμού, τά σαλόνια, τά εργοτάξια, τις διασταυρώσεις των τρένων και τις γέφυρες, τις ολόήμερες και εβδομαδιαίες καμιά φορά άναμονές ανθρώπων, για τό ποθητό πέρασμα, ή τή φυγή, τό ταξίδι στο άγνωστο ή στο ριζωμα και τήν επίβιωση.

Η δουλεία, σάν ένα δεύτερο παράδειγμα, που για 300 χρόνια τουλάχιστον, κρεμόταν πάνω από τά κεφάλια χιλιάδων ανθρώπων (σύμφωνα με κάποια στοι-



χεία πολλά εκατομύρια φορτώθηκαν από τήν Αφρική αλλά δέν έφταναν όλοι στήν Αμερική), ήταν και έγινε ο κυριότερος παράγοντας για τή δημιουργία και εξέλιξη αυτής της σημαντικής διακλάδωσης της μουσικής πράξης και έκφρασης, με έντονα, όμως, τά σημάδια των άλυσίδων στά πόδια και τή ψυχή ενός άθώου και διασμένου λαού με άδέβαιο και ανελεύθερο μέλλον. Μιά πραγματικότητα που θά συνέχιζε, ίσως και μοιραία, τήν εγκαταλελειμένη και σφαγμένη κουλτούρα (μέ ό,τι και άν σημαίνει αυτό) των παραδοσιακών αμερικάνων Ινδιάνων, μετασηματιζόμενη όμως τώρα σιγά σιγά και κατά μεγάλο ποσοστό σε αφροαμερικανική και νέγκρικη ουσία, τέχνη-δημιουργία και ζωή.

Θά μπορούσε τό σύριμο μιάς καρότσας με τό βαρύ φορτίο των μετακινούμενων σκλάβων (με τό μπάσο και τόν τρομπονίστα συνήθως στή πόρτα) να σημαίνει και έναν ιδιαίτερο τρόπο παιξίματος (τέηλγκέητ στύλ για παράδειγμα που σημαίνει τήν πίσω πόρτα) και χρησιμοποίησης κάποιου όργανου; Στό νού μου έρχεται ο άργαλειός, τό γνέσιμο και οι έπιδράσεις τους στή πεντατονία και στό ίσοκράτημα της ήπειρώτικης μουσικής και γιατί όχι και εκείνο τό συνεχόμενο μπάσο σε στή κιθάρα (και τό μι συνήθως) ή στόν μπαλαμά

στά περισσότερα κομμάτια, παρέα με κουτάλια, ποτηράκια και κομπολόγια σαν συνοδεία στο ρεμπέτικο παίξιμο του Μάρκου και του Δελιά στους τεκέδες... Οί έννοιες, οί ιδιομορφίες, τά γεγονότα και ό χωρό-χρονος γενικότερα μέσα στον όποιο συμβαίνουν τά πράγματα όριοθετούν καθορίζοντας, πέραν των άλλων, τά τεκταινόμενα και φαινόμενα γύρω από τή δημιουργία, διακλάδωση και εξέλιξη μιās οποιασδήποτε τέχνης και μάλιστα τής μουσικής έκφρασης πού σχολιάζουμε σέ αυτό τό κείμενο.

Στήν Άμερική λοιπόν, ήτοι στον Νέο Κόσμο, γιά τρεις αιώνες τουλάχιστον εμφανίστηκε αλλά και επικράτησε στο ιστορικό προσκήνιο ένα είδος φυλετικής μετατόπισης (Generation shift)<sup>1</sup> από τό ερυθρό στο πιο σκούρο με τά συνεπακόλουθα αποτελέσματα και επιπτώσεις, όχι μόνο στή μουσική, αλλά και σέ οποιαδήποτε έκφραση και έκφανση. Τά μπλουζ, τά τραγούδια τής δουλειās (π.χ. τό τραγούδι rauline) και τής δουλειās, αυτά τής στέρησης και τής άναμονής, τόσο κατά τή μεταφορά από τήν Άφρική στήν Άμερική, αλλά και αυτής τής καθημερινής, γιά ένα τρένο ή μιā άμαξα, τά τραγούδια-σκούξιματα πόνου (hollers), προσευχής και δέησης στους όποιους εύσπλαχνικούς θεούς (οί Χριστιανικές Έκκλησίες στήν άρχή δέν δέχονταν τους Νέγρους γιά πιστούς, αλλά σιγά σιγά διεύρυναν τό Έκκλησιασμά τους), οί μελωδίες και οί ύμνοι των δικών τους ναών, τροποποιημένων στή δική τους αντίληψη, οί άπλές καθημερινές σοφίες, τά σοφίσματα και οί διηγήσεις γεγονότων από τους έξαντλημένους εργάτες-δούλους, μαζί με τά τραγούδια, ψελλίσματα ή ξεσπάσματα, γιά τήν έρωτική έλλειψη ή μοναξιά, άφου ήταν συνηθισμένη είτε ή άπουσία γυναικών είτε και ή βίαιη πολλές φορές μεταφορά και άπομάκρυνση αγαπημένων προσώπων, όλα αυτά, τουλάχιστον, συμπληρώνουν και οργανώνουν έναν πραγματικά ενδιαφέροντα χάρτη ικανό νά μās ταξιδέψει σέ αυτό τον πρωτόγνωρο χώρο τής νέγρικης μουσικής «έπανάστασης» και άπελευθέρωσης. Τραγούδια βασισμένα στήν άπλή έπαναλαμβανόμενη, σκληρή συνήθως, καθημερινότητα, έπηρεασμένα ακόμα και από τό μονότονο σύρσιμο ενός βαγονιού, ή τό σφύριγμα ενός τρένου, τον διαρκώς σταθερό ήχο και ρυθμό του τσάφ-τσούφ, καταγραμμένα όμως στή ψυχή και τά χείλη του μοναχικού, εργάτη, πολίτη και όδοιπόρου μέχρι τήν έπόμενη στάση, ή πόλη. Πολιτικοκοινωνικός σχολιασμός ακόμα και πρόστυχο, ύβριστικό και καταπιεσμένο χιούμορ και σάτυρα (όπως ό χορός calinda), έλεγειακός θρήνος γιά τον άδικο χαμό φίλων και οικογενειακών προσώπων, διηγήσεις ιδίων βασάνων και περιπετειών μιās ολάκερης φυλής. Όλα αυτά, λοιπόν, θά μπορούσαν νά δικαιολογήσουν τό ρόλο του υπόδαθρου, δηλαδή τής ρίζης και τής αιτίας γιά νά στηθεί πάνω τους τό οικοδόμημα των μπλουζ (γκόσπελ, σπιρίτιουαλς) και τζάζ. Μιā κουλτούρα καθαρά νέγρικη «μέσα στα πληβειακά κοινωνικά περιβάλλοντα μιās αναπτυσσόμενης βιομηχανικής κοινωνίας», όπως λέει και ό Ε. Χόμπομπομ, σαν ιστορική άπάντηση σέ αυτή των λευκών έξουσια-

στών, πού με τό «λευκό» τους θεό, βάδιζαν καταλαμβάνοντας τον πολλά ύποσχόμενο Νέο Κόσμο.

Σύμφωνα με τον Έκο: the blues stands for something else, in virtue of a systematic set of conventional procedures... και οί διαδικασίες σέ αυτούς τους κρίσιμους αιώνες γιά τή Δύση και τον πολιτισμό της από τή μιā και γιά τους νέγρους σκλάβους από τήν άλλη, έδωσε ζωή και πνεύμα στήν αναδυόμενη μουσική έκφραση τον 19ο και 20ό αιώνα. Τά μπλουζ και τά σπιρίτιουαλς (περισσότερο όμαδικώς ψαλλόμενα θρησκευτικά τραγούδια), λοιπόν, μιā πολλαπλότητα (όπως και κάθε μουσική τής Γής), ένας κώδικας γιά νά χαρτογραφήσουμε και νά κατανοήσουμε τήν όμορφιά, τήν ψυχή και τό ρυθμό πού κρύβονται πίσω από τό στυλ ραγκατάμ, μπούγκι (boogie-woogie), τό σουίγκ (swing) τίς εύκίνητες και πρωτοπόρες όρχήστρες των χαμογελαστών νέγρων μουσικών (μίπγκ μπάντς), τον γερο-Ντιούκ και τον Κάουντ Μπέιζ, τό στυλ «σκέιτ» (scate) και μπίμποπ (bebop) του μεγάλου έκφραστή με τήν παιδική άφέλεια Λ. Άρμστρογκ, τίς ιδιόμορφες και άμίμητες γυναικείες φωνές (όπως τής Μά Ρέινυ, Μπέι Σμίθ, Αίντα Κόξ, Μαχάλια Τζάκσον, Μπίλυ Χολιντέν, Έλλα Φιτζέραλντ...) και έντέλει τίς τόσες άλλες έκφάνσεις, διαστάσεις και αναπλάσεις τής μουσικής αυτής, οί όποιες μάλιστα από πολύ νωρίς (γύρω στο 1915) άρχισαν νά καταφθάνουν και στήν Εύρώπη διασχίζοντας τον ώκεανό (πρώτες ίσως οί νότες του φόξ-τρότ), με πρώτο σταθμό τό Λονδίνο και από εκεί τό Παρίσι.

**Ο**ί άπεριορίστες έντάσεις, οί ποιότητες και τά χρώματα μιās έκφρασης και μορφής στήν άγωνία, τό δράμα και τή χαρά ενός έγχρωμου λαού, δέν μπορούν όμως νά στυλιζαριστούν και νά πολωθούν σέ όποιεσδήποτε προδιαγεγραμμένες και δοσμένες συγκαταβατικές συνιστώσες. Η κάθε μουσική και ιδιαίτερος μοντέρνα έκφραση (ιδίαιτερος αντίπαλος και αντίποδας οίγουρα τής ύψηλης κουλτούρας τής άδάν γκάρντ) σαν αυτή των μπλουζ και τζάζ, πράγματι μās εμφανίζει κάτι τό νέο, μιā νεωτερικότητα, πού γοήτεψε (και συνεχίζει νά τό κάνει) τους ευρωπαϊκούς λαούς, τους νέους, τους διανοούμενους και φυσικά τους μουσικούς, αλλά παράλληλα όμως είναι και άπόρροια, φαινόμενο και κρυμμένη πληροφορία από τό «όπλοστάσιο» ενός γνήσια λαϊκού πολιτισμού και ψυχισμού. Επί πλέον όμως είναι και μιā τέχνη τής μειοψηφίας και του περιθωρίου και αυτό τό σημαντικό στοιχείο τή διακρίνει ουσιαστικά από τό μεταγενέστερο ρόκ και πόπ, πού κατέκτησε πλατιές λαϊκές μάζες και ειδικά νεολαία. Πάνω στα δεινά και τό κλάμα (άρα και γέλιο) των λαών,

1. Στο, όπως λέει και ό Eric Hobsbawm, μνημείο άφωσιωμένης και έπιστημονικής συλλογής στοιχείων, βιβλίο: *Ιστορία τής Τζάζ*, John Chilton, Έκδόσεις Υποδομή, Άθήνα 1981.

κτίζονται και επιδιώνουν οι μελωδίες και οι ρυθμοί των πιο πανάρχαιων δρώμενων. Ουσίες και ποιότητες εν δυνάμει, στο φόντο ενός ιδιαίτερου και μοναδικού αφρικάνικου ψυχομοῦ, ικανοῦ γιά μιά πραγματικά νέα μουσική υπέρβαση, μέ έναν σημαντικό συμβολισμό (και ὄχι ένα ἀπλό ἠχητικό γεγονός, στυλ, ἢ και ἐπανάσταση), χαρακτηριστικό τῆς ὁποίας εἶναι και αὐτό πού ὁ Ζ. Ντεριντά ἔκφρασε μέ τό «always already».<sup>2</sup> Π.χ. τό τραγουδιμένο μι δέν θά φτάσει ποτέ στό μι φυσικό, ἀλλά θά ἀκουστεῖ σάν μιά ιδιότυπη μπλού νότα, κάτι σάν μι ὕφεση δηλαδή (τό ἴδιο συμβαίνει και μέ τό σι στήν ἑβδομη θέση τῆς κλίμακας). Οὐσιαστική ἔνδειξη ἀποδοχῆς και ἐρωτοτροπίας μέ τή δυτική μουσική, μέ παράλληλη ὁμως προσαρμογή και αὐτῆς τόσο στίς φωνητικές ιδιορρυθμίες, ὅσο και στίς παραδοσιακές κλίμακες αὐτῶν τῶν λαῶν και ἀνθρώπων.

Αὐτές μάλιστα οἱ μπλού νότες, μαζί μέ τήν ἀπώλεια σχεδόν πάντα κάποιων βαθμίδων (κυρίως τῆς 2ης ἀπό τήν ἐπτάτονη κλίμακα, ὅποτε ξαναεμφανίζονται, ἢ διατηροῦνται στήν παγκόσμια μουσική σκηνή οἱ πανάρχαιες πεντάτονες,<sup>3</sup> ἑξάφωνες, ἀκόμα και τρίτονες κλίμακες), εἶναι ἀπό τά βασικότερα μελωδικά χαρακτηριστικά τῆς ρῆξης αὐτῆς τῆς νέας μουσικῆς μέ τήν εὐρωπαϊκή λευκή πραγματικότητα. Κάτι πού ἴσως νά ἑξάφωναζε ἀκόμα και νά ἐνοχλοῦσε ένα δυτικό αὐτί, ὅπως βέβαια και τόσα ἄλλα «τριτοκοσμικά» ιδιόμορφα στοιχεία και χρώματα πού δέν ταίριαζαν στίς φόρμες και τά ἀκούσματα τῶν κλασικῶν και ρομαντικῶν χρόνων.

Ἄξιον ἀναφορᾶς ἢ ιδιαίτερη προτίμηση στό πνευστά καθώς και ἢ εἰσαγωγή και ἀνάδειξη τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ.<sup>4</sup> Ἐνα εἶδος ἐπιμήκυνσης τῆς φόρμας πού συνελάγεται τήν ἀπόλυτη ρυθμική και ἁρμονική ἐλευθερία στήν ἔκφραση τοῦ σολίστα, ἀλλά και μέ τή σειρά ὄλων τῶν μουσικῶν τῆς ὀρχήστρας. Μιά πραγματική μέθεξη, ἐπικοινωνία, ἀκόμα και σύγκρουση, ἀνάλυση και σύνθεση, τοῦ μουσικοῦ τζαζίστα μέ τό μουσικό ὑλικό πού τοῦ ἐπιτρέπει παίζοντας νά ἐκφράσει τόν λυρισμό και ψυχομοῦ του, καθώς ἐπίσης και τή διάθεσή του στήν ἀπλή κίνηση ἢ ἀκόμα και στόν ξέφρενο χορό. Ἦταν ἐξᾴλλου ἢ ἐποχή πού οἱ αἰθουσες χοροῦ και τῶν ρεσιτάλ, τά νάιτ-κλάμπ τῶν ξενοδοχείων και τῶν γειτονιῶν, ἀκόμα και τά τειποτεῖα κατ' ἀναλογία τῶν πολιτικῶν και σμυρνείων καφωδείων και καφέ-ἀμάν, εἶχαν τήν ἀνάγκη ικανῶν και μοντέρνων μουσικῶν πού νά μποροῦσαν νά ἐκφράσουν κάθε νέο ρεῦμα. Τό «περιστροφικό» διεκνήζικο βάλς δέν ἔφτανε. Ἡ ἐποχή τοῦ τσάρλεστον, τοῦ μπόστον, τοῦ φόξ-τρότ, τοῦ σουίγκ, τῆς σάλσα και τόσων ἄλλων χορῶν ἀνέτειλλε.

Ὡς πρός δέ τή στιχουργική, μεροδοῦλι μεροφαί πού ἔλεγε και ὁ Σαβδόπουλος κάποτε. Μιά ἀπλή καταγραφή τῆς καθημερινότητας μέ στόχο τή ρέμη, τό ὄνειρο, τό προσωπικό και γενικό ἀδιέξοδο και φυσικά τόν ἔρωτα. Εἰδικά ἢ Original Dixieland Jazz Band (μέ πρώτη δισκογραφική ἐμφάνιση στά 1917 και μέ λευκούς μουσικούς, κάτι πού μᾶς ὑποδεικνύει και μιά εἰρωνία τῆς μουσικῆς ιστορίας, μέ κλαρινέτο στήν ἀρχή σάν

βάση τῆς ὀρχήστρας ἀφοῦ τό σαξόφωνο ἦρθε ἀργότερα) χρησιμοποιεῖ θέματα και στίχους ἀπλῆς καθημερινότητας, ἀλλά και ἐξίσου ἀφελεῖς, ὅπως: «ὁ ἀλατισμένος σκύλος», «paras got your bath water on» και τόσα ἄλλα, πού θά μποροῦσαν ὁμως νά μᾶς παραπέμψουν και στή στιχουργία τοῦ ρεμπέτικου στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅπως στά τραγούδια τοῦ Μάρκου και τοῦ Μπάτη κυρίως. Ἔτσι θά μποροῦσε κανεῖς νά παρατηρήσει ὅτι τό ταξίδι τῆς δημιουργίας και ἐξέλιξης τῶν μπλούζ ἀπό τό λιμάνι τῆς Νέας Ὁρλεάνης<sup>5</sup> στό Σικάγο και ἀπό κει στό Χάρλεμ και τή Νέα Ὑόρκη ἔχει σαφεῖς ἀναφορές και παραλληλισμούς μέ τό ταξίδι ἀπό τή Σύρα στόν Πειραιά και τή Θεσσαλονίκη μέ τελικό σταθμό τήν Ἀθήνα.

Ἐνα ὁμως εἶναι σίγουρο και αὐτό εἶναι ὅτι ἀπό τή Νέα Ὁρλεάνη ξεκίνησαν τά πρῶτα τζάζ γκρούπ τῶν ὁποίων τό στυλ ἐμελλε νά παίξει καθοριστικό ρόλο στήν ἐξέλιξη και ὀλοκλήρωση τῆς τζάζ τοῦ 20οῦ αἰῶνα μέ τίς ὁποῖες βέβαια ἐπιδράσεις και ἀπό τή Λατινική Ἀμερική (εἰδικά τοῦ ἀργεντινικοῦ χορευτικοῦ ταγκό), τήν Κούβα (στυλ μάμπο) και τά ἄλλα νησιά τῆς Καραϊβικῆς. Μιά Νέα Ὁρλεάνη πού «ἔγινε παράλληλα και ἕνα πολλαπλό σύμβολο: ἀντιεμπορική, ἀντιρατσιστική, προλεταριακή-λαϊκή, ριζοσπαστική “new deal”, ἢ ἀπλά ἀντισυμβατική και ἀντιπατριαρχική, ἀνάλογα μέ τά γοῦστα τοῦ καθενός».<sup>6</sup> Καί ἀπό ἐκεῖ στό Κάνσας Σίτυ τοῦ Κάουντ Μπέσι και τοῦ Τσάρλι Πάρκερ, ὅπου ἔχουμε τήν ἀνάμειξη τῶν μπλούζ και τῶν σπιρίτσιουαλς τῆς «Γαλλικῆς» και σχετικά φιλελεύθερης γιά τοῦ Μαύρους Ν. Ὁρλεάνης, μέ τή λαϊκή χορευτική μουσική, μέ ἀποτέλεσμα τήν κλασική μπάντα τοῦ σουίγκ και τοῦ τζάμ σέσιον (παρέα αὐτοσχεδιαστῶν πάνω σέ γνωστές μελωδίες, ἀκόμα και στούς δρόμους). Τό μεγάλο ταξίδι γιά τήν τζάζ πλέον τώρα, ἀρχίζει.

Ὁ Φρανσίς Μαρμάντ<sup>6</sup> στό ἄρθρο του: «les aigus, c' est grave» στή *Monde Diplomatique* (Δεκέμβριος 2004) μᾶς μεταφέρει τήν ἀπάντηση τοῦ Χάουαρντ Τζόνσον

2. *Blues, ideology and Afro-American literature*, Houston A. Baker, Jr., The University of Chicago Press.

3. Ὁ Πετρο-Λούκας Χαλκιάς ἔλεγε πῶς ὅταν ἔπαιξε κλαρίνο στήν Ἀμερική πολλοί Μαῦροι ἔτρεχαν νά τόν ἀκούσουν ζητώντας του νά παίξει τίς πεντατονίες και τά χρώματα τοῦ πραγματικοῦ κλαρίνου, πού γιά αὐτούς ἦταν και τό ἠπειρώτικο στυλ.

4. Καί ὁ Τάσος Χαλκιάς τή δεκαετία τοῦ '60 στήν Ἀμερική μάγευε τοῦς Μαῦρους μέ τό παίξιμο και εἰδικά μέ τοῦς αὐτοσχεδιασμούς του. Μάλιστα τόν ρώταγαν ἀπό πού βγάξει αὐτές τίς νότες ἀφοῦ δέν τίς διαβάζει.

5. Αὐτό βέβαια θέλει πολύ συζήτηση και ψάξιμο. Ἀξιόλογα στοιχεία και ὀλοκληρωμένη ἀποψη θά βρεῖ κανεῖς στό βιβλίο τοῦ Κώστα Γιαννουλόπουλου «*Jazz 1900-1990*», Νέα Σύνορα Α. Λιβάνης.

6. Francis Marmande, *Monde Diplomatique*, Δεκέμβριος 2004.

στην ερώτηση γιατί από όλη την οικογένεια των όργων οι Νέγροι κλίνουν προς τὰ βαθύφωνα. Ἡ πρώτη, λίγο ειρωνική λέει: ...«ἀναμφίδολα λόγω ἀνδρισμοῦ...» (en raison de l'idée que je me fais de ma virilité). Ἡ δεύτερη ὅμως, πιό τραγική καί ἰδιαίτερος ἀποκαλυπτική: ...«Κάποτε στά χρόνια τοῦ πατέρα μου στήν Ἀλαμπάμα, ὅταν ἕνας νέγρος στό μπάρ ξέχναγε νά χαμηλώσει τό ὕψος καί τήν ἔνταση τῆς φωνῆς του, θά βρισκόταν πάντα κάποιος λευκός μεθυσμένος θαμώνας νά τοῦ ὑπενθυμίσει δηκτικά: "Toi la bas, reprends ta voix de Negre..." ("Ἐ! ἐσύ ἐκεῖ κάτω, ξαναπιάσε τή φωνή σου τοῦ νέγρου)...».

Τό θέμα τῆς φώνησης στήν ἀνάπτυξη καί ὠρίμανση τοῦ παιδιοῦ εἶναι τόσο οὐσιαστικό καί ἐνδιαφέρον πού γι' αὐτήν ἔχουν καταγραφεῖ τόμοι δουλειᾶς καί ἀνάλυσης. Ὁ ὀλοκληρωτισμός ὅμως τῆς πολιτικῆς, ἡ φασίζουσα νοοτροπία τοῦ οικονομικοῦ, οἰκογενειακοῦ, ἀκόμα καί θρησκευτικοῦ κατεστημένου, παρέα μέ τήν συναισθηματική φόρτιση, ἐπιδρῶν καί αὐτά μέ τή σειρά τους ἀναμφισβήτητα ἀρνητικά, στήν ἀνάπτυξη καί ἐξέλιξη τῆς φώνησης. Καμιά, ἴσως, κοινωνία δέν πρόσεξε καί δέν προσέχει τὰ μεταβατικά στάδια τῶν παιδιῶν (πόσο μᾶλλον τῶν μικρῶν νέγρων πού γιά χρόνια μεγαλώνουν στή καταπίεση καί τήν σκλαβιά) καί δέν φροντίζει γιά τήν ὀμαλή μεταλλαγῆ τοῦ νέου σέ ἀντρα καί τοῦ κοριτικοῦ σέ γυναίκα...

Ἡ ἐξουσία «γαμεῖ» καί ὑποδουλώνει ὅτιδήποτε ὑποστατικό, ὑποτάσσοντας καί περιορίζοντάς το σέ ὅρια πού δέν τήν ἐνοχλοῦν, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τήν ἀσφάλεια, ἐπικράτηση, ἡδονή καί τέλος τήν μακροήμερευση τῆς. (Μήν ξεχνᾶμε τούς κατ' ἐξοχήν ρόλους τῶν νέγρων στόν ἀμερικάνικο κινηματογράφο πού δέν ξέφευγαν καί πολύ ἀπό αὐτούς τοῦ ὑπηρετικοῦ προσώπου). Ὅποτε, μέ κάποια φυσικά ἐπιφύλαξη, μποροῦμε νά θαυμάσουμε στόν τρόπο ὕψωσης ἢ βάρυνσης τῆς φωνῆς, στήν προσπάθεια νά ὑπερβῆ ἡ ἔνταση αὐτῆς τήν ἔνταση τῶν κρουστῶν, καθῶς καί στήν ἰδιαίτερη χρησιμοποίηση καί ἀγάπη τῶν βαθύφωνων ὀργάνων τῆς ὀρχήστρας, καί τόν διασμό τῆς προσωπικότητας καί τῆς ἐλευθερίας ἐνός κομματιοῦ τῆς ἀνθρωπότητας καί ἐνός γνήσιου λοῦμπεν προλεταριάτου.

Ὁ ἀφέντης, ἐξουσιαστής καί ἰσχυρός ἀντρας ἐκμηδενίζει σκλαβώνοντας, διάζει καί μετατρέπει τό ὑποστατικό του σέ παιδί καί σέ γυναίκα, πάνω στούς ὁποίους ἔχει καί ἐξασκεῖ τήν ἐξουσία του ἀπαιτώντας τὰ πάντα. Τό δέ παιδί γεννημένο στήν ἔλλειψη καί τό φόβο κάτω ἀπό τή μπότα μᾶς ἐπιβεβλημένης καί ἀφύσικης δομῆς τῆς λευκῆς καί χριστιανικῆς κοινωνίας, συγγέει μεγαλώνοντας τή φωνή τῆς μάνας καί τοῦ πατέρα (ἢ μία βρίσκεται ἤδη μέσα του σάν πρώτη καί θεμέλια ἡχητική ἐντύπωση), μέ ἀποτέλεσμα τή μὴ σωστή καί ὀμαλή φωνητική, ἀρα καί ψυχική, ἀνάπτυξη καί ἀνέλιξη. Ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά, κραυγές καί ρυθμοί, ἐκφράσεις, πόζες καί λικνίσματα, ἀντρική σοβαρότητα, θηλυκή τραγικότητα μαζί μέ παιδιαστική, καταπιεσμένη ἀφέλεια, ὑποτακτικότητα, πίκρα, παι-

γνώδη ὀρηκτικότητα καί χιοῦμορ, ὅλα αὐτά, προβόλες καί πτυχές αὐτῆς τῆς νέγρικης-«μαύρης» καί νιόφερτης στό ἱστορικό γίνεσθαι κουλτούρας καί ψυχῆς.

**Τ**ά μπλοῦζ καί ἡ τζάζ, λοιπόν, καί γιά νά ὀλοκληρώσουμε τίς σκέψεις καί ἀναφορές μας, ἀφοῦ οἱ ἐπεκτάσεις καί συσχετίσεις θά εἶναι ἀναπόφευκτες, εἶναι μιά πραγματικά ἐντυπωσιακή ἀλλά καί θαμπῆ πρὸς τό παρόν, ἕτερη ὄψη τῆς Ἀμερικῆς καί μάλιστα γιά κάποιους ἢ ἄλλη Ἀμερική, πού ἀλήθεια εἶναι ὅτι μᾶς «ἔδωσε μιά ἀπό τίς λίγες τέχνες τοῦ 20οῦ αἰῶνα πού δέν χρωσταίει τίποτα στήν ἀστική κουλτούρα».<sup>9</sup> Μιάς κουλτούρας ἀκόμα καί τοῦ ὑπόκοσμου, τοῦ τζόγου, τοῦ γλεντιοῦ καί τῆς μέθης, τῶν ναρκωτικῶν, τῆς πορνείας (Στόριβιλ<sup>10</sup>) καί τῶν κακόφημων μπάρ, τῆς μαφίας καί γενικότερα ὅποιασδήποτε λοῦμπεν καί ἀντιεξουσιαστικῆς ἐκφρασης. Σημασία ἔχει ὅτι αὐτή ἡ ἱστορία τῆς ψυχῆς, τῆς βίας καί τῆς ἀλυσοδεμένης ἐκφρασης μέ οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα γιά τό θέμα μας, τή διαδικασία τῆς ἐμπνευσης καί δημιουργίας, γέννησε καί μόρφωσε κατά ἕνα οὐσιαστικό παράγοντα τήν σημερινή ἀμερικάνικη μουσικοχορευτική κουλτούρα πού μέ τή σειρά της ἔχει ἐπηρεάσει καί τήν ὑπόλοιπη παγκόσμια μουσική ἐκφραση καί πράξη. Μιά τέχνη «πού δέν αὐτοπροσδιορίζεται ὡς τέτοια, φοβούμενη μήν τῆς διαφύγει τό πάθος ἀπό τό παράθυρο, ἀλλά σέ μεγάλο βαθμό ἀντιτίθεται στή "σοβαρότητα" ἄλλων τεχνῶν, παραμένοντας ἔτσι ἕνας γνήσια ἐναλλακτικός τρόπος λαϊκῆς ἐκφρασης» (Χόμπςμπομ, σμ. 9, σ. 350-351).

Τελειώνω μέ κάποια ὑπερβολή καί ὑτέρβαση, μέ στόχο τήν περαιτέρω συζήτηση, διαφωνία καί διάλογο: ἂν ἀπροσδιοριστία καί ἡ θεωρία τοῦ Χάους εἶχαν κλίμακες καί δομή (τέτοια ἔχουν τὰ Μαθηματικά), τότε ἡ τζάζ θά εἶχε κάτι σίγουρα νά μᾶς πεῖ καί νά μᾶς τὰ ἐκφράσει μουσικά καί χορευτικά...

7. Ἄρθρο τοῦ Σάκη Παπαδημητρίου στό «7 Ἡμέρες», *Ἡ Καθημερινή*, Κυριακή 23/1/05, Ἔνθετο «Ἡ Τζάζ στήν Ελλάδα», καθῶς καί τό βιβλίο του *Εἰσαγωγή στήν Τζάζ*, Ἐκδόσεις Διαγωνίου, Θεσσαλονίκη 1963.

8. *Ἑλλήνων Μούσα Λαϊκή*, τόμοι 1 καί 2, Ἡλίας Βολιότης-Καπετανάκης, Ἐκδόσεις Νέα Σύνορα Α. Λιδάνης, Ἀθήνα 1997.

9. Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί ἄνθρωποι - Ἀντίσταση, Ἐξέγερση καί Τζάζ*, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, Ἀθήνα 2001, σελ. 326, 331 καί 350-351.

10. Ἐνα τμήμα τῆς Ὀρλεάνης πού περιορίζει ἀφήνοντας ἐλεύθερη τήν πορνεία. Θεομὸς πού ἄρχισε νά ἐφαρμόζεται ἀπό τό 1897 καί τέλειωσε τό 1917. Ἐνας χώρος πού τάισε πολλούς νέγρους μπλουζίστες καί τζαζίστες. Τό κλείσιμο τῆς ἦταν καί ἕνας βασικός λόγος μετάδοσης καί μεταφοράς τοῦ νέου στὺλ στίς ἄλλες Πολιτείες τῆς Ἀμερικῆς. Πολλοί Μαῦροι μουσικοὶ σάν τούς τσιγγάνους, μετανάστευαν ἀκόμα καί γιά ἀπλή ἐπιβίωση, εἰδικά σέ μέρη μέ ἔντονο τό νέγρικο στοιχεῖο.

# Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΜΕΣΑ ΣΕ ΝΕΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ

Τά πρακτικά του τελευταίου Συνεδρίου του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών

του Δημήτρη Άρβανιτάκη

**Δ**ύο ογκώδεις τόμοι πρόσφατα δημοσιευμένοι (Αθήνα 2004) αποτυπώνουν τά Πρακτικά του Συνεδρίου που πραγματοποίησε τό Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών (ΚΝΕ/ΕΙΕ), μέ θέμα «Ιστοριογραφία τής νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. 1833-2002», από τίς 29 Οκτωβρίου μέχρι τίς 3 Νοεμβρίου του 2002. Πρόκειται για τό Δ΄ Διεθνές Συνέδριο που όργάνωσε τό ΚΝΕ στή διάρκεια μιās είκοσαετίας (είχαν προηγηθεί: 1981, «Τό βιβλίο στίς προδιομηχανικές κοινωνίες»· 1983, «Μεσογειακές οικονομίες. Ίσορροπίες και έπικοινωνίες»· 1987, «Η Γαλλική Έπανάσταση και ό νέος έλληνισμός»).

Η ιδιομορφία του Συνεδρίου αυτού σέ σχέση μέ τά προηγούμενα ήταν ότι δέν επικέντρωσε τό ενδιαφέρον του σέ ένα συγκεκριμένο ιστορικό πρόβλημα, αλλά έπεδίωξε νά στοχαστεί πάνω στόν ρόλο του ιστορικού και τίς προϋποθέσεις τής ιστοριογραφικής πράξης, στό διάστημα των τελευταίων εκατόν έβδομήντα χρόνων, που ταυτίζονται μέ τήν ύπαρξη του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Σέ μιá χώρα που υποκρίνεται ότι τρέφεται μέ τήν ιστορία (θά ήμασταν αληθέστεροι αν λέγαμε ότι τρέφεται μέ τή ρητορεία, τά ιδεολογήματα και τά φαντάσματα του παρελθόντος), ό προβληματισμός πάνω στίς προϋποθέσεις, στά έργαεία και στόν ρόλο του ιστορικού έχει ιδιαίζουσα σημασία. Συζητώντας γι' αυτά τά ζητήματα άναδεικνύονται οι ύπαρκτες, αν και όχι πάντοτε όρατες, διαδρομές που συνδέουν τό έπιστημονικό μέ τό κοινωνικό, τό μεθοδολογικό μέ τό ιδεολογικό, τό έπιστημονικώς όρθό μέ τό πολιτικώς (καλύτερα: εθνικώς) ώφέλιμο. Μέ δεδομένο δέ ότι ή ελληνική ιστοριογραφία υπήρξε μέχρι σήμερα για εύεξηγητους λόγους κυρίως «έλληνοκεντρική» και «έθνοκεντρική», τά προβλήματα αυτά άγγίζουν τόν πυρήνα των ιστορικών μας σπουδών και των έπιτευγμάτων μας.

Άποτελεί κοινό τόπο νά πει κανείς ότι ή έπιστήμη τής ιστορίας δέν καλλιεργήθηκε συστηματικά —φοβάμαι νά πώ: καθόλου— στόν ελληνικό πανεπιστημιακό χώρο. Έν πάση περιπτώσει, και για νά άποφύγουμε άλλους σκοπέλους, είναι άποδεκτό ότι οι άναγεώσεις τής ιστορικής θεωρίας και μεθοδολογίας προήλθαν κατά κύριο λόγο από έξωεπιστημονικές συγκυρίες. Τουλάχιστον για τόν είκοστό αιώνα, άναμφισβήτητο

είναι ότι ή εμφάνιση του μαρξισμού και ή πτώση τής δικτατορίας σηματοδότησαν άλλαγές, εμπλουτίζοντας τήν ιστοριογραφική όπτική και νομιμοποιώντας άλλες μεθοδολογίες και θεωρητικές προϋποθέσεις. Δέν είναι του παρόντος ή συζήτηση αν στόν χώρο τής ιστορίας διαμορφώθηκαν «σχολές», μέ τήν αίστηρή έννοια του όρου, γεγονός όμως είναι ότι τούτες οι δύο στιγμές υπήρξαν καρποφόρες, καθώς μέ τόν ένα ή μέ τόν άλλο τρόπο έπηρέασαν τή μάζα των ιστορικών.

Είναι έξω από κάθε άμφιβολία ότι ειδικά τήν τελευταία τριακονταετία ή ιστοριογραφία μας προωθήθηκε μέ γοργούς ρυθμούς και τούτο άναδεικνύεται από τήν προβληματική και τίς στοχεύσεις του Συνεδρίου. Όπως άναφέρει στόν Πρόλόγο του ό διευθυντής του ΚΝΕ, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, στόχος υπήρξε «ή κριτική στάθμιση των πραγμάτων, ή άνάδειξη των έπιτευγμάτων αλλά και των ελλείψεων, των αδυναμιών, των άνισοτήτων που συχνά χαρακτηρίζουν τά προϊόντα τής ιστορικής έρευνας και, ως τολμήσουμε νά τό παραδεχθούμε, των άποτυχιών αυτού του πεδίου ελληνικών άνθρωπιστικών σπουδών ως προς δύο κυρίως ζητήματα, πρώτον ως προς τήν έπιστημονική δεοντολογία και δεύτερον ως προς τήν ένσωμάτωση των προϊόντων τής νεοελληνικής έρευνας στή διεθνή έπιστημονική συζήτηση» (τ. Α΄, σ. 13).

Άντικείμενο του Συνεδρίου υπήρξε ή μελέτη, ό «άναστοχασμός» πάνω στίς διαδρομές τής ιστοριογραφίας τής νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, αλλά, όπως σημειώνει ό Σπ. Άσδραχάς (τ. Α΄, σ. 28), «δέν πρόκειται για μιá άκόμη “επαρίθμηση”, πρόκειται περισσότερο για μιá στάθμιση: ποιά είναι ή θεματική τής ελληνικής ιστοριογραφίας που άναφέρεται στό νεότερο ή νέο έλληνισμό και ποιά ή διαδικασία τής συντήρησης ή τής μεταβολής τής δομής της, μέ ό,τι τούτο συνεπάγεται στό πεδίο των μεθόδων, των τεχνικών και άκόμη περισσότερο στό πεδίο τής θεωρίας για τήν ιστορία».

Και μόνον ή άναφορά στίς θεματικές ένότητες του Συνεδρίου είναι ένδεικτική του πλούτου του προβληματισμού και τής σημασίας των έπιμέρους συμβολών: Η συγκρότηση τής εθνικής ιστοριογραφίας· Πολιτισμική ιστορία - Ίστορία τής παιδείας· Ίστοριογραφικές συζητήσεις· Κοινωνική ιστορία· οικονομική ιστο-

ρία: Ιστορία τῶν θεσμῶν καί τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Εἶναι φυσικό ὅτι ἡ βαρύτητα καί ἄρα ἡ ἔκταση τῶν θεματικῶν ἐνοτήτων ἐξαρτήθηκε σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς διαθέσιμότητες πού ὑπάρχουν, καί συνάμα ἀπό τήν ὀπτική μέ τήν ὁποία ἀντιμετωπίζονται σήμερα τά ιστοριογραφικά προβλήματα. Σέ ἕνα σημείωμα ὅπως αὐτό ἐδῶ, δέν εἶναι δυνατόν νά διατυπωθῶν εἰδικές παρατηρήσεις. Εἶναι προτιμότερο νά καταγραφοῦν ὀρισμένες γενικές σκέψεις πού προκαλοῦνται ἀπό τοῦτες τίς σελίδες.

Πρῶτον, μιά κατακτημένη πλέον ἀποδέσμευση τοῦ ιστοριογραφικοῦ λόγου ἀπό ἄλλου εἶδους ἐπιταγές, κυρίως πολιτικές. Ὅσο κι ἄν θεωρεῖται δεδομένο, δέν εἶναι καθόλου αὐτονόητο ὅτι τούτη ἡ ἐλευθερία συνόδευσε στόν χρόνο τό ἔργο τῶν ἐλλήνων ιστορικῶν. Ἡ ιστοριογραφία, βέβαια, καί μάλιστα μιά ἐλληνοκεντρική/ἐθνοκεντρική ιστοριογραφία, συνδεόταν ἀναπόσπαστα μέ μιάν ὀρισμένη ἀντίληψη γιά τήν «ἐθνική συνείδηση». Τοῦτο μέ τή σειρά του, ἑτεροκαθόριζε σέ μεγάλο βαθμό τό ιστοριογραφικό σχέδιο καί προκαλοῦσε συχνά τήν αὐτολογοκρισία τῶν ιστορικῶν. Μποροῦμε σήμερα, ὡστόσο, νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἐπιστημονική ἠθική ἔχει σέ μεγάλο βαθμό αὐτονομηθεῖ ἀπό τίς πολιτικές ἐπιταγές, ἀπό τίς «ἐθνικές ἀναγκαιότητες».

Δεύτερον, ἡ ὑποχώρηση ὀρισμένων θεμάτων, τά ὁποῖα εἶχαν γνωρίσει στό παρελθόν προνομιακή μεταχείριση καί προβολή, παράγοντας μιά τεράστια σχετική διβλιογραφία. Τέτοια θέματα, τά ὁποῖα μόλις καί μετά βίας (ἢ καί καθόλου) παρουσιάζονται στίς ἀνακοινώσεις τοῦ Συνεδρίου, εἶναι ἡ ἐλληνική ἐπανάσταση, οἱ βαλκανικοί πόλεμοι, ἡ Μικρασία, ὁ Ἐμφύλιος πόλεμος... Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σέ μεγάλο βαθμό αὐτές οἱ ἀπουσίες δίνουν τό «ἀρνητικό στίγμα στήν ποιότητα τῶν ιστορικῶν μας σπουδῶν», ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Σπ. Ἀσδραχάς,<sup>1</sup> ἐφόσον ἡ ἐγκατάλειψη αὐτῶν ἢ καί ἄλλων ζητημάτων καθόλου δέν συνδέεται μέ μιά «τελεσιδικη» ἐπίλυσή τους, ἀλλά ἐξαρτᾶται ἀπό ἄλλες, συνήθως ἐξωεπιστημονικές αἰτίες καί προτεραιότητες.

Τρίτον, ἡ ὠρίμανση καί ἡ ἐπαναποθέτηση ὀρισμένων ιστοριογραφικῶν ἀντιλήψεων καί μεθόδων, οἱ ὁποῖες ἐνοφθαλμίστηκαν στόν ἐγχώριο ιστοριογραφικό στοχασμό, κυρίως μετά τή μεταπολίτευση. Σ' αὐτή τήν κατεύθυνση, στά ὑπό συζήτηση Πρακτικά ἀποτυπώνεται ἀνάγλυφα μιά σειρά μετατοπίσεων. Ἐνδεικτικά: ἀπό τή μελέτη τῶν δημοσίων οικονομικῶν στά κοινωνικά συμφραζόμενα τοῦ οικονομικοῦ, ἀπό τήν ἐνασχόληση μέ τά στατιστικά δεδομένα τῶν πληθυσμῶν στήν καθεαυτή ιστορική δημογραφία. Αὐτές οἱ «μετατοπίσεις» δέ μπορεῖ παρά νά ἀποτελοῦν παρήγορα σημάδια, τά ὁποῖα μποροῦν νά θεραπεύσουν μακροχρόνια προβλήματα καί καχεξίες τῆς νεοελληνικῆς ιστοριογραφικῆς πρακτικῆς καί νά συντελέσουν στή διαμόρφωση συνολικότερων, γενικότερων εἰκότων, πού εἶναι ἄλλωστε καί τό ζητούμενο στήν ἐπι-

στήμη τῆς ιστορίας. Ὑποθέτω ὅτι ἀναφερόμενος σ' αὐτά τά ζητήματα ὁ Σπ. Ἀσδραχάς σημειώνει (τ. Α', σ. 29-30) ὅτι «ἡ ιστορία εἶναι συνθετική, κυριολεκτικότερα ἕνα δίκτυο μέ σαφεῖς ἀμεσες συνοχές, μέ ἐμμεσότερες συνδέσεις, μέ μιά λέξη ἡ ιστορία εἶναι μιά σύνθεση. Μόνο λόγοι μεθοδικοί ἢ «ἐπιχειρησιακοί» ὀδηγοῦν στίς θεματικές μερικεύσεις, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ ιστορία ὡς ὀντολογία ἢ ὡς διανοητική ἀπαίτηση εἶναι ἀμερίκευτη, συνολική».

Τέταρτον, μιά ἀκόμη μετάθεση, νομίζω μεγίστης σημασίας. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ ιστοριογραφική μας παραγωγή ὑπῆρξε κατά βάσιν προϊόν τῆς ἐνασχόλησης τῶν ἐπιστημόνων μέ ὅ,τι μπορεῖ νά ὀνομαστῆι ἐλληνικός χῶρος. Τοῦτο μέ τή σειρά του —καί μέ δεδομένο τό γεγονός τῶν μακροχρόνιων ξένων κυριαρχιῶν, τῆς ὀθωμανικῆς καί τῶν ποικίλων δυτικῶν—, συνεπαγόταν πολύ συχνά τή δημιουργία στρεβλώσεων στό νοῦ τῶν ιστορικῶν, ἀλλά καί κατά τήν ἐκβολή τοῦ ἔργου τους στήν κοινωνία: συνακόλουθο, ἡ στέρηση τῶν ἐθνικῶν μύθων. Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου ὡς κόσμου κατακτημένου καί κατ' ἐπέκταση συμπαγούς, ὀδηγοῦσε στήν υἱοθέτηση ἐνοποιητικῶν σχημάτων καί τελεολογικῶν ἀντιλήψεων. Σχήματα ὅπως «ὀρθόδοξοι κατακτημένοι - ἀλλόθρησκοι κατακτητές», δίχως νά ἀφίστανται ἀπό τό ιστορικά παρατηρήσιμο, ἐμπόδιζαν σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου τή διερεύνηση ἄλλων ζητημάτων, ὅπως γιά παράδειγμα τίς ἐσωτερικές ρήξεις καί τίς ἀντιθέσεις στόν χῶρο τῶν κατακτημένων, ἡ ἀκόμη τούς διαύλους ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν κυρίαρχων καί τῶν κυριαρχομένων. Στό ἴδιο πλαίσιο συζήτησης, ἡ ἀποδέσμευση τῆς μελέτης τῶν θεσμῶν τήν ἐποχή τῶν κατακτήσεων (τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ σχολείου, τῶν κοινοτήτων κλπ.) ἀπό τή λογική τῆς τελεολογίας τῆς ἐθνικῆς ἐπανάστασης συντελεῖ στήν οὐσιαστικότερη ἐξέταση τῶν μηχανισμῶν αὐτῶν, καί μάλιστα ὡς παραγωγῶν πολιτικῆς παιδείας, κοσμοειδώλων, νοοτροπιῶν. Πολλές ἀπό τίς συμβολές στούς τόμους τῶν Πρακτικῶν (δλ., ἐνδεικτικά, στήν ἐνότητα «Ἱστορία τῶν θεσμῶν καί τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους») ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ ιστορικές ἀντιλήψεις τῶν τελευταίων κυρίως δεκαετιῶν ἔχουν ἀνοίξει νέα πεδία ἐρευνας καί ἔχουν ἀφήσει πίσω τους τίς ἀσφάλειες πού στήριζαν μέν τήν ἐθνική αὐταρέσκεια, ἀλλοίωσαν ὅμως τό πραγματικό. Ἐδῶ, πάντως, μπορεῖ νά ἐντοπιστεῖ καί μιά ἀπό τίς καθυστερήσεις τῆς ιστοριογραφίας μας, ἡ γενική ἀδυναμία σύνδεσής της μέ τήν εὐρωπαϊκή ιστοριογραφία ἢ ὁπωσδήποτε μέ τήν ιστοριογραφία τῶν λαῶν μέ τούς ὁποίους ἦρθε σέ ἐπικοινωνία ὁ ἐλληνικός κόσμος μέ-

1. Ἀπό τήν συνέντευξη τοῦ Σπύρου Ἀσδραχά καί τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ στόν Ἀγγελο Ἐλεφάντη, στήν Ἀυγή τῆς 27ης Ὀκτωβρίου 2002. Ἡ συνέντευξη ἀναδημοσιεύθηκε στό περ. *Τά Ἱστορικά*, τχ. 37 (Δεκέμβριος 2002), σ. 421-430.

σα στην ιστορική του διαδρομή. Στόν βαθμό πού έχουμε συνειδητοποιήσει ότι ή ένασχόληση μέ τό μερικό (π.χ. ή τοπική ιστορία, ή ιστορία τών τιμών, ή ιστορία τής ναυτιλίας κλπ.) παραμένει μετέωρη αν δέν συνδυαστεί μέ τό γενικό, κατ' ανάλογο τρόπο είναι ανάγκη νά συνειδητοποιήσουμε ότι μιά τέτοια σύνδεση είναι απαραίτητη γιά τή βαθύτερη κατανόηση εκείνου πού αποκαλούμε «έλληνική ιστορία».

Μιά τελευταία παρατήρηση. 'Ο Σπ. 'Ασδραχάς (τ. Α', σ. 29) χαρακτηρίζει τό Συνέδριο ως «μιά δοκιμή επικοινωνίας» και ό Βασίλης Κρεμμυδάς, κλείνοντας τίς εργασίες του, σημειώνει: «'Από ένα τόσο μεγάλο Συνέδριο γιά τήν 'Ιστορία τής 'Ιστοριογραφίας μας μόνον κέρδη μπορούμε νά μετρούμε· ακόμη και όταν χρειάζεται νά καταμετρήσουμε και ζημιές· κέρδος είναι νά γνωρίζουμε τό μέγεθος και τό είδος τών ζημιών... 'Ένα Συνέδριο 'Ιστορίας τής 'Ιστοριογραφίας αποτιμᾷ εν ὄψει ἀνα-συγκρότησης και ἀνα-σημασιοδότησης τής ιστοριογραφικής πολιτικής από και σέ ὅλους τούς χώρους καλλιέργειάς της· και εν ὄψει ἀνα-σημασιοδότησης τής πολιτικής παρέμβασης τής ιστοριογραφίας στην κοινωνία ὅμως» (τ. Β', σ. 735). 'Ο ιστορικός γνωρίζει ότι μιλώντας γιά τό παρελθόν μιλάει και γιά τό παρόν και τό αντίστροφο. Τοῦτο τό Συνέδριο και ή έκδοση τών Πρακτικῶν του ἔρχονται σέ μιά στιγμή θεμελιωδῶν ἀλλαγῶν στόν χώρο τοῦ κοινωνικοῦ-οικονομικοῦ σέ παγκόσμια κλίμακα, ἀλλαγῶν πού δέ μπορούν παρά νά ἐπηρεάζουν καταλυτικά και τίς ἀντιλήψεις τών ιστορικών. Κατ' αὐτή τήν ἔννοια, τά Πρακτικά ἀναδεικνύουν ἀρκετά καλά τό σημεῖο στό ὁποῖο στέκει σήμερα ή προβληματική μας. Μιά προβληματική πού βεβαίως δέν είναι ἐνιαία, βεβαίως και είναι πολλαπλή, βεβαίως και ἀποτυπώνει ἀντιφάσεις. 'Η «ἀνασυγκρότηση», ή «ἀνασημασιοδότηση» τής ιστοριογραφικής πολιτικής και ή «πολιτική τής παρέμβαση» στην κοινωνία είναι πάντα ένα κομβικό σημεῖο στόν ὄρισμό τής

ταυτότητας και τοῦ ρόλου της. Οἱ εργασίες τοῦ Συνεδρίου ἀνέδειξαν, μαζί μέ τίς κατακτήσεις και τίς καθυστερήσεις, και τίς ποικίλες στάσεις, ἀφετηρίες και «φιλοσοφίες» τών ιστορικών: αὐτό είναι πλούτος, ὅσο κι ἂν κάπου κρύβονται κίνδυνοι ἀκόμη και οὐσιαστικῆς ὑπονόμησης τοῦ ἔργου τών ιστορικών και ἄρα τής δυνατότητας διαμόρφωσης μιάς «ιστορικής συνείδησης» στην κοινωνία.

Θέλω νά κλείσω τοῦτο τό σημείωμα μέ μιά παρατήρηση. 'Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης (τ. Α', σ. 13), μιλώντας γιά τίς ἀδυναμίες τής ιστορικής ἔρευνας, μεταξύ ἄλλων, ὑπογραμμίζει μιά: «τήν προβληματική, συχνά ἀνταγωνιστική ἔως ἀρνητική σχέση μεταξύ ιστορίας και κοινωνίας, πού ἐκδηλώνεται τόσο σέ θεσμικό ἐπίπεδο, μέ χαρακτηριστικότερη ἐκδήλωση τήν ἀπροθυμία τών ἀρμοδίων ὀργάνων τής πολιτείας στά ὁποῖα ὑπάγονται ἰδρύματα ὅπως τό δικό μας νά ἐνισχύσουν τούς φορεῖς τής ιστορικής ἔρευνας, ἐν ὄνοματι μιάς κατά τή γνώμη μου μᾶλλον μονοσήμαντης και ὀπωσδήποτε συζητήσιμης και συχνά κοντόφθαλμης ἀντίληψης τής ἔννοιας τής ἀνάπτυξης, ὅσο και στό ἐπίπεδο τής κοινῆς γνώμης και τών ἡγητόρων της». Τούτη ή πολύ γκριζα, ἂν και ἐπίσης πολύ μετριοπαθῆς σκιαγράφηση τής κατάστασης τής ιστορικής ἔρευνας στην Ἑλλάδα ἀπό ένα ἀρμόδιο πρόσωπο, δέν είναι διόλου παρήγορη. Οἱ παροικοῦντες, βέβαια, τήν ἐρευνητική 'Ιερουσαλήμ γνωρίζουν ὅτι τά πράγματα είναι πολύ χειρότερα. 'Ας τό ἐπαναλάβουμε χίλιες φορές: είναι ἀπογοητευτικό νά διαπιστώνει κανείς διαρκῶς ὅτι ή συνέχιση τής ἔρευνας, στόν χώρο κυρίως τών λεγόμενων «ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν» τείνει νά θεωρεῖται ἥρωισμός και νά ἔχει ὡς ἀντίπαλό της τό κράτος. 'Ας τό ἐπαναλάβουμε χίλιες φορές: τί είδους ἀνάπτυξη εὐαγγελίζονται οἱ ἡγήτορες μιάς κοινωνίας ὅταν ὀδηγοῦν τήν ιστορική ἔρευνα σέ μαρασμό και βεβαίως στά πρόθυρα τής κατάρρευσης τό 'Εθνικό 'Ιδρυμα 'Ερευνῶν;



# Η ΕΠΟΧΗ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗ, ΓΙΑ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΝΑΝΕΩΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ



# ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΧΝΙΔΙΟΥ

[για τόν καθαρό αέρα]\*

του Tim Flannery

«Σήμερα υπάρχει τόση μόλυνση στον αέρα που αν δεν υπήρχαν  
τά πνευμόνια μας δεν θά είχαμε που να τήν βάλουμε»

- **Harvey Blatt**, *Έκθεση της Αμερικής για το Περιβάλλον: Παίρνουμε καλό βαθμό*, MIT Press, σελ. 277.
- **Robert F. Kennedy Jr.**, *Έγκλήματα κατά της Φύσης: Πώς ο Τζ. Μπους και οι φίλοι του οι Επιχειρηματίες λεηλατούν τη Χώρα και καταλαμβάνουν τη Δημοκρατία μας*, Harper Collins, σελ. 244.
- **Paul R. Ehrlich and Anne H. Ehrlich**, *Σάν τη Νινευή: Πολιτική, Καταναλωτισμός και το Μέλλον του Ανθρώπου*, Island Press/Schearmater, σελ. 447.
- **Steve Lerner**, *Daimond: Αγώνας για Περιβαλλοντική Δικαιοσύνη στον Χημικό Διάδρομο της Λουιζιάνα*, MIT Press, σελ. 303.

\* Άρθρο του Tim Flannery από το αμερικανικό περιοδικό *The New York Review* (Ιούνιος 2005), που αναφέρεται σε 6 πρόσφατα βιβλία σχετικά με περιβαλλοντολογικά ζητήματα.

**1.** Ο Ρόμπερτ Όρμπαν (Robert Orban), ο σατυρικός συγγραφέας –καθώς και πρώην συγγραφέας των προεδρικών λόγων– είτε κάποτε ότι «σήμερα υπάρχει τόση μόλυνση στον αέρα που αν δεν υπήρχαν τά πνευμόνια μας δεν θά είχαμε που να τήν βάλουμε». Η δήλωση αυτή έγινε υπότιτλος ενός κεφαλαίου του βιβλίου του Χάρβεϋ Μπλάτ (Harvey Blatt), *America's Environmental Report Card* (Η Έκθεση της Αμερικής για το Περιβάλλον), τό οποίο ασχολείται με τό ζήτημα της ποιότητας του αέρα καθώς και άλλα θέματα σε επιστημονική βάση –αναδεικνύοντας τίς αρνητικές πλευρές τους. Όμως

πραγματικά, πώς έχει ή κατάσταση του περιβάλλοντος;

Σέ έναν πίνακα που παρουσιάζει τήν ανθρώπινη επίδραση στον πλανήτη μας από τό 1961 έως τό 2001, στο *Living Planet Report* (Αναφορά του Ζωντανού Πλανήτη) του 2004 που εξέδωσε τό WWF, ή απάντηση είναι ξεκάθαρη. Τό 1961 υπήρχαν 3 δισεκατομμύρια άνθρωποι οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ενέργεια και καλλιεργήσιμη γή, που μπορούσε να συντηρήσει τό παγκόσμιο οικοσύστημά μας. Γύρω στο 1986 υπήρχαν 5 εκατομμύρια άνθρωποι των οποίων οι αλληπάλληλες ενέργειες για εξεύρεση πόρων είχαν σχεδόν εξαντλήσει τίς δυνατότητες παραγωγής της Γής, της ικανότητάς της δηλαδή να συντηρεί τούς φυσικούς της πόρους σε επίπεδα που θά εξασφάλιζαν και τίς επόμενες γενιές. Από τό 1986 διερχόμαστε μία περιβαλλοντική κρίση που μοιάζει με έλλειμμα στον προϋπολογισμό, τό οποίο συντηρείται μέσα από τή λεηλασία των πόρων του φυσικού κόσμου. Αυτή ή λεηλασία μεταφράζεται σε υπερεκμετάλλευση περιοχών άλιείας, σε υπερχρησιμοποίηση και υπερλίπανση χωραφιών, σε καταστροφή δασών, σε μόλυνση των ωκεανών και της ατμόσφαιρας.

Γύρω στο 2001 τό περιβαλλοντικό έλλειμα είχε διογκωθεί κατά 20% περισσότερο από αυτό που μπορούσε να συντηρήσει τό ίδιο τό περιβάλλον και ό πληθυσμός μας είχε ξεπεράσει τά 6 δισεκατομμύρια. Γύρω στο 2050, όποτε και αναμένεται ό πληθυσμός να έχει φτάσει τά 9 δις, οι άνθρωποι θά χρησιμοποιούν –εάν μπορούν ακόμα να βρουν– πόρους διπλάσιους από αυτούς που παράγει τώρα ό πλανήτης. Τό εύλογο συμπέρασμα είναι ότι τό είδος μας διερχεται μία κρίση ή όποία αναμένεται να διαρκέσει σχεδόν σε όλο τόν 21ο αιώνα.

Στό βιβλίο του *Crimes against nature* (Έγκλήματα κατά της φύσης), ό Ρόμπερτ Κέννεντυ Τζ. (Robert Kennedy Jr.) έπισημαίνει ότι ή απάντηση της κυβέρνησης Μπους μπροστά σε αυτή τήν άπειλή είναι κυριολεκτικά ξεδιάντροπη: οι Αμερικανοί διατρέχουν όλο και μεγαλύτερο κίνδυνο από τή μόλυνση που

ἀπειλεί τή ζωή τους. Γιατί πρώτη φορά τά τελευταία 30 χρόνια τό χώμα, ό άέρας και τά νερά τής Άμερικῆς άντί νά καθαρίζουν γίνονται όλο και πιό θρόμικα. Πώς γίνεται νά συμβαίνει κάτι τέτοιο και πώς τό περιβαλλοντικό κίνημα, τό όποιο μέχρι πρόσφατα φαινόταν νά αυξάνει σέ ισχύ, απέτυχε τόσο οίκτρα νά άποτρέψει αυτή τήν πορεία;

Δύο σημαντικοί Άμερικανοί περιβαλλοντολόγοι, ό Μάικλ Σέλενμπεργκερ (Michael Shellenberger) και ό Τέντ Νόρντχαους (Ted Nordhaus), σέ ένα κείμενο πού κυκλοφόρησε εύρέως μέ τόν τίτλο «*The Death of Environmentalism*» («Ό Θάνατος του Περιβαλλοντισμού»), ισχυρίζονται ότι τό οικολογικό κίνημα απέτυχε γιατί έπέτρεψε στόν έαυτό του νά μετατραπεί σέ μιά ακόμη ομάδα συμφερόντων.<sup>2</sup> Σέ μιά όμιλία στό Common Wealth Club στό Σάν Φρανσίσκο τό Δεκέμβριο του 2004, ό Άνταμ Βέρμπαχ (Adam Werbach), ό όποίος στά 23 του χρόνια έγινε πρόεδρος του Sierra Club, θεώρησε τήν άποτυχία του κινήματος ως μέρος μιάς γενικότερης κοινωνικής μετατόπισης:

«Ό θάνατός μας είναι ένα σύμπτωμα τής εξάντλησης του φιλελεύθερου προγράμματος. Άφου ίκανοποίησαν τίς διεκδικήσεις τους στά βασικά οικονομικά δικαιώματα, ό φιλελευθερισμός και τά ειδικά του συμφέροντα άδυνατούν τώρα νά μιλήσουν στή σύγχρονη ανάγκη του άμερικανικού λαού για τό αίσθημα τής εκπλήρωσης».<sup>3</sup>

Τά βιβλία πού εξέτάζουμε εδώ έχουν άναδείξει πολλά ζητήματα σχετικά μέ τό περιβαλλοντικό κίνημα, ζητήματα πού θίγουν οι Μάικλ Σέλενμπεργκερ και Τέντ Νόρντχαους στό κείμενο πού προαναφέραμε. Στο βιβλίο *One with Nineveh* (Σάν τή Νινεβή), οι δετεράνοι περιβαλλοντολόγοι Πάλ και Άν Έρλιχ (Paul και Anne Ehrlich) παρομοιάζουν τή διακωδέρωση του Μπούς μέ μιά άρχόμενη «συντεχνιακή κλεπτοκρατία» πού καταστρέφει τό οικοσύστημα για νά τροφοδοτεί μιάν άκόρεστη οικονομική δυναστεία. Παράλληλα ό Κέννεντυ στό έργο του *Crimes Against Nature* (Έγκλήματα κατά τής φύσης) καταδεικνύει πώς γινόταν αυτό στό παρελθόν.

Ένα περίπλοκο κεφάλαιο γεμάτο σκοτεινές προσωπικότητες μās δίνει τό μίτο τής καταστροφικής περιβαλλοντικής πολιτικής του Μπούς. Δύο προσωπικότητες ξεχωρίζουν: ό Πάτ Ρόμπερτσον (Pat Robertson), ό χριστιανός φονταμενταλιστής άρχηγός, και ό Τόμ ΝτεΛέι (Tom DeLay), ό ρεπουμπλικάνος άρχηγός του Κογκρέσου από τό Τέξας. Ένώ αυτοί οι άντρες και οι άπόψεις τους μπορεί νά είναι εύρύτατα γνωστές ως τμήμα του πολιτικού σκηνικού στις ΗΠΑ —και οι διατεινόμενες παραβιάσεις των ήθικων στάνταρτς του ΝτεΛέι έχουν άρχίσει τελευταία νά προσελκύουν τήν έντονη προσοχή— οι άπόψεις τους για τό περιβάλλον είναι πραγματικά σοκαριστικές για έναν άνυποψίαστο παρατηρητή. Ό Ρόμπερτσον είναι ό άρχηγός τής ισχυρής Χριστιανικής Συμμαχίας

και ό Κέννεντυ γράφει ότι βλέπει τους περιβαλλοντιστές σαν «τους κακούς ιερείς ενός νέου παγανισμού πού θά γίνει ή καινούργια επίσημη θρησκεία τής Νέας Παγκόσμιας Τάξης».

Η εξίσωση τής άνησυχίας για τό περιβάλλον μέ τό κακό από ένα τόσο ισχυρό και μέ τόση επιρροή άτομο μπορεί νά μās βοηθήσει νά καταλάβουμε τό άποτέλεσμα πού είχε μιά πρόσφατη δημοσκόπηση του Pew Center, σύμφωνα μέ τήν όποία τό 41% των Άμερικανών θεωρεί τους άκτιβιστές περιβαλλοντιστές «έξτρεμιστές». Οι θέσεις του Ρόμπερτσον, σύμφωνα μέ τόν Κέννεντυ, έχουν κάνει τους πατριώτες συντηρητικούς Άμερικανούς όπαδούς του άντιπεριβαλλοντισμού. Καί κάτι τέτοιο είναι έφικτό εάν οι Άμερικανοί αυτοί πιστεύουν ότι ζούν τίς τελευταίες τους στιγμές: διαφορετικά, πώς θά μπορούσαν οι πατριώτες αυτοί νά λειτουργούν και νά πράττουν εις βάρος τής ίδιας τους τής γής και του μέλλοντος των παιδιών τους;<sup>4</sup>

Ό Τόμ ΝτεΛέι, πού χαρακτηρίζεται από τόν Κέννεντυ ως «πρώην έξολοθρευτής κοριών», είναι προφανώς δυνατότερος και ισχυρίζεται ότι τό DDT είναι τό ίδιο άσφαλές όσο και ή άσπιρίνη και ότι ό Νόμος σχετικά μέ τά «Προστατευόμενα Είδη» άποτελεί τή μεγαλύτερη άπειλή στό Τέξας μετά τους παράνομους μετανάστες. Ό ΝτεΛέι είχε καταστρώσει τά σχέδιά του για τήν ύπονόμηση των περιβαλλοντικών κανονισμών τόν Ιανουάριο του 1995, όταν «κάλεσε μιά ομάδα 350 ατόμων πού ανήκαν σέ διάφορα λόμπυ και άντιπροσώπευαν μερικούς από τους μεγαλύτερους έθνικούς ρυπαντές για νά συνεργαστούν προκειμένου νά καταρτίσουν μιά νομοθεσία ή όποία θά διέλυε τους όμοσπονδιακούς νόμους για τήν ύγεια, τήν άσφάλεια και τό περιβάλλον». Αρχικά, οι προσπαθειές τους είχαν μπλοκαριστεί από τήν προεδρία Κλίντον, τους δημοκρατικούς και κάποιους ρεπουμπλικάνους του Κογκρέσου. Όμως ό Κέννεντυ άποδεικνύει ότι κατά τήν προεδρία Μπούς ένα μεγάλο μέρος των σχεδίων αυτών εφαρμόστηκε μέσω συστηματικής εκκαθάρισης έπιστημόνων και ούδέτερων γραφειοκρατών από κυβερνητικές έπιστημονικές-γραφειοκρατικές θέσεις. Τότε, άνώτερες διοικητικές θέσεις επανδρώθηκαν μέ άτομα από τά βιομηχανικά λόμπυ, ένα δυσανάλογα μεγάλο ποσοστό των όποιων φαίνεται ότι προερχόταν από τήν ομάδα-λόμπυ πού λέγεται Wise Use και τής όποίας ό ιδρυτής Ρόν Άρνολντ (Ron Arnold) λέει ότι σκοπεύει νά «καταστρέψει, νά έξουδετερώσει τό περιβαλλοντικό κίνημα».

Μετά τήν εκλογή του Μπούς τό 2000, διόρισε ως άρχηγό του Έσωτερικών τόν Γκέιλ Νόρτον (Gale Norton), μέλος του Wise Use, και τόν Τζ. Στήβεν Γκρίλς (J. Steven Griles), μέλος του λόμπυ τής βιομηχανίας όρυκτων, ως ύπογραμματέα. Ένα μέλος του λόμπυ των ύλοτόμων, ό Μάρκ Ρέυ (Mark Rey), εκλέχτηκε άρχηγός τής Δασικής Έπηρε-

σίας. Οι Νόρτον και Ρένυ ξαναδιορίστηκαν στις θέσεις τους από τον Μπούς τό 2005, ενώ ο Γκρίλς παραιτήθηκε για νά ιδρύσει μιά καινούργια ρεπουμπλικανική εταιρεία-λόμπυ ενέργειας μαζί μέ τό πρώην μέλος του Κονγκρέσο Τζόρτζ Ρ. Νέδεκαρτ (George R. Nethercutt) και τον πρώην διοικητή ενεργειακής πολιτικής του Λευκού Οίκου Άντριου Ντ. Λάντκιστ (Andrew D. Lundquist). Ο Φίλιπ Α Κούνεϋ (Philip A. Cooney), ένα πρώην μέλος του λόμπυ του Άμερικανικού Ίνστιτούτου Πετρελαίου πού προσελήφθη από την υπηρεσία τό 2001, υπηρέτησε ως αρχηγός του επιτελείου του ενεργειακού συμβουλίου του Μπούς έως ότου αποκαλύφθηκε, τον Ιούνιο, ότι έπιμελούνταν έπιστημονικές αναφορές πού υποβάθμιζαν τή σχέση μεταξύ τής έκπομπής διοξειδίου του άνθρακα και τής αύξησης τής θερμοκρασίας. Άμέσως μετά τον έξαναγκασμό του σέ παραίτηση, προσελήφθη από την ΕχχοπMobil, τή μεγαλύτερη πετρελαϊκή εταιρεία στον κόσμο.

Πρόκειται για μιά ομάδα την οποία γνωρίζει καλά ο Κέννεντυ:

«Έχω συγκρουστεί πολλές φορές μέ σκληροπυρηνικούς ιδεολόγους από την ομάδα του Νόρτον. Είναι πεπεισμένοι ότι ή κυβέρνησή μας και οι νόμοι της είναι παράνομοι και ότι ή παρανομία αυτή τους επιτρέπει νά παραβιάζουν όλους τους κανόνες. Τους έχω δει νά παραβιάζουν τό νόμο, νά διαφθείρουν τή δημοκρατία και νά διαστρεβλώνουν την έπιστήμη».

Οι ενέργειες αυτών των ανθρωπων κυμαίνονται από τό νά εγκρίνουν παραβιάσεις του Νόμου περί «Προστατευόμενων Ειδών» μέχρι τό νά άρνοούνται νά ένοσχώσουν τους νόμους για τή μόλυνση: ο άριθμός των καταγγελιών για παραβιάσεις πού έχουν εκδοθεί από τή διακυβέρνηση Μπούς έχει πέσει στο 58%. (Οι προσπάθειες νά άκρωθει ο νόμος περί «Προστατευόμενων Ειδών» μπορεί νά φτάσουν στα άκρα μέ τό κενό πού παρατηρείται τώρα στο Άνώτερο Δικαστήριο. Οι συντηρητικοί προσδοκούν νά χρησιμοποιήσουν τό διορισμό σέ αυτή τή θέση ώστε νά δημιουργήσουν μιά πλειοψηφία πού θά ανατρέψει τή νομοθεσία). Οι αναφορές του Κέννεντυ σχετικά μέ μιά μοναχική νίκη για τό περιβάλλον καταλαγιάζουν κάπως τό κλίμα πού δημιουργούν αυτές οι άποκαρδιωτικές εκθέσεις. Αναφέρει ότι οι Δημοκρατικοί στρατολόγησαν 6 Ρεπουμπλικάνους γερουσιαστές, ανάμεσα στους οποίους και τον Τζόν Μάκ Κέιν (John McCain) τής Άριζόνα και τους συντηρητικούς Τζόν Σουνούνου (John Sununu) και Τζούντ Γκρέγκ (Judd Gregg) από τό Νέο Χαμπσάιρ, ώστε νά έγκαταλείψουν τό κόμμα τους και έτσι νά έμποδίσουν τους Ρεπουμπλικάνους νά κερδίσουν τις 60 ψήφους πού χρειαζόνταν για νά μήν κωλυσιεργεί τό Κονγκρέσο. Άλλά αυτός ο μικρός θρίαμβος δέν άρκει για νά διασκεδάσει τις σοβαρές άνησυχίες σχετικά μέ την κατεύθυνση πού έχει πάρει ή ενεργειακή πολιτι-

κή του Μπούς. Ήδη τό Μάιο του 2001, ο αντιπρόεδρος Ντίκ Τσένυ (Dick Cheney), μετά από συσκέψεις μέ πάρα πολλούς αντιπροσώπους μεγάλων εταιρειών αερίου και πετρελαίου, έξήγγειλε μιά νέα «Έθνική Ένεργειακή Πολιτική» πού σκοπό είχε νά αύξήσει την παραγωγή και εκμετάλλευση γαιανθράκων. Τό Κονγκρέσο προσπαθεί τώρα νά καταρτίσει ένα ενεργειακό πρόγραμμα πού θά ικανοποιεί τουλάχιστον κάποιους από αυτούς τους στόχους. Τόν Άπρίλιο, ή Βουλή των Άντιπροσώπων πέρασε ένα καινούργιο ενεργειακό πρόγραμμα πού περιελάμβανε πολλές από τις πτυχές του προγράμματος των Μπούς-Τσένυ: 8 δισεκατομμύρια δολάρια σέ φορολογικά κίνητρα, κυρίως για τους παραγωγούς γαιανθράκων, ύποχρέωση προστασίας των παραγωγών MTBE, ενός παραγώγου βενζίνης, τό όποιο μολύνει και είναι ύποπτο καρκτινογόνο· έλευθερία έκπομπών ρύπων και διάθεση του Έθνικού Άρκτικού (Πάρκου) προστασίας άγριας ζωής για άντληση πετρελαίου.

Τό νομοσχέδιο του Λευκού Οίκου, όπως πρόσφατα ύπογράμμισε ή Έλιζαμπεθ Ντρου (Elizabeth Drew) από αυτές τις σελίδες, σημαίνει δισεκατομμύρια για ενεργειακές εταιρείες όπως ή Εχχοπ, ή Valero και ή Halliburton.<sup>5</sup>

Σέ αντίθεση, ή εκδοχή τής γερουσίας σχετικά μέ τό νομοσχέδιο πού πέρασε τον Ιούνιο μέ πολύ μεγάλη ύποστήριξη είναι πιό συγκρατημένη. Ο Πήτ Β. Ντομένικ (Pete V. Domenici), ο ισχυρότατος ρεπουμπλικάνος από τό Νέο Μεξικό και προεδρεύων τής Ένεργειακής Έπιτροπής τής Γερουσίας, πρόσφατα παραδέχτηκε ότι ή παγκόσμια αύξηση τής θερμοκρασίας είναι γεγονός, ενώ τό νομοσχέδιο τής Γερουσίας προβλέπει ένα κίνητρο τής τάξης των 18 δις δολαρίων για άνανεώσιμη ένεργεια και βελτιωμένη ενεργειακή άποδοτικότητα. Δέν προβλέπει ύποχρέωση προστασίας των παραγωγών MTBE και δέν ένθαρρύνει την άντληση πετρελαίου στην Άρκτική, αν και δέν προωθεί την ύποχρεωτική μείωση σέ εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα, όπως ήλιπιζαν μερικοί γερουσιαστές. Τά δύο νομοσχέδια βρίσκονται τώρα στο στάδιο των διαπραγματεύσεων μεταξύ τής Γερουσίας και του Λευκού Οίκου, αλλά οι διαφορές είναι τόσο μεγάλες πού είναι πιθανό νά μήν υπάρξει συμβιβασμός μέχρι τό φθινόπωρο. Όπως λέει και ο Κέννεντυ στο βιβλίο του *Crimes Against Nature* (*Έγκλήματα κατά τής Φύσης*):

«Εάν ήξεραν την αλήθεια, οι περισσότεροι Άμερικανοί θά συμερίζονταν τή έμμογή μου ότι αυτός ο πρόεδρος επιτρέπει στους παλιόφιλους συνεταιίρους του νά κλέβουν την Άμερική από τά ίδια της τά παιδιά».

Όστόσο, ο Χάρβεϋ Μπλάτ διαφωνεί: «Οι Άμερικανοί», μάς λέει ο Μπλάτ στο βιβλίο του *America's Environmental Card* (*Έκθεση τής Άμερικής για τό Περιβάλλον*), «έχουν 3 κοινές αντιλήψεις σχετικά μέ τους περιβαλλοντικούς νόμους και την οικονομία.

Πρώτον, η περιβαλλοντική νομοθεσία αυξάνει την άνεργια. Δεύτερον, έχει οδηγήσει στο σταμάτημα πολλών καλλιεργειών και έχει επιδεινώσει την άνεργια σε τοπικό επίπεδο. Και τρίτον, έχει ώθήσει τις μεγάλες εταιρείες να δημιουργήσουν υπερπόντιες καλλιέργειες».

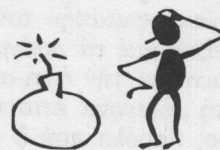
Τίποτε από όλα αυτά δεν αληθεύει, γράφει ο Μπλάτ, τό γεγονός όμως ότι κυκλοφορούν εύρύτατα είναι αρκετό για να ταράξει την αισιοδοξία του Κέννεντυ. Τή θέση του Μπλάτ ενισχύουν πρόσφατες εκτιμήσεις περιβαλλοντολόγων που αναδεικνύουν ότι ο αριθμός των Αμερικανών που συμφωνεί με την πρόταση, που υποστηρίζει ότι «για να διατηρηθούν οι δουλειές των ανθρώπων σε αυτή τη χώρα πρέπει να γίνουν αποδεκτά τα υψηλότερα επίπεδα μόλυνσης στο μέλλον», έχει αυξηθεί από 17% τό 1996 σέ 27% τό 2004.<sup>6</sup>

Η υποτιθέμενη διαμάχη ανάμεσα στίς περιβαλλοντικές αξίες και την οικονομική πρόοδο φαίνεται ότι αντικατοπτρίζει μέ τόν καλύτερο τρόπο τίς αμερικανικές απόψεις και μπορεί να μᾶς βοηθήσει να εξηγήσουμε τό γιατί η διακυβέρνηση Μπούς είναι αντίθετη μέ την παγκόσμια γνώμη σχετικά μέ τό περιβάλλον. Στή Βρετανία και την Αυστραλία, τούς πίο στενούς συμμάχους των ΗΠΑ στόν αποκαλούμενο πόλεμο ενάντια στήν τρομοκρατία, είναι κοινός τόπος ότι οί καλές δουλειές πάνε χέρι, χέρι μέ την προστασία του περιβάλλοντος. Αυτό εκφράζει, γιά παράδειγμα, η ακλόνητη θέση του Τόνι Μπλέρ σχετικά μέ την παγκόσμια αύξηση τής θερμοκρασίας, η οποία άπηρεχει τή γνώμη του κύριου επιστημονικού συμβούλου του ότι η παγκόσμια αλλαγή του κλίματος συνιστά μεγαλύτερη απειλή γιά την ανθρωπότητα από ό,τι η τρομοκρατία. Η καμπάνια που διοργάνωσε ο Μπλέρ σχετικά μέ τό θέμα τής αύξησης τής θερμοκρασίας βοήθησε στήν απομόνωση τής διακυβέρνησης Μπούς και έφερε τό συγκεκριμένο θέμα στήν κορυφή των διεθνών πολιτικών συζητήσεων, όπως ήταν γιά παράδειγμα η συνάντηση του G8 τόν Ιούλιο (2005) στή Σκωτία. Ακόμα και η σκληρή συντηρητική κυβέρνηση τής Αυστραλίας μέ τόν πρωθυπουργό Τζόν Χάουαρντ (John Howard), η οποία παίρνει τίς περισσότερες φορές γραμμή από τόν Λευκό Οίκο, εισήγαγε σημαντικές περιβαλλοντικές μεταρρυθμίσεις, μεταξύ των οποίων και έναν επαναστατικό και ακριβό τρόπο διαχείρισης των ποταμών (μέ τόν οποίο θά προστατευτούν σέ πολύ μεγάλο βαθμό τά ποτάμα, αλλά είναι πιθανό να αποξενωθούν οί καλλιεργητές καθώς θά μειωθεί η ποσότητα του ποτιστικού νερού) καθώς και τή διάθεση του 1/3 του Great Barrier Reef γιά θαλάσσιο πάρκο, μιά περιβαλλοντική νίκη που έχει ήδη αναγκάσει πολλούς ψαράδες να σταματήσουν τό ψάρεμα στήν περιοχή.

Ωστόσο, σέ ό,τι αφορά τό σημαντικότερο θέμα τής ενεργειακής πολιτικής (που άπτεται τής κλιματικής αλλαγής), η Αυστραλία ακολουθεί τόν Λευκό Οίκο

του Μπούς. Ο Κέννεντυ μᾶς δίνει μιά πολύ ένδεικτική περιγραφή των ανθρώπων που επηρεάζουν αυτές τίς πολιτικές. Ο Κουίν Σί (Quin Shea), ένας ισχυρός εκπρόσωπος του λόμπυ του Ίνστιτούτου Ηλεκτρισμού Edison φαίνεται ότι διέθετε άσυνήθιστα εύκολη πρόσβαση στόν αντιπρόεδρο Τσένυ. «Θέλουμε άπεγνωσμένα να καταναλώσουμε κι άλλο κάρβουνο... Τό κάρβουνο είναι φίλος μας», λέει ο Σί, τήν ίδια στιγμή που προειδοποιεί τήν Αμερική να παραφυλάει γιά «τούς έχθρους του κάρβουνου». Σέ αυτούς, όπως φαίνεται συγκαταλέγει έναν μεγάλο αριθμό επιστημόνων, πολιτικών και απλών πολιτών οί οποιοί πιστεύουν ότι η συνεχής κατανάλωση άνθρακος γιά να παραχθεί ηλεκτρισμός άποτελεί κατάλοιπο του 19ου αιώνα και ότι ο ρόλος του στήν αλλαγή του κλίματος άπειλει τήν ίδια μας τήν ύπαρξη. Σέ μιά πρόσφατη (αν και μάλλον κατά λάθος) προειδοποίηση σχετικά μέ την άδιαφορία γιά τό μέλλον μας, ο Σί δήλωσε ότι η βιομηχανία άνθρακος δεν μπορεί να θεωρεί ότι θά ύπάρχει πάντα ένας πρόεδρος σάν «τόν Μπούς η τόν Άττίλα Χάν». Και προσθέτει ότι ο Μπούς «προσπαθεί τώρα να άναιρέσει όλα εκείνα τά έγγραφα που συγκέντρωσε τό EPA, όπου αναφέρεται ότι ο άνθρακας είναι μολυσματική ουσία σύμφωνα μέ τό Νόμο γιά τόν Καθαρό Άέρα».

Μετάφραση: Κωνσταντίνα Άνδριανοπούλου



1. *Living Planet Report 2004* (WWF, έκδοση 9 Οκτωβρίου 2004).
2. Τό κείμενο παρουσιάστηκε αρχικά σέ μιά συνάντηση στήν Environmental Grantmakers Association, τόν Οκτώβρη του 2004. Δές: [www.thebreakthrough.org/images/Death\\_of\\_Environmentalism.pdf](http://www.thebreakthrough.org/images/Death_of_Environmentalism.pdf).
3. Δές «Is Environmentalism Dead?», [www.3nov.com/images/awebach\\_ied\\_final.pdf](http://www.3nov.com/images/awebach_ied_final.pdf).
4. Σχετικά μέ τόν χριστιανικό φονταμενταλισμό και τό περιβάλλον βλέπε τό άρθρο του Bill Moyers «Welcome to Doomsday», *The New York Review*, 24 Μαγτίου 2005.
5. «Selling Washington», *The New York Review*, 23 Ιουνίου 2005.
6. K.Y. Vinnikov και N.C. Grody, «Global Warming Trend of Mean Tropospheric Temperature Observed by Satellites», *Science*, Vol. 302 (2004), σελ. 269-272.

# MICHEL FOUCAULT

## Τρία κείμενα για τον Νίτσε

Επίμετρο Gilles Deleuze, μτφρ. Δ. Γκιννοσάτης, Έκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2003, σ. 155.

του Γεράσιμου Κακολύρη

**Π**αντού στα γραπτά του Φουκώ το όνομα του Νίτσε αποτελεί πάντα έναν από τους κυριότερους οδοδείκτες για τη σύγχρονη σκέψη. Στο *Η ιστορία της τρέλας* (1961), ο Νίτσε παρουσιάζεται ως ο μεγάλος προάγγελος της ζωής του παραλόγου, ένας μοντέρνος ήρωας που μαζί με μερικούς άλλους, όπως ο Χέντερλιγκ, ο Νερβάλ ή ο Άρτώ, αντιτίθεται στη «γιγάντεια ήθικη φυλακή» του δυτικού όρθολογισμού. Στο *Οι λέξεις και τα πράγματα* ο Νίτσε εμφανίζεται να εγκαινιάζει την αντι-ανθρωπολογική κατεύθυνση μέσα στη μοντέρνα επιστήμη. Έτσι, στο συγκεκριμένο κείμενο, παρόλο που ο Φουκώ έχει συνδέσει την αρχαιολογική ανάλυση με τη μελέτη των λόγων, όπως αυτοί περιορίζονται και οροθετούνται από το σχηματισμό της γνώσης στην οποία εμφανίζονται κι, ενώ έχει απορρίψει κάθε προσφυγή σε συγκεκριμένους συγγραφείς, σε μία από τις πολυάριθμες αναφορές του στον αντι-ανθρωπολόγο συγγραφέα Νίτσε, δηλώνει: «... ο Νίτσε είναι εκείνος που συνέτριψε για λογαριασμό μας και πριν ακόμα γεννηθούμε τις ανάμικτες ύποσχέσεις της διαλεκτικής και της ανθρωπολογίας».<sup>1</sup> Τα κείμενα του Νίτσε όχι μόνο δεν είναι πιασμένα στα δίκτυα της σκέψης του δέκατου ένατου αιώνα, όπως επιτάσσει η αρχαιολογική ανάλυση, αλλά θέτουν υπό συζήτηση, αμφισβητούν ή υποσκάπτουν αυτή την τάξη και προεξοφλούν ένα νέο, μελλοντικό σχηματισμό γνώσης. Ουσιαστικά, ο Φουκώ φαίνεται να λείει για τον Νίτσε αυτά που η τελική μεγαλομανία του Νίτσε έλεγε για τον Νίτσε: δηλαδή, ότι είναι τό πεπρωμένο ή ότι θα γεννηθεί μεταθανάτια. Η εξύψωση του νιτσεικού λόγου από τον Φουκώ δεν έχει κανένα απόλυτως αντίστοιχο στις νιτσεικές μελέτες, ενώ αποτελεί τη μεγαλύτε-

ρη αντίφαση για μία σκέψη ή όποια αναγγέλλει την «έκλειψη του συγγραφέα».

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ίσως θα είχε ενδιαφέρον να αντιπαραθέσουμε τα όσα λέγονται στο έναρκτηριο μάθημα του Φουκώ στο *College de France* με τίτλο *Η τάξη του λόγου* γύρω από το «συγγραφέα» ως τρόπου ελέγχου και οροθέτησης του λόγου με τη χρήση που γίνεται του κυρίου ονόματος «Νίτσε» στο «Νίτσε, Γενεαλογία, Ιστορία». Σύμφωνα με το έργο *Η τάξη του λόγου*, κάτω από το κύριο όνομα του συγγραφέα εγκαθίσταται μία σειρά από σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κειμένων που συγκεντρώνονται σε ένα ουσιαστικό και των οποίων κοινό χαρακτηριστικό είναι η ενοποιητική συνείδηση του συγγραφέα. Παρόλα αυτά, το «Νίτσε, Γενεαλογία, Ιστορία» εκπλήσσει τους αναγνώστες του με τον Φουκώ να παραθέτει 53 φορές από μία πλειάδα κειμένων του Νίτσε όπως η *Γενεαλογία των ήθων*, τη *Χαρούμενη επιστήμη*, το *Άνθρώπινο, πολύ ανθρώπινο*, το *Λυκόφως των ειδώλων*, το *Χαραυγή*, το *Ό οδοιπόρος και η σκιά του*, το *Νίτσε εναντίον Βάγκνερ*, *Πέρα από το Καλό και το κακό* και το *Παράκαιροι στοχασμοί*. Εδώ καμία αναφορά δεν γίνεται στην ενοποιητική συνείδηση του συγγραφέα Νίτσε που φέρνει όλα τα παραπάνω κείμενα μαζί σε μία ενότητα, ενώ επίσης δεν γίνεται καμία προσπάθεια διαφοροποίησης ανάμεσα σε αυτά τα κείμενα. Την ίδια αντίφαση συναντάμε αν ανακαλέσουμε τα όσα λέγονται στο «Τί είναι ένας συγγρα-

1. Μισέλ Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, σελ. 364-365.

φέας;» γύρω από την έκλειψη του υποκειμένου στο σύγχρονο λόγο.

Από τὰ τρία κείμενα πού αποτελούν τό βιβλίο, τό «Νίτσε, Φρόνιτ, Μάρξ», τό «Η ἀλήθεια καί οἱ μορφές τοῦ δικαίου» καί τό «Νίτσε, Γενεαλογία, Ἱστορία», σίγουρα τό τελευταῖο εἶναι αὐτό πού ἔχει γνωρίσει τή μεγαλύτερη φήμη. Τό «Νίτσε, Γενεαλογία, Ἱστορία», πού πρωτοδημοσιεύτηκε στό *Hommage à Jean Hyppolite* (Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1971, σ. 145-72), μαζί μέ τό «Réponse au cercle d'épistémologie» πού αποτέλεσε τό εἰσαγωγικό κεφάλαιο στήν *Ἀρχαιολογία τῆς γνώσης*, ἀντιπροσωπεύει τή προσπάθεια τοῦ Φουκώ νά ἐπεξηγήσει τή σχέση του μέ ἐκείνες τίς πηγές πού εἶναι θεμελιώδεις γιά τήν ἀνάπτυξή του. Σέ αὐτό ἐμφανίζονται σημαντικές ἔννοιες, ὅπως αὐτές τῆς «γενεαλογίας» καί τοῦ «συμβάντος», οἱ ὁποῖες εἶναι κεντρικές στήν ἐργασία τοῦ Φουκώ πάνω στήν ἐξουσία καί τό σῶμα καί οἱ ὁποῖες ἀναπτύσσονται κυρίως στίς ἐπόμενες ἐργασίες του, *Ἐπιτήρηση καί τιμωρία* καί στόν πρῶτο τόμο τῆς *Ἱστορίας τῆς σεξουαλικότητας*.

Ἐνάντια σέ παραδοσιακοῦς τύπους ἱστορίας, ὁ Φουκώ θέτει τήν ἔννοια, πού ἀντλεῖ ἀπό τόν Νίτσε, τῆς «ἐμπράγματης» ἱστορίας ἢ «γενεαλογίας», ἢ ὁποῖα σχετίζεται μέ τήν ἰδέα μιᾶς «ἀνάληψης τῆς προέλευσης (*Entstehung*)» ἢ τῆς «ἐμφάνισης». Αὐτή δέν θά πρέπει νά συγχέεται μέ μιᾶ ἐρευνα γιά τήν καταγωγή (*Ursprung*), πού εἶναι, σύμφωνα μέ τόν Φουκώ, ἕνα μεταφυσικό ἐγχείρημα τό ὁποῖο ἀποπειράται νά αἰχμαλωτίσει τήν ἀκριβή οὐσία τοῦ πράγματος, «τήν πλέον καθαρή δυνατότητά του, τήν ταυτότητά του, ἢ ὁποῖα βρίσκεται ἐπιμελῶς ἀναδιπλωμένη στόν ἴδιο της τόν ἐαυτό, τήν ἀκίνητη μορφή του, ἢ ὁποῖα προῖσταται σέ ὀτιδήποτε ἐξωτερικό, τυχαῖο καί ἐπιγενόμενο» (σ. 44). Ἐγκαταλείποντας τήν πίστη στή μεταφυσική, ὁ γενεαλόγος ἀνακαλύπτει ὅτι τὰ ἱστορικά συμβάντα δέν ἔχουν οὐσία, ἢ καλύτερα «ὄτι ἡ οὐσία τους συγκροτήθηκε βαθμηδόν ἀπό ξένα πρὸς αὐτήν σχήματα» (σ. 45). Μακριά ἀπό τό νά εἶναι τελεολογικά καθορισμένες, οἱ ἱστορικές διαδικασίες πού προκαλοῦν τήν ἐμφάνιση τῶν συμβάντων εἶναι στήν πραγματικότητα ἀσυνεχεῖς, ἀποκλίνουσες καί διαφεντεύονται ἀπό τυχαιότητα: «Αὐτό πού βρισκουμε στήν ἱστορική ἀρχή τῶν πραγμάτων δέν εἶναι ἢ διαφυλαγμένη ταυτότητα τῆς καταγωγῆς τους, ἀλλά ἢ ἀσυμφωνία μέ τὰ ἄλλα πράγματα: τό ἑτερόκλητο» (σ. 45-6). Ἡ γενεαλογία ἢ ἡ «φιλοσοφία τοῦ συμβάντος» εἶναι ἢ μέθοδος ἀνάληψης πού ἰχνηλατεῖ τίς ἀκανόνιστες, ἀνομοιογενεῖς καί τυχαῖες διαδικασίες τοῦ διασκορπισμοῦ, τῆς συσσώρευσης καί τῆς τομῆς πού συγκροτοῦν τό συμβάν.

Ἀπό τήν ἰδέα τῆς γενεαλογικῆς ἀνάλυσης ἀναδύονται οἱ ἔννοιες τῆς ἐξουσίας καί τοῦ σώματος. Υἱοθετώντας τήν ἀντίληψη τοῦ Νίτσε γιά τήν πρωταρχικότητα τῆς δύναμης σέ σχέση μέ τή σημασία, ὁ Φουκώ ἀντιτάσσει «τό παρακινδυνευμένο παιχνίδι τῶν

ἐπικυριαρχιῶν» καί τήν «ἐξωτερικότητα τῶν τυχαιοτήτων» στή σύλληψη μιᾶς ἐμμενοῦς κατεύθυνσης τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία δέν διαθέτει μιᾶ ἐνυπάρχουσα τελεολογία, ἀλλά βασίζεται σέ ἕνα συνεχῆ ἀγῶνα ἢ πόλεμο ἀνάμεσα σέ διαφορετικές ὁμάδες ἐξουσίας πού προσπαθοῦν νά ἐπιβάλουν τό δικό τους σύστημα κυριαρχίας. Τό ἀνθρώπινο σῶμα βρίσκεται στό κέντρο αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα ἀνάμεσα σέ διαφορετικούς σχηματισμούς ἐξουσίας. Οἱ ἱστορικές δυνάμεις ἐπενεργοῦν πάνω καί διαμέσου τοῦ ἀνθρώπινου σώματος μέ ἕνα τρόπο ὁ ὁποῖος δέν μπορεῖ νά ἐπεξηγηθεῖ ἀπό μιᾶ ὀλοποιητική ἱστορική σκοπιά. Ἡ ὑποκατάσταση τοῦ αὐτο-θεματοποιημένου υποκειμένου μέ τήν ἔννοια τοῦ σώματος ὡς ἄξονα περιστροφῆς τῆς ἱστορίας καταλήγει σέ μιᾶ ἀλλαγῆ τῆς μεθοδολογίας τοῦ ἱστορικοῦ. Ἡ ἱστορική ἐξέλιξη δέν ἐρμηνεύεται πλέον σέ σχέση μέ τὰ νοήματα πού ἀποκαλύπτει, ἀλλά κατανοεῖται ὡς μιᾶ σύγκρουση ἀνάμεσα σέ διαφορετικές ὁμάδες ἐξουσίας, δηλαδή, ὡς μόνιμος πόλεμος. Ὡς τό κέντρο τοῦ ἀγῶνα γιά κυριαρχία, τό σῶμα διαμορφώνεται καί ἐπαναδιαμορφώνεται ἀπό τίς διαφορετικές ἀντιμαχόμενες δυνάμεις πού ἐπενεργοῦν πάνω του.

Μέ τό νά ρίχνει φῶς σέ δύο κρίσιμες ἔννοιες τοῦ νιτσεϊκοῦ *corpus*, τήν ἔννοια τῆς ἐξουσίας καί τήν ἔννοια τοῦ υποκειμένου, ἡ ἀνάγνωση τοῦ Νίτσε ἀπό τόν Φουκώ ἐπίσης καθιστᾶ γιά πρώτη φορά σημαντικό τό ἔργο τοῦ Νίτσε γιά τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς πολιτικῆς θεωρίας. Πρῶτον, ἡ κατανόηση ἀπό τόν Νίτσε τῆς ἐξουσίας ὡς σχέσης μεταξύ διαφορετικῶν ἀντιτιθέμενων δυνάμεων εἶχε σημαντική ἐπιρροή στήν προσπάθεια τοῦ Φουκώ νά συλλάβει τήν ἔννοια τῆς ἐξουσίας μέ ἕναν τρόπο ὁ ὁποῖος πῆγαινε πέρα ἀπό τή δεσποζουσα στήν πολιτική θεωρία νομική κατανόηση τῆς ἐξουσίας. Δεύτερον, ἡ κριτική τοῦ Νίτσε τῆς μοντέρνας μεταφυσικῆς καί τῆς ἀπόδοσης ἀπό μέρους τῆς προνομοῦχου θέσης στό υποκείμενο (ἕνα υποκείμενο τό ὁποῖο ἐρμηνευόταν ὡς ὀρθολογικό καί ἐλεύθερο ἀλλά ταυτόχρονα ὡς ἀνιστορικό καί ἀσώματο) εἶχε τεράστια ἐπιρροή πάνω στόν Φουκώ καί τόν τρόπο πού ἦρθε νά ἐρμηνεύσει τό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας καί δημιουργικότητας. Ἀκολουθώντας τόν Νίτσε, ὁ Φουκώ ὑποστηρίζει ὅτι τό ἄτομο, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τόν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς μοντέρνας ἀποψῆς μας γιά τόν κόσμο, δέν θά πρέπει νά ἐπεξηγηθεῖται ἀπό τήν ἀποψη μιᾶς προσυγκροτημένης ὄντοτητας, ἐνός αὐτόνομου πράττειν, τό ὁποῖο δράττεται καί καταπιέζεται ἀπό τήν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα, χρειάζεται νά ἐρμηνεύσουμε αὐτό τό ἀτομικό υποκείμενο ὡς τό προϊόν μιᾶς ὀρισμένης μορφῆς ἐξουσίας χαρακτηριστικῆς τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, τήν ὁποῖα ὁ Φουκώ προσδιορίζει ὡς πειθαρχική ἐξουσία καί ἢ ὁποῖα καθορίζει μιᾶ ὀλόκληρη γκάμα ἀπό μοντέρνους λόγους (γιά τήν τρέλα, τήν τιμωρία, τή σεξουαλικότητα, κ.λπ.) πού συγκροτοῦν

συγκεκριμένα σώματα ως άτομα και τά προμηθεύουν με χειρονομίες και έπιθυμίες. Από αυτή τήν άποψη, τά άτομα θά πρέπει νά κατανοηθοῦν ως όχηματα έξουσίας, και όχι ως τό σημείο τής εφαρμογής της.

Παρόλα αυτά, σέ αντίθεση μέ τόν Φουκώ, ό Νίτσε δέν έγκαταλείπει τελείως κάθε ιδέα υποκειμενικότητας αλλά εισηγείται ένα εναλλακτικό αισθητικό μοντέλο ανθρώπινης ελευθερίας και δημιουργικότητας. Στή *Χαρούμενη έπιστήμη*, για παράδειγμα, ό Νίτσε μιλά για τή δημιουργία του έαυτου βάσει τής ιδέας τής καλλιτεχνικής άκραιότητας. Τό ότι δέν ασπάζεται τήν άποψη ότι τό υποκείμενο θά πρέπει νά έρμηνευθεί ως ένα απλό αποτέλεσμα έξουσίας, αυτό δέν σημαίνει ότι ό Νίτσε θέτει μιά μεταφυσική του υποκειμένου ή ότι βλέπει τή δημιουργία του υποκειμένου ως κάτι πρότερο τής συγκρότησης τής έξουσίας. Τουναντίον, ό Νίτσε αντιλαμβάνεται τήν υποκειμενικότητα από τήν άποψη μιάς εργασίας αυτουπέρβασης, ή όποια είναι άδιαχώριστη από σχέσεις έξουσίας. Η σημασία τής νιτσεικής ιδέας του χαρακτήρα είναι ότι όραματίζεται μιά μορφή αυτοδημιουργίας και αυτοθέσπισης που δέν βασίζεται σέ έννοιες ήθικης κρίσης. Για τόν Νίτσε, ό άνθρωπος που είναι ικανός νά υποτάξει τόν έαυτό του στόν έξαναγκασμό του ύφους δέν αποκρίπτεται αυτό που είναι άσχημο γύρω από τή φύση του αλλά γνωρίζει πώς νά τό καταστήσει υπέροχο. "Όπως αναφέρει: «τέλος, όταν ή δουλειά έχει τελειώσει, γίνεται φανερό πόσο κυριαρχούσε και διαμόρφωνε τόσο τό σύνολο όσο και τίς λεπτομέρειες ό έξαναγκασμός ό επιβαλλόμενος από ένα και μοναδικό γούστο» (*Χαρούμενη έπιστήμη* # 290). Τό σημαντικό για τόν Νίτσε δέν είναι κατά πόσο αυτό τό γούστο είναι «καλό» ή «κακό», αλλά ότι αυτό άνταντακλά «ένα και μοναδικό γούστο», δηλαδή ένα γούστο τό όποιο αποκαλύπτει ότι ό έαυτός που επιβάλλει τήν πειθαρχία του ύφους σέ αυτόν τόν ίδιο είναι ικανός νά δώσει μιά συνοχή και ένότητα στόν χαρακτήρα του. Αυτή ή ένότητα του έαυτου, παρόλα αυτά, δέν αποτελεί μιά ήθική ένότητα αλλά *αισθητική* —ή καλύτερα, είναι αληθινά πέρα από τίς αντιθέσεις τής ήθικης κρίσης, δηλαδή, *πέρα από τό καλό και τό κακό*.

Πραγματικά, στό τελευταίο του έργο πάνω στην ήθική ό Φουκώ επρόκειτο νά αναγνωρίσει ότι ή ιδέα που διατηρούσε για τό υποκείμενο ως ένα απλό αποτέλεσμα έξουσίας αποτελούσε ένα από τά κυριότερα μειονεκτήματα τής σκέψης του, και ήταν ακριβώς προς τήν κατεύθυνση μιάς νιτσεικής αισθητικής σύλληψης τής ήθικης που στράφηκε προσπαθώντας νά σκεφθεί ένα εναλλακτικό μή νομικό μοντέλο σύλληψης του έαυτου.

Τελειώνοντας, θά ήταν σημαντική παράλειψη νά μήν αναφερθοῦμε στην έξαιρετική μετάφραση του Δημήτρη Γκινοσάτη που μαρτυρά μιά εύρεια γνώση του φουκωικού γράμματος.

